

UGC - CARE LISTED

ISSN-2321-7626

Vol. XXXII, Year IX

मई-जुलाई, 2022

पाणिनीया PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक - सान्दर्भिक - पुनरीक्षितशोधपत्रिका

(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृत-वैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म.प्र.)

UGC - CARE Listed

Vol. XXXII, Year IX

ISSN-2321-7626

मई-जुलाई, 2022

पाणिनीया PĀṆINĪYĀ

त्रैमासिक-सान्दर्भिक-पुनरीक्षितशोधपत्रिका
(Quarterly Refereed and Reviewed Research Journal)

महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः

देवासमार्गः, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः, भारतम्

अणुसङ्केतः (E-mail) - mpsvv.paniniya@gmail.com

अन्तर्जालपुटम् - (Website) - www.mpsvv.ac.in

प्रधानसम्पादकः
प्रो. विजयकुमारः सी.जी.
कुलपतिः

सम्पादकः
डॉ. तुलसीदासपरौहा

सहायकसम्पादकाः
डॉ. पूजा उपाध्यायः
डॉ. उपेन्द्रभार्गवः
डॉ. संकल्पमिश्रः
डॉ. अखिलेशकुमारद्विवेदी

प्रकाशकः
कुलसचिवः
महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जयिनी (म.प्र.)

सदस्यताशुल्कम्

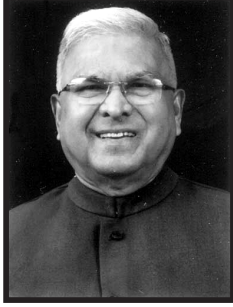
वार्षिकम्	-	2500/-
मूल्यम्	-	625/- डाकव्ययः 50/-

MANGUBHAI PATEL
GOVERNOR, MADHYA PRADESH
BHOPAL - 462052

मंगुभाई पटेल
राज्यपाल, मध्यप्रदेश
भोपाल - 462052

क्रमांक 674/राजभवन/2021
भोपाल, दिनांक-23 अक्टूबर, 2021

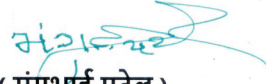
संदेश

हर्ष का विषय है कि महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय उज्जैन द्वारा शोध पत्रिका पाणिनीया का प्रकाशन किया जा रहा है।

शोध पत्रिका मानव ज्ञान को दिशा प्रदान करने का प्रभावी साधन है। ज्ञान भण्डार को विकसित एवं परिमार्जित करने में सहयोगी होती है। पत्रिका की विषय सामग्री जिज्ञासा की संतुष्टि करती है। व्यावहारिक समस्याओं के समाधान की दिशा का दर्शन कराती है।

आशा है, शोध पत्रिका में प्रकाशित लब्ध प्रतिष्ठित विद्वानों, आचार्यों और शोध छात्रों के आलेख शोध परक तथ्य और जानकारी प्रस्तुत करने में सफल होंगे।

शुभकामनाएं,

(मंगुभाई पटेल)

कुलपतिसन्देशः

महतो मोदस्य विषयः यत् त्रैमासिक्याः सान्दर्भिकशोधपत्रिकायाः “पाणिनीयेत्यस्याः” नवमवर्षस्य 32 तमोऽङ्कः पाठकानां करकमलेषु विराजते । अधुना भारते नवीनशिक्षानीत्यनुसारं शिक्षणं जायते । अस्मिन् प्रायोगिकशिक्षायाः महत्त्वं वरीवर्ति । व्यवहारेणैव प्राप्तशिक्षायाः प्रकर्षो भवति उक्तमपि महाभाष्ये चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यवहारकालेन च आचारस्य शिक्षायाः कृते नितरां शोधस्य आवश्यकता समाजे विद्यते । विविधविद्यायाः शोधलेखानां पत्रिका शिक्षाविद्भ्यः नवदृष्टिं प्रददेतेति कल्पये । अस्याम् अनुसन्धानयुक्पत्रिकायां विद्यार्थिनः कार्यकुशलिनो भविष्यन्ति । सद्विद्यायाः उपासनं सर्वदा करणीयम्, एतेन परम्परायाः विचित्ररङ्गन्यायेन प्रवर्धनं जायते । शिक्षणकेन्द्राणि एव समाजाय सुनीतिसहितां युक्ताचारां विद्याश्च प्रदाय सुराष्ट्रं कर्तुं शक्नुवन्ति । अत एव पुराकालादाराभ्य अद्यावधिः शिक्षालयाः प्रासङ्गिकाः सन्ति । महर्षिभर्तृहरेः वाक्यपदीयस्य वचनं स्मरणीयम् -

विधातुस्तस्य लोकानामङ्गोपाङ्गनिबन्धनाः ।

विद्याभेदाः प्रतायन्ते ज्ञानसंस्कारहेतवः ॥ 1/10

इयं पत्रिका नूनं हि शिक्षायाः उद्देश्यस्य पूर्तिं विधास्यतीत्याशासे ।

विदुषां वशंवदः

प्रो. विजयकुमारः सी.जी.

कुलपतिः

डॉ. तुलसीदास परौहा

सह-आचार्य तथा अध्यक्ष
संस्कृत साहित्य एवं दर्शन विभाग
मो. नं. +919479479986
Email : tulsidas1971@gmail.com

महर्षि पाणिनि संस्कृत एवं वैदिक विश्वविद्यालय
देवास रोड़, उज्जैन (म.प्र.) - 456 010
फोन नं. 0734-2526044 (कार्यालय)
फेक्स नं. 0734-2524845
Website : www.mpsvvujain.org

सम्पादकीयम्

अयि सहृदयहृदयाः सुहृदः ! प्रस्तूयते भवतां करकमलेषु पाणिनीयायाः नवम् वर्षस्य 32 (द्वात्रिंशच्छ) । सन्तीह विविधविद्याविशारदानां सत्साहित्यसौहित्यकलाविचक्षणानां संस्कृतवाङ्मये सततमेव तत्त्वान्वेषणतत्पराणां नैकेषां विदुषां, नवोदितप्रतिभावतां शोधार्थिनां च शोधनिबन्धाः ।

जानन्येव भवन्तः संस्कृतिः संस्कृताश्रिता विद्यते । भाषायां रतस्य च भारतस्यात्मशक्तिः सैवानिन्द्या संस्कृतिः । विना तादृशं भारतं विश्वबन्धुत्वसद्भावश्च क ? रक्षणीयश्चेद् विश्वबन्धुत्वसद्भावः, करणीया चेद् विश्वजनकल्याणगर्भा कृतिस्तर्हि पठनीयं संस्कृतम्, भाषणीयं संस्कृतम्, आचरणीयं संस्कृतम्, अनुसन्धातव्यं च संस्कृतम् । विना संस्कृतं नान्यत् किमपि शरणम् । संस्कृतं नास्ति केवलं भावप्रकाशिका भाषा, सा विद्यते संवाहिका मानवमूल्यानां, ज्ञानविज्ञानयोः, सर्वसुखावहस्य महतः सदाचरणस्य च । अतः महदावश्यकं विद्यते संस्कृतवाङ्मयस्य विविधविषयानधिकृत्यानुसन्धानम् । येन लभ्यते किमप्यनास्वादितो नवनीतमिव पुष्टितुष्टिहृष्टिकरः सारस्वतः सारः । वस्तुतो वयं तदेव प्राप्तुं प्रयतमानाः प्रकाशयामहे पाणिनीयाम् ।

वयं प्रयतामहे पाणिनीयां शास्त्रीयनिबन्धैः सह जनसामान्योपकारका विषयगर्भिता निबन्धा अपि भवेयुः । निवेदयामहे विदुषः कृपया प्रामाणिकसन्दर्भयुक्तान् मौलिकान् शोधनिबन्धान् यथाशीघ्रं प्रेषयन्तु, वयं प्रकाशनाय सन्नद्धाः ।

काव्यात्मानं श्रयन्ती नवरसरुचिरां भाषयन्ती च वाचम् ।
संक्राम्यन्ती विचारान् मुनिमतिमहितान् ह्लादयन्ती च विज्ञानम् ।
ज्ञानं विज्ञानतत्त्वं कविवरणभित्तिं चानयन्ती प्रकाशम्,
शोधाधीतिं दिशन्ती जयति बुधमता पाणिनीस्मदीया ॥

- डॉ. तुलसीदासपरौहा
सम्पादकः

अनुक्रमणिका

संस्कृत – प्रभागः

1.	किरातार्जुनीये चित्र-विमर्श	1
	– व्रजसुन्दर मिश्रः	
2.	श्रीमद्देवीभागवते मणिद्वीपवर्णनम्	7
	– डॉ. सोमनाथदाशः	
3.	कालिदासस्य दार्शनिक दृष्टिः	14
	– डॉ. बाबूलालः मीना	
4.	प्राचीनभारतीयकरनीतेः प्रासङ्गिता	20
	– डॉ. नौनिहालगौतमः	
5.	कालिदासवाङ्मये लोकमङ्गलम्	29
	– डॉ. पूजा मनमोहन उपाध्याय	
6.	उपनिषत्कालिकशिक्षायाः स्वरूपम्	37
	– डॉ. नरेन्द्रकुमारपाण्डेयः	
7.	काव्यप्रकाशे मङ्गलाचरणस्यावधारणा	42
	– आशिषमणि त्रिपाठी	
8.	भारतीयज्ञानपरम्परायां कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः योगदानम्	46
	– अभिषेककुमार उपाध्यायः	
9.	अभिधावृत्तिविषयकाः विविधाः सिद्धान्ताः तेषां समीक्षा च	51
	– गङ्गाशरणः	
10.	ध्वनिरात्मा काव्यस्य	58
	– शिवानन्द मिश्र	

हिन्दी – प्रभागः

11.	पतञ्जलि का युग - पुनर्विचार	63
	– डॉ. भगवतीलाल राजपुरोहित	
12.	संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना	69
	– डॉ. रामहेत गौतम	
13.	श्रीकेदारनाथ मन्दिर और वास्तुविमर्श	75
	– जीवन जोशी	
14.	श्रीमद्भगवद्गीता और मानव धर्म	86
	– डॉ. आशा सिंह रावत	
15.	भगवद्वाल्मीकिचरितम् में प्रकृति-चित्रण	92
	– निशा	
16.	मार्कण्डेयपुराण : श्लोक संख्या एवं स्वरूप विश्लेषण	97
	– डॉ. घनश्यामचन्द्र उपाध्याय	

आंग्ल – प्रभाग:

17. Language in Technical Writing and its Writing Process 104
– **Dr. Punam Pandey**
18. Human Values and Indian Heritage : People's Awareness
Towards Pollution Problem 113
– **Juhi Joshi & Dr. Seema Sharma**
19. Effect of Vajapeya Somayaga on the Environment 119
– **Dr. Divya B. R., Keshavamurthy, Savitha,
Dr. Ramesh Chandra Panda, Dr. Nagendra H.R.**
20. Ancient Lore on Zoology with reference to
Mrigapakshisastram, Gajasastram and Aswasastram 129
– **Dr. K. Varalakshmi**

किरातार्जुनीये चित्र-विमर्श

व्रजसुन्दर मिश्रः*

1. उपक्रमः

कविरविना भारविना विरचितं किरातार्जुनीयं संस्कृतस्य महाकाव्यपरम्परायां चित्रकाव्यस्य मार्गदर्शकभूतमित्यत्र नास्ति कोऽपि शङ्कावकाशः । किरातार्जुनीये सकलाः विरलाः काव्यकलाः विलसन्ति तराम् । तासु काव्यकलासु चित्राणां प्रयोगो भवति अन्यतमः । शोधपत्रेऽस्मिन् तेषां विविधानां चित्राणां विषये विवेचनं विधीयते ।

1.1 चित्रम्

भाषाकोषे चित्र-शब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति । अमरकोषे एवमस्ति –

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि¹

परन्तु अत्र काव्यप्रसङ्गे चित्रमित्युक्ते आश्चर्यविस्मयोत्पादकं चमत्कारित्वमेव गृह्यते । चित्रयति चमत्कारितया आश्चर्याभिभूतं कारयति इति चित्रम् । अत्र चित्र चित्रीकरणे इति चुरादिगणीयधातोः नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (3.1.114) इति सूत्रेण पचादित्वादच् - प्रत्येय कृते चित्रमिति पदं निष्पद्यते । काव्येषु चित्राणां प्रयोगमभिलक्ष्य भोजः सरस्वतीकण्ठाभरणे चित्रस्य लक्षणं निर्दिशति । यथा –

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीहयः ।

नियमस्तद् बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥²

अस्मात् लक्षणात् सूच्यते यद् वर्ण-स्थान-स्वर-अकार-गति-बन्ध-इत्यादिभिः नियमैः आश्चर्यकारितया प्रवृत्तं काव्येषु आलेख्यमेव चित्रमिति अभिधीयते ।

*उपाचार्यः स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागे, उत्कलविश्वविद्यालयस्य, भुवनेश्वरम्

लक्षणादेतस्मादेतदपि स्पष्टं यत् काव्ये चित्रमिदं षड्विधं भवति । तद् यथा -वर्णचित्रम् , स्थानचित्रम्, स्वरचित्रम्, आकारचित्रम्, गतिचित्रम्, बन्धचित्रं च ।

किरातार्जुनीये प्रयुक्तानामेतेषां चित्राणां विवेचनात्मकध्ययनमेवात्र प्रस्तूयते ।

1.2 वर्णचित्रम्

काव्ये व्यञ्जनवर्णैः प्रदर्शितं चमत्कारित्वमेव वर्णचित्रमिति कथ्यते । लक्षणे स्वरशब्दस्य पृथग् ग्रहणाद् वर्ण - इति व्यञ्जनवर्णानामेव ग्रहणं भवति । अतः व्यञ्जनवर्णानां प्रयोगेण काव्ये यच्चमत्कारित्वं सृज्यते तदेव वर्णचित्रम् ।

1.2.1 एकव्यञ्जनचित्रम्

समग्रकिरातार्जुनीये केवलम् एक एव श्लोकोऽस्ति यत्र एक एव व्यञ्जनवर्णः प्रयुक्तः । यथा -

न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥³

यद्यपि अस्मिन् श्लोके केवलं न - कारस्य प्रयोगोऽस्ति तथापि श्लोकस्य शेषे तु इति अस्ति । अयं तु व्यतिक्रमः ।

1.2.2 चतुर्व्यञ्जनचित्रम्

समग्रकिरातार्जुनीये केवलमेक मेव श्लोकोऽस्ति यत्र केवलं व्यञ्जनवर्णचतुष्टयं प्रयुक्तम् । तद् यथा -

चारचुश्चुश्चिरारेची चञ्च्वीरुचा रुचः ।

चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचश्चुरः ॥⁴

अत्र च - र-ञ-श - इति व्यञ्जनवर्णानां प्रयोगः कृतः ।

1.2.3 एकव्यञ्जनपादः

किरातार्जुनीये केवलमेक मेव श्लोकोऽस्ति यत्र प्रतिपादम् एक एव व्यञ्जनवर्णः प्रयुक्तोऽस्ति । यथा -

स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाममः ।

ललो लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥⁵

अत्र श्लोकस्य प्रथमपादे स - कारस्य, द्वितीयपादे य - कारस्य, तृतीयपादे ल - कारस्य, चतुर्थपादे श - कारस्य च प्रयोगोऽस्ति । परन्तु श्लोकस्य शेषे यः न - कारोऽस्ति स तु व्यतिक्रमः ।

1.3 स्थानचित्रम्

स्थानमिति ओष्ठकण्ठतालुमूर्धाद्युच्चारणस्थानानि । एतेषु उच्चारणस्थानेषु उच्चारितान् वर्णानाश्रित्य काव्ये यत् चमत्कारित्वं सृज्यते तदेव स्थानचित्रमिति कथ्यते । किरातार्जुनीये एतादृशमुदाहरणद्वयं वर्तते ।

1.3.1 निरोष्ठ्यचित्रम्

किरातार्जुनीये श्लोकद्वयमेवास्ति यत्र ओष्ठ्यवर्णो नास्ति । उपपध्मानीयानामोष्ठौ इति वाचनानुसारम् उ - पवर्ग - उपध्मानीय वर्णानामुच्चारणस्थानमोष्ठौ । परन्तु तत् श्लोकद्वयं निरोष्ठ्यम् । यथा –

अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्तिना ।

सोनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥⁶

पुनश्च

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।

निषिध्य हसता किञ्चित्तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥⁷

1.4 स्वचित्रम्

स्वराः अकार – इकारादयः । काव्ये स्वरवर्णानां यत् चमत्कारित्वं सृज्यते तदेव स्वरचित्रमिति कथ्यते । किरातार्जुनीयस्य कानिचिदुदाहरणानि अत्र प्रस्तूयन्ते ।

1.4.1 येयायेयाययाययः⁸

अत्र आकार – अ कारयोः चमत्कारित्वं दृश्यते ।

1.4.2 रमकत्वमकर्षति⁹

अस्मिन् श्लोकपादे केवलमन्तिमवर्णं विहाय अन्यत्र अ – स्वर एवास्ति ।

1.4.3 शङ्करं तत्र शङ्करम्¹⁰

अस्मिन् श्लोकपादे सर्वत्र अ – स्वर एवास्ति ।

1.5 आकारचित्रम्

आकारः नाम पद्म-खड्गादिनिर्दिष्टाकृतियुक्ताः बन्धविशेषाः । किरातार्जुनीये त्रयो बन्धाः सन्ति । यथा – गोमूत्रिकाबन्धः, सर्वतोभद्रबन्धः, अध्रभ्रमकं च । परन्तु एते बन्धाः आकारचित्रपर्याये न आगच्छन्ति ।

1.6 गतिचित्रम्

गतिर्नाम पठितिभङ्गिविशेषः । अस्माद् ज्ञायते यद् काव्यपठनस्य प्रकारविशेष एव गतिरिति अभिधीयते । गतिरित्यस्य व्याख्यानप्रसङ्गे सरस्वतीकण्ठाभरस्य टीकायां रामसिंहेन कथ्यते – पठितेर्वर्णाद् वर्णान्तरे सञ्चारो गतिस्तन्नियमेन चित्रं गतिचित्रं तच्चात्र यथोक्तरूपमेव ।

कोव्ये प्रयुक्तानि कानिचिद् चित्रमयकानि एव गतिचित्रस्योदाहरणानि । भोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरे हेमचन्द्रस्य काव्यनुशासने च पादप्रतिलोमयमकं श्लोकप्रतिलोमयमकं च गतिचित्रस्य उदाहरणत्वेन विनिर्दिष्टम् ।

1.6.1 प्रतिलोमानुलोमपादयमकम्

इदं यमकमपि अर्धप्रतिलोमयमकनाम्ना अभिधीयते । अत्र प्रथमपादस्य विलोमक्रमेण द्वितीयपादः, तृतीयपादस्य विलोमक्रमेण चतुर्थपादश्च निर्मीयते । किरातार्जुनीये एतादृशः एक एव श्लोकः अस्ति । यथा –

वेत्रशाककुजे शैलेलेशैजेऽकुक्कशात्रवे ।
यात किं विदिशो जेतुं तुंजेशो दिवि किं तया ॥¹¹

अपिच –

ननु हो मथना राघो घोरा नाथमहो नु न ।
तयदातवदा भीमा माभीदा वत दायत ॥¹²

1.6.2 द्विचतुर्थयमकम्

अस्मिन् यमके श्लोकस्य द्वितीयपादेन सह चतुर्थपादस्य सम्पूर्णसाम्यं वर्तते । किरातार्जुनीये एतादृशः एक एव श्लोकोऽस्ति । यथा –

तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।
विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥¹³

1.6.3 अन्त्ययमकम्

अस्मिन् यमके श्लोकस्य द्वितीयपादस्य चतुर्थपादस्य च अन्त्यवर्णद्वयेन सह उपान्त्यवर्णयोः साम्यं वर्तते । किरातार्जुनीये एक एव तादृशः श्लोकोऽस्ति । यथा –

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।
आविवेश कृपा केतौ कृतौच्चैर्वानरं नरम् ॥¹⁴

परन्तु अपरेषां केषांचिद् आलङ्कारिकाणां मतानुसारेण केवलं प्रतिलोमयमकं विहाय अन्ययमकानि गतिचित्रपर्याये न आगच्छन्ति ।

1.7 बन्धचित्रम्

काव्ये प्रयुक्तानां येषां बन्धानां आकृतिः कस्यापि द्रव्यस्य आकृत्या सह समानरूपतां न विधत्ते ते बन्धा एव बन्धचित्ररूपेण गृह्यन्ते । यथा सर्वतोभद्रबन्धः, अर्धभ्रमकबन्धः, गोमूत्रिकाबन्धादयश्च । परन्तु निर्दिष्टद्रव्याकृतिविशिष्टाः बन्धाः आकार-चित्रे अन्तर्गताः

भवन्ति । यथा – पद्मबन्धः, खङ्गबन्धः, मुरुजबन्धादयश्च । किरातार्जुनीये त्रीणि बन्धचित्राणि सन्ति ।

1.7.1 गोमूत्रिकाबन्धः

किरातार्जुनीयस्य एकस्मिन् श्लोके एतद् बन्धचित्रमस्ति । यथा –

नासुरोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राक्षसः ।

न सुखोऽयं न वा भोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥¹⁵

गोमूत्रिकाबन्धस्य लक्षणं यथा –

वर्णनामेकरूपत्वं यत्वेकान्तरमर्थयोः ।

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥¹⁶

1.7.2 सर्वतोभद्रबन्धः

किरातार्जुनीयस्य एकस्मिन् श्लोके एव बन्धोऽयमस्ति । यथा –

देवाकानिनिकावादे

वाहिकास्वस्वकाहिवा ।

काकारेभभरेकाका

निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥¹⁷

सर्वतोभद्रबन्धलक्षणं यथा –

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ।¹⁸

1.7.3 अर्धभ्रमकबन्धः

अस्मिन् अर्धभ्रमके सम्पूर्णस्य श्लोकपादस्य भ्रमणं न भूत्वा केवलमर्धपादस्य एव भ्रमणं भवति । तदर्थमिदमर्धभ्रमकमिति कथ्यते । किरातार्जुनीये एक एव ईदृशः श्लोकोऽस्ति । यथा –

ससत्त्वरतिदेनित्यं

सदरामर्षनाशिनि ।

त्वराधिककसंनादे

रमकत्वमकर्षति ॥¹⁹

अर्धभ्रमकलक्षणं यथा –

प्राहुरर्धमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।²⁰

उपसंहारः

कविकर्णपूरविरचितस्य अलंकारकौस्तुभस्य सप्तमकिरणेऽपि चित्रस्य वर्णनमस्ति ।

यथा –

चित्रं नीरसमेवाहुर्भगवद्विषयं यदि ।

तदा किञ्चित् रसवद् यथेक्षोः पर्वचर्वणम् ॥

आचार्यहेमचन्द्रस्य काव्यनुशासनेऽपि चित्रस्य लक्षणं प्रदत्तमस्ति । यथा –

स्वरव्यञ्जनस्थानगत्याकारनियमच्युतगूढादि चित्रम् ।²¹

परन्तु भोजेन प्रदत्तं बन्धचित्रमत्र स्वीकृतम् ।

अधिकन्तु अत्र नियम-च्युत-गूढ इत्यादयः त्रयः अधिकभेदाः विनिर्दिष्टाः । परन्तु अस्मिन् शोधपत्रे भोजस्य लक्षणमेव अनुसृतमस्ति ।

सन्दर्भः

1. अमरकोषः, 1.7.11
2. सरस्वतीकण्ठाभरणम्, 2.107
3. किरातार्जुनीयम्, 15.14
4. तत्रैव, 15.38
5. तत्रैव, 15.5
6. तत्रैव, 15.7
7. तत्रैव, 15.29
8. किरातार्जुनीयम्, 15.5
9. तत्रैव, 15.27
10. तत्रैव, 15.31
11. तत्रैव, 15.18
12. तत्रैव, 15.20
13. तत्रैव, 15.35
14. तत्रैव, 15.3
15. तत्रैव, 15.12
16. काव्यादर्शः, 3.78
17. किरातार्जुनीयम्, 15.25
18. काव्यादर्शः, 3.80
19. किरातार्जुनीयम्, 15.27
20. काव्यादर्शः, 3.80
21. काव्यानुशासनस्य पञ्चमाध्याये

श्रीमद्देवीभागवते मणिद्वीपवर्णनम्

डॉ. सोमनाथदाशः*

श्रीमद्देवीभागवते द्वादशस्कन्धे दशमाध्यात्प्रारभ्य द्वादशाध्यायं यावन्मणिद्वीपस्य वर्णनं लभ्यते । द्वीपोऽयमादिशक्तिस्वरूपिण्याः भुवनेश्वरीदेव्याः परमं धाम भवति । प्रसङ्गेऽस्मिन् व्यासदेवः जन्मेजयस्य सम्मुखे सविस्तरं विवरणं प्रस्तौति । यथोक्तं व्यासेन –

अतः परं मणिद्वीपवर्णनं शृणु सुन्दरम् ।

यत्परं स्थानमाद्याया भुवनेश्या भवारणेः ॥¹

ब्रह्मलोकतः ऊर्ध्वभागे विद्यमानोऽयं सर्वलोकः मणिद्वीपनाम्ना अभिधीयते । पराम्बा देवी द्वीपस्यास्य निर्माणं कृत्वा स्वेच्छयाऽत्र निवसति । अस्य प्राकृतिकसौन्दर्यं वर्णयन् व्यासः लिखति –

बहुयोजनविस्तीर्णो गम्भीरस्तावदेव हि ।

मणिद्वीपस्य परितो वर्तते तु सुधोदधिः ॥

मरुत्सङ्घटनोत्कीर्णतरङ्गशतसङ्कुलः ।

रत्नाच्छवालुकायुक्तो झषशङ्खसमाकुलः ॥

वीचिसङ्घर्षसञ्जातलहरीकणशीतलः ।

नानाध्वजसमायुक्तनानापोतगतागतैः ॥²

मणिद्वीपं परितः समुद्रराशिः विद्यते । सागरतटेषु रत्नमयवृक्षाः शोभन्ते । तस्य द्वीपस्य उत्तरस्यां दिशि सप्तयोजनविस्तरः लौहनिर्मितो बृहत्प्राकारोऽस्ति । युद्धकलानिपुणाः रक्षकाः द्वारपालाः तत्र निवसन्ति । लौहसालादनन्तरं कांस्यधातुनिर्मितोऽपरस्सालः वर्तते । तत्र

*सहायकाचार्यः, अनुसन्धानप्रकाशनविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

लिकुचहिङ्गुल-चैल-लवङ्ग-कट्फल-पाटल-मुचुकुन्दादीनि फलानि फलन्ति । कांस्यप्रकारादग्रे ताम्रप्राकारः चतुरस्रसमाकारः सप्तयोजनविस्तृतः विद्यते । एवं कांस्य-ताम्रप्राकारयोर्मध्ये एका कल्पवाटिकाऽस्ति । वाटिकायामस्यां सदा सर्वदा वसन्तर्तुः नायको भूत्वा सुरक्षां ददाति । वसन्तस्य मधुश्रीः, माधवश्रीश्चेति द्वे भार्ये तत्र विराजते । ताम्रसालादुत्तरत्र सीससालः विद्यते । उभयोः ताम्र-सीससालयोर्मध्ये सन्तान इति नाम्ना एका वाटिकाऽस्ति । तस्याः वाटिकायाः नायकः ग्रीष्मकालः । तस्यैव ग्रीष्मस्य शुचिश्रीः, शुक्रश्रीरिति द्वे नायके स्तः । एवं सीससालादुत्तरतः पुनः सप्तयोजनविस्तृतः आकूरटमयः सालो वर्तते । एवं सीससालारकूटसालयोर्मध्ये हरिचन्दनवाटिका अस्ति । तत्र स्वामी वर्षाकालो भवति । तदुच्यते—

प्राकारो वर्तते राजन् ! मुनियोजनदैर्घ्यवान् ।

हरिचन्दनवृक्षाणां वाटी मध्ये तयोः स्मृता ॥

सालयोरधिनाथस्तु वर्षर्तुर्मघवाहनः ।

विद्युत्पिङ्गलनेत्रश्च जीमूतकवचः स्मृतः ॥³

वर्षर्तुः द्वादश शक्तयस्तत्र तिष्ठन्ति । यथा - नभश्रीः, नभस्यश्री, स्वरस्या, रम्यमालिनी, अम्बा, दुला, निरतिः, अभ्रमन्ती, मेघयन्तिका, वर्षयन्ती, चिपुणिका, वारिधारा च । एवं आकरकूटसालातः अग्रे पञ्चलोहात्मकः अपरः सालः विद्यते । उभयोस्सालयोर्मध्ये या वाटिका विद्यते, तस्याः नाम 'मन्दारवाटिका' इति । अस्य सालस्य नायकः शरत्कालः । इक्षुलक्ष्मीः, ऊर्जलक्ष्मीश्च अस्य द्वे भार्ये । ततः परं रौप्यसालोऽस्ति । तयोरभ्यन्ते च स्थिता वाटिका 'पारिजातवनम्' इत्युच्यते । अत्र नायकः 'हेमन्तकालः' । तस्य द्वे भार्ये - सहश्रीः, सहस्यश्रीश्चेति । ततः सौवर्णसालः, 'कदम्बवाटिका' तयोरभ्यन्तरे च विराजते । अत्र नायकः शिशिरर्तुः । तस्य द्वे भार्ये - तपश्रीः, तपस्यश्रीश्चेति । ततः पुष्परागमणिसालो विराजते । एवं क्रमशो लौहसालतः प्रारभ्य पुष्परागसालं यावत् रत्नमयिप्राकाराः क्रमशः सन्ति ।

मणिद्वीपस्य पूर्वस्यां दिशि अमरावतीपुरी विराजते । अत्र राजा इन्द्रः ऐरावतगजारूढः हस्ते वज्रं धृत्वा देवसेनाभिस्सह देवाङ्गनाभिश्च साकमधितिष्ठति । तेन शची अपि विराजते । मणिद्वीपस्य अग्रिकोणे वह्निपुरी अस्ति, यत्र अग्निदेवः 'स्वाहा' 'स्वधा' इति शक्तिभ्यां तिष्ठति । द्वीपस्यास्य दक्षिणस्यां दिशि 'यमपुरी' अस्ति, यत्र यमराजः चित्रगुप्तादिमन्त्रिभिस्साकं वेष्टितस्तिष्ठति । नैऋत्यकोणे राक्षसपुर्यां निऋतिः, पश्चिमायां दिशि वरुणलोके वरुणराजा मत्सरारूढः विराजते । वायव्यकोणे वायुलोके वायुदेवः हस्ते ध्वजां स्वीकृत्य मृगारूढस्तिष्ठति । उत्तरस्यां दिशि यक्षलोके तुन्दिलकुवेरः वृद्धि-ऋद्ध्यादिशक्तिभिः, नव निधिभिः, मणिभद्र-पूर्णभद्र-मणिमान् - मणिकन्धर-मणिभूष-

मणिस्रग्वी-मणिकार्मूकधारकादियक्षसेनाभिः सह तिष्ठति । ईशानकोणे रुद्रलोके भगवान् रुद्रः वामहस्ते धनुः स्वीकृत्य तिष्ठति । एवमष्टदिक्षु अष्टनगराणि तेषां स्वामिनः च अत्र प्रतिपादिताः ।

मणिद्वीपस्य रत्नमयनवप्राकाराः - (1) पुष्परागमयप्राकारः (2) पद्मरागमयप्राकारः (3) गोमेदमयप्राकारः (4) ब्रजामणिमयप्राकारः (5) वैदूर्यमणिमयप्राकारः (6) इन्द्रनीलमणिमयप्राकारः (7) मुक्ताप्राकारः (8) महामरकतमणिमयप्राकारः (9) प्रवालमणिमयप्राकाराश्चेति नवप्राकाराः मणिद्वीपं परितः विद्यन्ते ।

पद्मरागमयप्राकारे चतुष्टयमिताः कलाः विद्यन्ते । यथा -

पिङ्गलाक्षी विशालाक्षी समृद्धिर्वृद्धिरेव च ।
 श्रद्धा स्वाहा स्वाधाभिख्या माया संज्ञा वसुन्धरा ॥
 त्रिलोकधात्री सावित्री गायत्री त्रिदशेश्वरी ।
 सुरूपा बहुरूपा च स्कन्दमाताऽच्युतप्रिया ॥
 विमला चामला तद्वदरुणी पुनरारुणी ।
 प्रकृतिर्विकृतिस्सृष्टिः स्थितिः संहतिरेव च ॥
 सन्ध्यामाता सती हंसी मर्दिका वज्रिका परा ।
 देवमाता भगवती देवकी कमलासना ॥
 त्रिमुखी सप्तमुख्यन्या सुरासुरविमर्दिनी ।
 लम्बोष्ठी चोर्ध्वकेशी च बहुशीर्षा वृकोदरी ॥
 रथरेखाह्वया पश्चाच्छशिरेखा तथाऽपरा ।
 गगनवेगा पवनवेगा वेगा चैव ततः परम् ॥
 अग्रे भुवनपाला स्यात्तत्पश्चान्मदनातुरा ।
 अनङ्गानङ्गमथना तथेवानङ्गमेखला ॥
 अनङ्गकुसुमा पश्चाद्विश्वरूपा सुरादिका ।
 क्षयङ्करी भवेच्छक्तिरक्षोभ्या च ततः परम् ॥
 सत्यवादिन्यथ प्रोक्ता बहुरूपा शुचिव्रता ।
 उदाराख्या च वागीशी चतुष्टयमिताः स्मृताः ॥⁴

दशयोजनविस्तृते गोमेदमयप्राकारे द्वात्रिंशत्संख्याकाः महादेव्यस्तिष्ठन्ति । एताश्शक्तय इत्युच्यन्ते । यथोक्तं व्यासेन -

तासां नामानि वक्ष्यामि पापनाशकराणि च ।
 विद्याहीपुष्टयः प्रज्ञा सिनीवाली कुहूस्तथा ॥

रुद्रा वीर्या प्रभा नन्दा पोषिणी ऋद्विदा शुभा ।
 कालरात्रिर्महारात्रिर्भद्रकाली कपर्दिनी ॥
 विकृतिर्दण्डिमुण्डिन्यौ सेन्दुखण्डा शिखण्डिनी ।
 निशुम्भशुम्भमथिनी महिषासुरमर्दिनी ॥
 इन्द्राणी चैव रुद्राणी शङ्करार्धशरीरिणी ।
 नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपि पालिनी ॥
 अम्बिका ह्यादिनी पश्चादित्येवं शक्तयः स्मृताः ।
 यद्येताः कुपिता देव्यस्तदा ब्रह्माण्डनाशनम् ॥⁵

दशयोजनविस्तृते ब्रजामणिप्राकारे भुवनेश्वरीदेव्याः परिचारिकाः तिष्ठन्ति । यथोक्तं व्यासेन —

एताः दूत्यः स्मृता देव्यः शृङ्गारमदगर्विताः ।
 तासां नामानि वक्ष्यामि शृणु मे नृपसत्तम ! ॥
 अनङ्गरूपा प्रथमाप्यनङ्गमदना परा ।
 तृतीया तु ततः प्रोक्ता सुन्दरी मदनातुरा ॥
 ततो भुवनवेगा स्यात्तथा भुवनपालिका ।
 स्यात्सर्वशिशिरानङ्गवदनानङ्गमेखला ॥⁶

एतासां परिचारिकानां कृते अष्टदिक्षु पृथक् पृथक् दुर्गाः निर्मितास्सन्ति । एताः तालवृन्त-मधुपात्र-ताम्बूलपात्र-छत्र-चामर-वस्त्र-पुष्प-दर्पण-कुङ्कुमादिद्रव्याणि स्वीकृत्य सदैव विराजन्ते । काश्चन चित्रकर्मतत्पराः, अन्याः चरणसेवानिरताः, अपराश्च भूषणसज्जीकरणे लग्नाः भवन्ति ।

एवं दशयोजनविस्तृते वैदुर्यमयदुर्गे अष्टमातृकाः विराजन्ते । यथोक्तं व्यासेन —

तत्राष्टदिक्षु परितो ब्रह्मादीनां च मण्डपम् ।
 निजैर्गणेः परिवृतं भ्रजते नृपसत्तम ॥
 प्रतिब्रह्माण्डमातृणां ताः समष्टय ईरिताः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डाः सप्त मातरः ।
 अष्टमी तु महालक्ष्मीर्नाम्ना प्रोक्तास्तु मातरः ॥⁷

अस्य दुर्गस्य चतुर्दिक्षु महेश्वर्याः भगवत्याः वाहनानि सुसज्जितानि विराजन्ते । एवं वैदुर्यमयदुर्गस्य समीपे विद्यमाने इन्द्रनीलमयप्राकारे षोडशदलयुक्तं सुदर्शनचक्रवदेकं कमलं भवति । तत्र षोडशशक्तयतिष्ठन्ति । यथा –

कराली विकराली च तथोमा च सरस्वती ।

श्रीदुर्गोषा तथा लक्ष्मीः श्रुतिश्चैव स्मृतिर्धृतिः ॥

श्रद्धा मेधा मतिः कान्तिरार्या षोडश शक्तयः ॥⁸

एताः जगन्मातुः महेश्वर्याः सेनान्यः सदा सर्वदा नीलजीमूतसङ्काशाः करवालकराम्बुजाः खेटकधारिण्यः युद्धोपक्रान्त-मानसाः तत्र तिष्ठन्ति । इन्द्रनीलमणिप्राकारादन्तरं स्थिते दशयोजनविस्तृते मुक्तामयप्राकारे केसरयुक्तमेकमष्टदल-कमलं विद्यते । तेषु दलेषु भगवतीसमानाः अष्टदेव्यः हस्तेषु आयुधानि स्वीकृत्य सदा विराजन्ते । एताः भगवत्याः मन्त्रिण्यो भवन्ति । एतासां नामानि यथा –

अनङ्गकुसुमा प्रोक्ताऽप्यनङ्गकुसुमातुरा ।

अनङ्गमदना तद्वदनङ्गमदनातुरा ॥

भुवनपाला गगनवेगा चैव ततः परम् ।

शशिरेखा च गगनरेखा चैव ततः परम् ॥⁹

ततोऽप्यग्रे विद्यमाने महामरकमणिनिर्मिते दुर्गे विशालमेकं षट्कोणयन्त्रं भवति । तत्र पूर्वस्यां कोणे चतुर्मुखः ब्रह्मा गायत्र्या सह तिष्ठति । नैऋत्यकोणे सावित्री, तस्याः विग्रहाः, महाविष्णुः, तस्य च विग्रहाः मत्स्यकूर्मादयः विराजन्ते । वायव्यकोणे सस्ववत्या साकं महारुद्रः, तस्य दक्षिणास्यादिरूपाणि चतुष्पट्यागमाः विद्योतन्ते । अग्निकोणे कुबेरः रत्नकुम्भं मणिकरण्डकं च स्वीकृत्य महालक्ष्म्या सह तिष्ठति । पश्चिमायां दिशि वरुणकोणे कामदेवः रत्या साकं तिष्ठति । ईशानकोणे देव्या पुष्ट्या साकं गणेशस्तथा तस्य विभूतयो भवन्ति ।

ततोऽप्यग्रे महामरकतमणिमयदुर्गादनन्तरं प्रबालमयदुर्गे पञ्चभूतानां पञ्चस्वामिन्यस्तिष्ठन्ति यथा – हल्लेखा, गगना, रक्ता, करालिका, महोच्छुष्मा चेति । ततोऽप्यग्रे आम्रायावर्णितानां देवीनां बहूनि भवनानि विद्योतन्ते । सर्वा अपि महाविद्या अत्र निवसन्ति । सप्तकोटिमहामन्त्रदेवताः अत्र तिष्ठन्ति ।

एवं नवरत्नमयदुर्गाण्यतिक्रम्य अग्रे ‘चिन्तामणिभवनम्’ इति नाम्ना विश्रुतं देव्याः महेश्वर्याः निवासस्थानमस्ति । तदुक्तं व्यासेन –

नवरत्नमयादग्रे चिन्तामणिगृहं महत् ।

तत्रत्यं वस्तुमात्रं तु चिन्तामणिविनिर्मितम् ॥

सूर्योद्गारोपलैस्तद्वच्चन्द्रोद्गारोपलैस्तथा ।

विद्युत्प्रभोपलैः स्तम्भाः कल्पितास्तु सहस्रशः ॥

येषां प्रभाभिरन्तस्थं वस्तु किञ्चिन्न दृश्यते ॥¹⁰

चिन्तामणिसदनवर्णनम् – त्रिकोणमध्यभागे भगवत्याः जगदम्बिकायाः चिन्तामणिसदनमिदं विराजते । तत्र सहस्रस्तम्भसंयुक्ताः चत्वारो मण्डपाः भवन्ति । यथा - शृङ्गारमण्डपः, मुक्तिमण्डपः, ज्ञानमण्डपः, एकान्तमण्डपश्चेति । शृङ्गारमण्डपे देव्यो गायन्ति, देववराः सभासदश्च भवन्ति । मुक्तिमण्डपे दवी समागत्य भक्तेभ्यः सदा मुक्तेः ज्ञानं प्रददाति । ज्ञानमण्डपे ज्ञानोपदेशः क्रियते । एकान्तमण्डपे च सा जगदम्बिका स्वीयमन्त्रिणीभिस्साकं जगद्रक्षायै सदैव स्थित्वा विचारविमर्शं करोति । चिन्तामणिगृहे भगवत्याः दशशक्तित्वरूपाणि सोपानानि दश सुभोभन्ते । ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र-सदाशिवाः मञ्चोपरि प्राप्यन्ते । सदाशिवः मञ्चस्य फलको भवति । तत उपरि भगवान् महेश्वरः । महेश्वरस्य हस्तषु चतुर्षु हरिणः, अभयमुद्रा, परशुः, वरमुद्रा च दृश्यते । तस्य महेश्वरस्य वामाङ्गे देवी भुवनेश्वरी विराजते । देव्याः कण्ठे चिन्ताकम् इति कण्ठभूषणं भवति । देव्याः रूपलावण्यं व्यासेनात्र सम्यगुपस्थापितम् । अत्र देवी इच्छाशक्ति-ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्तिभिः सम्पन्ना भवति । जया, विजया, अजिता, अपराजिता, नित्या, विलासिनी, दोग्ध्री, अघोरा, मङ्गलेति नव पीठशक्तयः भगवत्याः सेवां निरन्तरमत्र कुर्वन्ति । भगवत्याः पार्श्वभागे शङ्खः, पद्ममिति निधिद्वयं वर्तते । नवरत्नवहाः, काञ्चनस्रवाः, सप्तधातुवहाः नद्यः तस्मात् निधिद्वयात् नित्यं स्रवन्त्यः सुधासिन्धौ समाहिता भवन्ति ।

चिन्तामणिगृहमिदं सहस्रयोजनविस्तृतं भवति । मणिद्वीपोऽयं निराधारं अन्तरिक्षं विराजते । यथा कार्यवशतः पटस्य सङ्कोचनं विकासनं च भवति, तथैव प्रलये द्वीपस्यास्य सङ्कोचनं, सृष्ट्यारम्भे च विकासनं जायते ।

एवं प्रकारेण देवीभागवते मणिद्वीपस्य वर्णना व्यासदेवेन जन्मेजयस्स्याग्रे प्रस्तूताऽस्ति । देवीभागवतस्यास्य द्वादशस्कन्ध अष्टमाध्यायात् प्रारभ्य द्वादशाध्यायं यावत् ये श्लोकाः भवन्ति, तेषां सावधानतया निरन्तरं यदि पाठः क्रियते तर्हि भूत-प्रेत-पिशचादिवाधाः न जायन्ते । नवीनभवननिर्माणवसरे वास्तुयज्ञकाले च प्रत्यत्नपूर्वकम-स्याध्ययनं क्रियते चेत् सर्वं कल्याणं तेन जायते । तदुक्तं व्यासेन –

अध्यायपञ्चकं त्वेतत्पठेन्नित्यं समाहितः ।

भूतप्रेतपिशाचादिबाधा तत्र भवेन्न हि ॥

नवीनगृहनिर्माणे वास्तुयागे तथैव च ।

पठितव्यं प्रयत्नेन कल्याणं तेन जायते ॥¹¹

सन्दर्भाः

1. देवीभागवतम् - 12/9/100
2. तत्रैव- 12/10/6-8
3. देवीभागवतम् - 12/10/49-50
4. देवीभागवते - 12/11/6-14
5. देवीभागवते - 12/11/31-35
6. देवीभागवते - 12/11/47-49
7. देवीभागवते - 12/11/56-58
8. देवीभागवते - 12/11/68-69
9. देवीभागवते - 12/11/80-81
10. देवीभागवते - 12/11/108-110
11. देवीभागवते - 12/12/62-73

कालिदासस्य दार्शनिक दृष्टिः

डॉ. बाबूलालः मीना*

महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्याकाशस्य देदीप्यमानः सूर्यः विद्यते । सः विश्वविख्यातः काव्यस्रष्टा, कविकुलगुरुः, सफलः महाकाव्यकारः, सर्वोत्कृष्टः नाटककारः सर्वश्रेष्ठश्च गीतिकाव्यप्रणेता अस्ति । सः न केवलं संस्कृतवाङ्मय अपितु सकलचेतनायाः साहित्यसमृद्धेः एकमात्रभूतो सर्वश्रेष्ठः प्रतिनिधिः महाकविः वर्तते । सः भारतीयायाः संस्कृतेः महान् व्याख्याता विद्यते । तस्य कविता साक्षात् त्रिवेणी अस्ति । तस्यां कवित्वस्य निर्मला धारा पवित्रायाः मन्दाकिन्याः धारा इव । तस्यां भावानां कल्पनानां च गम्भीरा धारा मनोज्ञायाः कालिन्द्याः एव धारा । तस्यां विविधकलानां ज्ञानानां, नवनवोन्मेषशालिनीप्रतिभाभूतायाः सरस्वत्याः च शुभ्रधारा विद्यते । तस्य काव्ये स्वर्गीयः आनन्दः, भौतिकः विलासः, दैवी दिव्यता, मानवीया मनोज्ञता सात्त्विकं सम्मोहनं च सन्ति । तस्य कथानकेषु सुविचारितं घटनासंयोजनमस्ति । तत्र बाह्यप्रकृतेः विश्लेषणेन सह अन्तःप्रकृतेः अपि सूक्ष्मं दर्शनं प्राप्यते । चरित्रचित्रणे वैयक्तिकतायाः प्राधान्यं विद्यते । शब्दचयने नीरक्षीरविवेकः दृश्यते । तद्वर्णनेषु विद्यमानोऽस्ति । तस्य लोकप्रियतायाः मुख्यं कारणं सरला, परिष्कृता प्रसादगुणयुक्ता च शैली वर्तते । तस्यां प्राञ्जलता, मनोरमतायाः अकृत्रिमतायाः संकेतात्मकतायाः ध्वन्यात्मकतायाः आदर्शरूपतायाः संगीतात्मकतायाश्च सुन्दरः समन्वयः विद्यते । तस्य वर्णनानि सजीवानि सन्ति । तेषु न तु पुराणादितुल्यः अनावश्यकः विस्तारोऽस्ति, न शैथिल्यं, न एव परिवर्तिभिः कविभिस्तुल्यं पाण्डित्यप्रदर्शनम्, न एव दीर्घसमासः, न अलंकारभारः, न च कृत्रिमकवित्वमस्ति अपितु तद्रचनासु कवित्वस्य प्रभावः दृग्गोचरीभवति । हृद्गतानां भावानां मूर्तरूपे प्रकटीकरणम्, मानवहृदयस्य सूक्ष्मतमानां क्रियाणां तात्त्विकं वर्णनम्, प्रकृतेः मानवहृदयेषु प्रभावः, सुकुमारभावानां कोमलायां भाषायाम् अभिव्यक्तिः इत्यादयः

*सहाचार्यः संस्कृत-विभागः, महारानी श्री जया राजकीय स्नातकोत्तरः महाविद्यालयः, भरतपुरम् (राज.)

गुणाः कालिदासे प्राप्यन्ते । अतएव महाकविः कालिदासः सर्वान् कवीन् अतिशेते । सः सर्वेषु कविषु अद्वितीयः । एभिः कारणैरेव समीक्षकाः कथयन्ति –

पुरा कवीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुल्यकवरेभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

महाकवेः कालिदासस्य रचनासु व्यक्तेन पाण्डित्येन ऋषीणाम् आश्रमाणां च वर्णनेन एतदनुमानं भवति यत् सः कुत्रचित् गुरुकुलौ एव शिक्षां गृहीतवान् । तत्रैव स अवश्यमेव संहितानाम्, ब्राह्मणोपनिषदाम्, स्मृतीनाम्, दर्शनानाम्, धर्मशास्त्रस्य, व्याकरणशास्त्रस्य, पुराणानाम्, राजनीतिशास्त्रस्य, इतिहासस्य, काव्यशास्त्रस्य, चित्रकलायाः, संगीतकलायाः, आयुर्वेदस्य, ज्योतिषशास्त्रस्य, सामुद्रिकशास्त्रस्य, कामशास्त्रस्य, मनोविज्ञानस्य, युद्धविज्ञानस्य, वनस्पतिविज्ञानस्य, पक्षिविज्ञानस्य च इत्यादीनां शास्त्राणां विस्तृतमध्ययनं कृतवान् तथापि सोऽभिमानशून्यः आसीत् –

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुदुस्तरं मोहदुडुपेनास्मि सागरम् ॥¹

महाकविः कालिदासः उपर्युक्तानां विद्यानां कलानां च पूर्णाविगाहनेन सह अनेकानां देशदेशान्तराणां भ्रमणमपि कृतवान् । सः निश्चयेन बहिर्जगतः सूक्ष्मनिरीक्षणेन सह अन्तर्जगतोऽपि सूक्ष्ममाकलनमकरोत् । सः शास्त्रनियमानां स्वरचनासु कुत्रचिदपि न उल्लंघितवान् । तस्य विविधदर्शनशास्त्रस्य ज्ञानस्य सूचकानि स्थलानि तत्कृतिषु बहूनि सन्ति, तेषां संकेतसंदर्भानां शोधलेखगौरवात् संक्षेपेण केवलं दिग्दर्शनमत्र प्रस्तूयते । वस्तुतः महाकविः कालिदासः स्वदर्शनशास्त्रज्ञानस्य उपयोगं कविताकामिनीसञ्जार्थं यथास्थाने कृतवान् । तदनुसारम् अखिले विश्वे एकमेव तत्त्वम् अनुस्यूतम् । ब्रह्मा, विष्णुः, महेशश्च तस्य तत्त्वस्य एव विभिन्नरूपाणि सन्ति –

एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधा सा सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।

विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्देधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ॥²

वेदान्तशास्त्रस्य इयं कल्पना तस्य सर्वेषु काव्येषु प्राप्यते । कालिदासस्य अद्वैतवादं पश्यन्तु भवन्तः –

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥³

गीतायां कथितम् यत् ‘सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्’⁴ श्रेयान् स्वधर्मो

विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्^५ अनयोः कथनयोः महाकविना 'सहजं किल यद् विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम्^६ कथनेन पुष्टिः कृता । गीतायां प्रतिपादितस्य यज्ञस्य महत्त्वस्य समर्थनं “श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति”^७ प्राप्यते । वस्तुतः कालिदासस्य दार्शनिकधार्मिकविचारेषु गीतायाः प्रभावः दृष्टिगोचरी भवति । गीतायाः कर्मयोगं कालिदासः यथावत् स्वीकरोति । अस्मात् संसारात् आत्यन्तिकनिवृत्त्यर्थं कालिदासेन निर्दिष्टः मार्गोऽयमेव विद्यते –

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्वतंत्रं वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये ॥^८

अयं श्लोकः कालिदासीयस्य दर्शनस्य चतुःसूत्री कथ्यते । कालिदासः योगस्य पक्षपाती आसीत् । योगविधिना चित्रं एकाग्रं कृत्वा भगवति नियुक्तं कर्तुं शक्यते –

योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।

अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥^९

रघुवंशस्य अष्टमसर्गस्य आरम्भे रघोः योगविधिना मोक्षप्राप्तिवृत्तान्तं प्रामाणिकतया वर्णितमस्ति । अन्यत्र कुमारसंभवे योगशास्त्रस्य आसनं प्रदर्शितम् ।^{१०} योगेनान्ते तनुत्यजाम्^{११} तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना^{१२} इत्यादिभिः उल्लेखैः महाकवेः कालिदासस्य योगशास्त्रस्य व्यापकम् अध्ययनं सूच्यते । अन्यत्र कुमारसंभवे ध्यानावस्थितस्य शिवस्य वर्णनं रमणीयतया प्राप्यते –

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमितोभयांसम् ।

उत्तानपाणिद्वयन्निवेशात् प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥.....

मनोनवद्वारनिषिद्धवृत्तिं हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।

यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥^{१३}

अत्र योगस्य धारणा-ध्यान-समाधीनां उल्लेखो प्राप्यते । रघुवंशेऽपि एषां धारणादीनाम् उल्लेखाः प्राप्यन्ते ।^{१४} कुमारसंभवे योगिनः योगेन स्वहृदये परमात्मनः साक्षात्कारं कर्तुं शक्नुवन्ति - इति सूचितम् ।^{१५} सांख्यदर्शने बुद्धेः कारणम् अव्यक्तं कथितम् तथैव सरयूनद्याः उद्गमः मानसरोवात् –

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ।^{१६}

प्रकृतिस्वरूपं^{१७} पुरुषस्वरूपं^{१८} च स्थाने-स्थाने प्रकटिते । गुणत्रयस्य सृष्टेश्च वर्णनम् महाकविना कुमारसंभवे रघुवंशे च कृतम् । सांख्यदर्शने कथितम् च यत् 'सत्त्वरजस्तमसां

साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारोऽहंकारात् पंचतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियः तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पंचविंशतिर्गणः¹⁹ इदं सूत्रमाधारीकृत्य कालिदासो लिखति—

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद्धेदमुपेयुषे ॥²⁰

एवमेव रघुवंशेऽपि ईदृशं वर्णनं प्राप्यते ।²¹ एवमेव सृष्टेः प्रादुर्भावः लयश्च-
आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना । आत्मना कृतिना च त्वामात्मन्येव प्रलीयसे ॥²²

पुरुषः (आत्मा) उदासीनो वर्तते । सृष्टिं परितः या प्रवृत्तिः दृश्यते, सा प्रकृतेरेवएवंधिः सांख्यशास्त्रीयः सिद्धान्तः कुमारसंभवे दृश्यते—

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥²³

परन्तु द्वैतवादिनः सांख्यस्य मतोऽयं न मान्यः अतएव महाकविना कालिदासेन प्रकृतिपुरुषतत्त्वद्वयं परमेश्वररूपमेव स्वीकृतम् । “विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ।²⁴ इत्यादिभिः सन्दर्भैः²⁵ कालिदासस्य सांख्यशास्त्रीयं ज्ञानं परिलक्षितं भवति । संस्काराणां दार्शनिकं महत्त्वं ‘रम्याणि वीक्ष्य’²⁶ इत्यत्र प्रकटितम् । ‘बद्धमुक्तयोरन्तरं’ ‘अव्यक्तमिव स्नातः’²⁷ इत्यत्र वर्णितम् । स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या²⁸ इत्यत्र स्मृत्यज्ञानावरणे स्पष्टे । अन्तःकरणस्य दार्शनिक स्वरूपं ‘सतां हि सन्देहपदेषु’²⁹ इत्यत्र अभिव्यक्तम् । यज्ञसंस्थायाः पोषकः कालिदासः सर्वत्र विधिसम्मतानि यज्ञियानि विधानानि स्मृतेः श्रुतेश्च अन्तर्सम्बन्धान् मीमांसाशास्त्रीयान् न्यायान् धर्मस्य च यथार्थस्वरूपं यत्र तत्र स्वग्रंथेषु संग्रथितवान् । यथाविधि हुताग्नीनाम्³⁰ दुदोह गां यज्ञाय³¹ उत्पत्तये हविर्भौकुर्यजमान इवारणिम्³² यज्ञकर्मकाण्डाभिः³³ सन्दर्भैः तन्मीमांसाशास्त्रीयं ज्ञानं प्रकटितम् । शास्त्रानुसारं शब्दार्थसम्बन्धः नित्यः- नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः इति मीमांसकः-एतदनुसारं महाकविः कालिदासः कथयति—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥³⁴

अन्यत्रापि मीमांसादर्शनस्य संकेताः सन्दर्भाश्च प्राप्यन्ते ।³⁵ रघुवंशे एकस्मिन् स्थले महाकविः आकाशस्य गुणं शब्दं स्वीकरोति—

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ।³⁶

अन्यत्र अभिज्ञानशाकुन्तलेऽपि महाकविः ‘श्रुतिविषयगुणा’ कथयित्वा इदमेव प्रकटयति ।³⁷ अनेन महाकवेः वैशेषिकदर्शनस्य ज्ञानं सूच्यते । यजुर्वेदे ऋतवः पितृणां प्रतीकभूताः कथ्यते ।³⁸ ऋतुसंहारे महाकविना कृतं ऋतूनां वर्णनं चार्वाकपम्परां प्रति संकेतं करोति । अग्निमित्र-अग्निवर्णादीनां भोगवादीनां नायकानां चित्रणं महाकवेः कालिदासस्य चार्वाकदर्शनस्य सिद्धान्तानाम् अध्ययनस्य परिचायकं विद्यते । बौद्धदर्शनस्य निर्वाणशब्दस्य प्रयोगः³⁹ यत्र तत्र प्राप्यते महाकवेः रचनासु । भगवतः शिवस्य समाधिवर्णने बौद्धयोगस्य प्रभावः परिदृश्यते ।⁴⁰ वस्तुतः बौद्धधर्मः भारते योगाभ्यासस्य प्रचारं प्रसारं च कृतवान् । मालविकागटिनमित्रे परिव्राजिका भिक्षुणी आसीत् । यतोहि हिन्दूतपसाधनायाः नियमाः स्त्रियाः प्रव्रज्यां न प्रोत्साहयन्ति । तत्काषायवस्त्राणि तद्योग्यानि सन्ति-इमे कषाये गृहीते-युक्तः सज्जनस्यैषः पन्थाः ।⁴¹ एवमेव : ‘शान्तं पापम् शान्तं पापम्’ इत्यादीनां वचनानां मन्त्रोच्चारणं तद्बौद्धमन्त्रोच्चारसदृशं विद्यते । अनेन महाकवेः बौद्धधर्मं प्रति श्रद्धां सूच्यते । नास्तिकदर्शनेषु जैनदर्शनस्य सिद्धान्तानाम् उल्लेखाः न प्राप्यन्ते ।

अनेन स्पष्टं भवति यत् वस्तुः महाकविः कालिदासः स्वसाहित्ये स्वगहनं दार्शनिकज्ञानं प्रत्यक्षः अभिव्यंजितवान् । सः भगवतः शिवस्य समाराधकोऽऽसीत् अतएव तस्य विचाराधारायां शैवदर्शनस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य वा प्रभावोऽपि यत्र तत्र परिलक्षितो दृश्यते । उपर्युक्तेन संक्षिप्तेन विवेचनेन उद्धरणैश्च ज्ञायते यत् महाकविः कालिदासः सर्वदर्शनानां गूढैः सिद्धान्तैः सम्यक् परिचितोऽऽसीत् । वस्तुतः सः सर्वदर्शनेषु निष्णातोऽऽसीत्-इत्यत्र नास्ति अतिशयोक्तिः ।

सन्दर्भाः

1. रघुवंशम्, 1/2
2. कुमारसम्भवम् 7/44
3. रघुवंशम् 10/26
4. श्रीमद्भगवद्गीता 18/48
5. तत्रैव 3/35
6. अ.शा. 6/1
7. तत्रैव, 7/29
8. रघुवंशम्, 10/27
9. कुमारसंभवम्, 6/77
10. तत्रैव, 3/45
11. रघुवंशम्, 1/8

12. रघुवंशम्, 8/24
13. कुमारसंभवम्, 3/45-50
14. कुमारसंभवम्, 1/29, 73, 8/18, 19
15. कुमारसंभवम्, 3/58
16. रघुवंशम्, 13/60
17. कुमारसंभवम्, 2/13, रघुवंशम्, 10/18
18. कुमारसंभवम्, 2/13, रघुवंशम्, 10/6
19. सौख्यसूत्रम्, 1/61
20. कुमारसंभवम्, 2/4
21. रघुवंशम्, 10/17
22. कुमारसंभवम्, 2/10
23. कुमारसंभवम्, 2/13
24. रघुवंशम्, 8/10
25. रघुवंशम्, 8/14, 22, 23
26. अ.शा. , 5/2
27. अ.शा. 5/11
28. अ.शा., 7/22
29. अ.शा. , 1/22
30. रघुवंशम्, 1/6
31. रघुवंशम्, 1/26
32. कुमारसंभवम्, 6/18
33. कुमारसंभवम्, 2/12
34. रघुवंशम्, 1/1
35. रघुवंशम्, 1/6, 26
36. रघुवंशम्, 13/1
37. अ.शा., 1/1
38. यजुर्वेद, 2/32
39. रघुवंशम्, 12/1, कुमारसंभवम्, 3/52, विक्रमोर्वशीयम्, 3/21
40. कुमारसंभवम्, 3/45-50
41. मालविकाग्निमित्रम्, पंचमः अंकः

प्राचीनभारतीयकरनीते: प्रासङ्गिता

डॉ. नौनिहालगौतमः*

भारतीयसभ्यता प्राचीन समृद्धा चास्ति । प्राचीनभारते सामाजिकजीवनं शास्त्रानुशासितं भवति स्म । सामाजस्य संरक्षणाय राजा भवति स्म । राजा राज्यस्य पालनं रक्षणं च करोति स्म । राज्यस्य सप्ताङ्गानि भवन्ति । एतेषु कोशस्यास्ति प्राधान्यम् । अर्थः कोशो वा राज्यस्य मूलं कथितमस्ति । कोशस्य वृद्धये राजा प्रयतते । कोशस्य स्रोतः सु करोऽपि अस्ति । करग्रहणाय नीतिः प्राचीनभारतीयशास्त्रेषु सुष्ठु निरूपिता अस्ति । कोशः - कोशस्य महत्त्वं सर्वेषु शास्त्रेषु प्रायः निरूपितमस्ति । किमधिकं कोशः सप्तराज्याङ्गेषु परिगणितमस्ति । सप्त राज्याङ्गानि सन्ति-स्वामी, अमात्यः, जनपदं दुर्गं कोशः दण्डः मित्रं च ।¹ मनुस्त्वेवं मनुते -

स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ सुहृत्तथा ।

सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥²

सप्तराज्याङ्गेषु कोशस्य महत्त्वमतिशायि वर्तते । महाभारते तु सैन्यादपि अधिकं महत्त्वं कोशस्याङ्गीकृतमस्ति ।³ अर्थशास्त्रकारः स्पष्टं निर्दिशति यत् कोशहीनः अल्पकोशः वा राजा कोशं समृद्धं कुर्यात् ।⁴

कोशस्य आवश्यकता-राज्यस्य समृद्धये, राज्यकार्यसञ्चालनाय, प्रजानां रक्षणाय, प्रजाहितकारिकयोजनानां सञ्चालनाय, प्राकृतिकापत्सु प्रजापालनाय चेत्यादिभ्यः कोशस्य आवश्यकता भवति । शुक्रनीतिकारः प्रजारक्षणाय, सेनायाः कृते, यज्ञादिकर्मसम्पादने कोशस्याश्यकतां स्वीकरोति ।⁵ राज्यकार्यस्य सम्यक् सञ्चालनाय कोशस्य आवश्यकता भवति अतः राजा धनसङ्ग्रहः क्रियते । यथोक्तं महाकविना कालिदासेन - ‘कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसङ्ग्रहः ।’⁶

*सहा. आचार्यः, संस्कृतविभागः, डॉ. हरिसिंहगौर केन्द्रीय विश्वविद्यालयः, सागरं (म.प्र.)

केशस्य स्रोतांसि – कोशवृद्धे: साधनेषु करः, दण्डः, उपायनं, भाटकादीनि च सन्ति।⁷

करनीतिः – प्राचीनभारतीयशास्त्रेषु करनीतिः विस्तरेण निरूपिता अस्ति । करः बलिरपि कथ्यते । करग्रहणस्य विधिः, करस्य मात्रा, करस्य सदुपयोगः, करस्य प्रतिफले प्रजारक्षा चेत्यादयः विषया साधु विचिन्त्य निरूपिताः शास्त्रीयग्रन्थेषु ।

करग्रहणस्य विधिः – करग्रहणं तथा करणीयं राजा येन प्रजाः दुःखिता न भवेयुः । यथा मधुकरः मधु गृह्णाति पुष्पं न नाशयति च तथा राजा करः स्वीकरणीयः । यथोक्तं महाभारते –

मधुदोहं दुहेद् राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् ।

वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥⁸

यथा उद्यानपालकः उद्यानात् पक्वानि फलानि गृह्णाति, अपक्वानि च न त्रोटयति तथैव राजा धनग्रहणे वर्तितव्यम् । यथाक्तं कौटिल्येन –

पक्वं पक्कमिवारामात् फलं राज्यादवाप्नुयात् ।

आत्मच्छेदभयादामं वर्जयेत् कोपकारकम् ॥⁹

राजा अवेक्षणादिकर्मफलेन, वाणिज्यादिकर्मणां कर्तारश्च वाणिज्यफललाभेन सन्तुष्टा भवेयुः तथा निरूप्य राजा करान् गृह्णीयात् । यथा –

यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ।

तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान् ॥¹⁰

यदि राजा धनलोलुपः भवति चेत् करग्रहणेन प्रजाः पीडयति । अतः राजा राज्यकार्यसञ्चालनाय धनं गृह्णीयात् किन्तु धनलोलुपः स्वार्थपरायणो वा न भवेत् । यथोक्तं रघुवंश - ‘अगृधुराददे सोऽर्थम्’¹¹ समयानुकूलं वृद्धिः अपेक्ष्यते चेत् शनैः शनैः करवृद्धिं कुर्यात् राजा । यथा जलौका शनैः शनैः रक्तं पिबति तथा राजा शनैः शनैः करवृद्धिः करणीया भवति । वेदव्यासेनोक्तं यथा –

अल्पनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।

ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ॥¹²

राजा सर्वं विमृश्य करः स्वीकरणीयः । यथा मालाकारः वृक्षेभ्यः उपयोगीनि फलादीनि गृह्णाति किन्तु वृक्षं न छिनति अङ्गारकारवत् । शुक्रनीतिवचनमत्र द्रष्टव्यम् –

मालाकार इव ग्राह्या भागो नाङ्गारकारवत् ।

बहुमध्याल्पफलतस्तारतम्यं विमृश्य च ॥¹³

करग्रहणस्य मात्रा - अधिकं करग्रहणं प्रजानां क्लेशकरं भवति । यावच्छक्यं न्यूनान्नयूनं करः ग्रहीतव्यः प्रजाभ्यः । प्रजाभ्य औचित्यपूर्णं करग्रहणं करणीयं भवति । प्रायः अल्पाल्पं करग्रहणं प्रशंसितं नीतिकारैः ।¹⁴ सामान्यतः लाभस्य षष्ठांशः कररूपेण स्वीकर्तव्यः राजा । राजा नियमेन प्रजाः पालयति चेत् धर्म अधिकारी भवति किन्तु यदि नियमेन न पालयति चेत् अधर्मे फलभाग् भवति ।¹⁵ अनेन प्रजारक्षणे राज्ञः प्रवृत्तिः भवेत् इति निर्देशः प्रदत्तः शास्त्रकारेण । शास्त्रेषु विविधानां काराणां निरूपणमस्ति, अत्र तु केचन प्रस्तूयन्ते ।

वाणिज्यिककरः - व्यवसाये वस्तुषु करः, क्रय-विक्रय करः, मार्गस्य स्वच्छताये सुरक्षायै निर्माणाय च करः राज्ञा स्वीकरणीयः ।¹⁶ सामान्यव्यवसायेन जीवतां शकादिविक्रेतृणाम् आयः न्यूनः भवति, अतः तेभ्यः वार्षिकरूपेण करः स्वीकर्तव्यः ।¹⁷ ये शक्ताः सम्पन्नाः तेभ्यः अधिकं धनं नेतुं शक्यते ।¹⁸ वृक्षादीनामधोनिर्दिष्टानां सप्तदशानां पदार्थानां लाभात् षष्ठांशः कररूपेण ग्रहीतव्यः -

आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।

गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥

पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च ।

मृण्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥¹⁹

कौटिल्यस्तु एवं निरूपयति-क्षुद्रकारवो बन्धकीपोषकाश्च दशकराः । काष्ठवेणुपाषाणमृद्भाण्डपक्वान्नहरितपण्याः पञ्चकाराः ।²⁰

कृषिकरः - भारतम् आवैदिककालात् कृषिप्रधानदेशः अस्ति । कृषिकार्ये लाभः देशकालान्ननुरोधात् पृथक् पृथक् भवति । अतः कृषिकरः देशकालान्ननुरोधात् पृथक् भवति । सिञ्चनस्य स्रोतसः आधारेण कृषिलाभात् करः स्वीकरणीयः भवति ।²¹ स्वीकृतकरस्य प्राप्तिपत्रमपि देयमासीत् कृषकेभ्यः । यथा -

दद्यात्प्रतिकर्षकाय भागपत्रं सचिह्नितम् ।

नियम्य ग्रामभूभागमेकस्माद्धनिकाद्धरेत् ॥²²

एषः कृषिकरः प्रत्येकं मासे प्रत्येकम् ऋतौ वा ग्रामाधिकारिणा स्वीकरणीयः भवति ।²³ कौटिल्यस्तु विभिन्नानाम् अन्नानां कृषिसम्पदां कृतं च भिन्नं करं निर्दिशति । यथा - चतुर्थमंशं धान्यानां षष्ठं वन्यानां तूललाक्षाक्षौमवल्ककार्पासरौमकौशेयकोषधगन्धपुष्प-फलशाकपण्यानां काष्ठवेणुमांसवल्लूराणां च गृह्णीयुः ।²⁴

मनुस्तु धान्यानां षष्ठः, अष्टमः, द्वादशः वा भागः ग्रहीतव्य इति निर्दिशति । यथा -

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठा द्वादश एव वा ॥²⁵

महाभारत तु कृषेः दशमो भागः कररूपेण दयः इति उल्लेखः प्राप्यते । यथा –

धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धन् ।²⁶

यत्र धान्यस्तोत्पत्तिः प्रभूतमात्रायां भवति ततः तृतीयांशः चतुर्थांशः वा स्वीकरणीयः कररूपेण । यथा - जनपदं महान्तमल्पप्रमाणं वा देवमातृकं प्रभूतधान्यं धान्यस्यांशं तृतीयं चतुर्थं वा याचेत । यथासारं मध्यमवरं वा ।²⁷

धान्यानाम् उत्पत्तिमात्राम् , उपयोगितां च विमृश्य करस्य निर्धारणं भवतीत्यत्रावधेयः । कृषिः भारते मुख्यं कार्यमासीत् । कृषेः लाभः निश्चितः न भवति । कदाचित् प्राकृतिककारणैः कृषिः प्रभाविता भवति । एतत्सर्वं विमृश्य करः स्वीकर्तव्यः अन्यथा कर्षकः नष्टो भवितुं शक्नोति । यथा –

हरच्च कर्षकाद्भागं यथा नष्टा भवेन्न सः ।²⁸

आकारकरः – भूमिगर्भाजजातानि खनिजानि स्वर्णरजतादीनि लोकोपयागीनि मूल्यवन्ति च भवन्ति । एतेषु करस्य मात्रा भिन्ना भवति । लाभं सम्यङ् निरीक्ष्यैव करः स्वीकर्तव्यः ।²⁹

कौटिल्यस्य मतं भिन्नमस्ति । यथा – ‘सुवर्णरजतवज्रमणिमुक्ताप्रवालाश्वहस्ति-पण्याः पञ्चाशत्कराः । सूत्रवस्त्रताम्रवृत्तकंसगन्धभैषज्यशीधुपण्याश्चत्वारिंशत्कराः । धान्यरसलोहपण्याः शकटव्यवहारिणश्च त्रिंशत्कराः । काचव्यवहारिणो महाकारवश्च विंशतिकराः ।’³⁰

पशुकरः – भारते पशूनां विवरणं वैदिकसाहित्य पुरुषसूक्तेऽपि प्राप्यते । शुक्रनीतौ पशूनां वृद्धेः षष्ठोऽंशः तथा उत्पन्नस्य दुग्धस्य षाडशांशः स्वीकरणीयः कररूपेणेति निर्दिष्टम्, यथा –

अजाविगोमहिष्यश्ववृद्धितो ऽष्टांशमाहरेत् ।

महिष्यजाविगोदुग्धात् षोडशांशं हेरन्नृपः ॥³¹

किन्तु महाभारते किञ्चिद् भिन्नं विवरणमस्ति । यथा - पशूनामधिपञ्चाशशब्दिरण्यस्य तथैव च ।³²

कौटिल्यस्य मतमपि द्रष्टव्यमस्मिन् विषये – ‘कुक्कुटसूकरमर्धं दद्यात् । क्षुद्रपशवः षड्भागम् । गोमहिषाश्वतरखरोष्ट्राश्च दशभागम् ।’³³

पशुदन्तानां चर्मणश्च अर्धं कररूपेण देयमिति निर्देशः कौटिल्यस्य विद्यते ।³⁴ मनुस्तु पशुहिरण्ययोः पञ्चाशद्भागः कररूपेण स्वीकर्तव्य इति निरूपयति ।³⁵

श्रमकरः – ये श्रमिकाः श्रमजीविनः भवन्ति तेभ्यः साक्षात् करः न स्वीकरणीयः अपितु तेषां श्रम एव कररूपेण स्वीकर्तव्यः । ते कररूपेण मासस्य एकस्मिन् दिवसे कररूपेण कार्यं कुर्वन्तु । यथा –

कारुकाञ्छिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।

एकैकं कारयेत्कर्म मासि मासि महीपतिः ॥³⁶

शुक्रनीतिकारः पक्ष दैनिकस्य कार्यस्य निर्देशं करोति । ये श्रमिकाः तडागं कृत्रिमां नदीं वा कुर्वन्ति तेषां यावत् पर्यन्तं द्विगुणो लाभा न भवेत् तावत् पर्यन्तं तेभ्यः करः न स्वीकर्तव्य इति निर्देशपि स्पष्टतया करोति ।³⁷

अन्ये कराः – य नटाः नाट्यं नृत्यादिकं कुर्वन्ति तेभ्यः वेतनस्य अर्धं धनं कररूपेण स्वीकरणीयम् । यथा – कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्धं दद्युः ।³⁸

ये राज्ये निवसन्ति, येषां च आयः अस्ति, तेभ्यः सर्वभ्यः करः स्वीकरणीयः, भवतु नाम तेषु वेश्याः । यथा – बन्धकीपोषका राजप्रेष्याभिः परमरूपयोवनाभिः कोशं संहरेयुः ।³⁹

अधिककरग्रहणस्य निन्दा – संस्कृतराजशास्त्रेषु सर्वत्र न्यूनान्यूनं करग्रहणस्य निर्देशः, अधिककरग्रहणस्य च निन्दा कृताऽस्ति । या राजा प्रजाभ्यः अधिकं धनं गृह्णाति शास्त्रोक्तादधिकं करं स्वीकराति, प्रजां च न तथाविधं पालयति स राजा राज्यात् जीवितात् च पुत्रादिसहितो भ्रश्यते ।⁴⁰ अर्थशास्त्रकारः कौटिल्योऽपि स्पष्टमव निर्दिशति यत् एकस्मिन् लाभ एकं वारमेव करः सङ्ग्रहणीयः, न तु द्विवारम् । यथा – ‘सकृदेव, न द्विः प्रयोज्यः (करः) ।’⁴¹ करस्य एकं वारं ग्रहणं शुक्रनीतिकारोऽपि निर्दिशति ।⁴²

करमुक्ताः – यतः खनिद्रव्यवन्यपशवः प्राप्यन्ते, सेतुकर्मवाणिज्यमार्गाः यत्र विद्यन्ते, यत्रान्नं न्यूनमुत्पन्नं भवति, यानि च राज्यस्य सीमसु विद्यन्ते तेभ्यः जनपदेभ्यः करः न स्वीकर्तव्यः ।⁴³ धनहीनोऽपि राजा श्रात्रियाद् ब्राह्मणात् करं न स्वीकुर्यात् । तस्य देशे वसन् श्रोत्रियः क्षुधया पीडिता न भवेत् तथाविधः प्रबन्धः राजा करणीयः । यथोक्तं मनुना –

म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।

न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रिया विषय वसन् ॥⁴⁴

कौटिल्योऽपि एवमेव मनुते, तच्चेदम् – ‘अरण्यजातं श्रोत्रियस्त्वं च परिहरेत् ।’⁴⁵

आरण्यकाः श्रोत्रियाः सन्न्यासिनः यत् पुण्यं कर्म कुर्वन्ति तस्य पुण्यस्य षष्ठांशं राज्ञः स्वयमेव प्राप्तः भवति । अतः तेभ्यः धनादिकं कररूपेण न स्वीक्रियते राज्ञा । पुण्यं तु अक्षय्यं भवति राज्यस्य च उपकरारायैव । यथा –

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥⁴⁶

करस्य सदुपयोग :- प्रजाभ्यः करग्रहणं प्रजाहितायैव भवति । प्रजाहिकारियोजनानां सञ्चालनाय, सुरक्षायै, पथनिर्माणाय, कृत्रिमनदीनिर्माणाय चेत्यादिभ्यः करस्य उपयोगः करणीयः राज्ञा । यैः उपायैः राज्यस्य प्रजानां च उन्नतिः भवेत् तत्रोपयोगः करणीयः करस्य । यथोक्तं महाकवि कालिदासेन –

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्या बलिमग्रहीत् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥⁴⁷

राजा ग्रहीतं करं समुचितयोजनाभिः सन्निवेशेन च बहुगुणितं कृत्वा पुनः प्रजाहिताय समर्पयेदित्याशयः महाकवेः कालिदासस्य । राजा करं गृह्णाति, करस्य प्रतिफलरूपेण च प्रजायाः रक्षणं पालनं च कराति । यथा –

तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तकरभ्येश्च सम्पदः ।

यथास्वमाश्रमश्चक्रे कर्णैरपि षडंशभाक् ॥⁴⁸

शुक्रनीति तु स्पष्टमेवोक्तं यत् करं गृहीत्वा राजा सेवकवत् प्रजायाः रक्षणे युक्ता भवेत् ।⁴⁹

करसङ्ग्रहण कठोरता – राजा करसङ्ग्रहणे विलम्बं न कुर्यात् । सः करचौरेषु कठारं व्यवहरेत् । करचौर्ये साधारणं दण्डविधानमस्ति ।⁵⁰ करचौर्ये वञ्चने चकठोरं दण्डविधानं निर्दिशति अर्थशास्त्रकारः कौटिल्यः । यथा – स्वस्यापहारिणः प्रतिपातोऽष्टगुणः । परसस्यापहारिणः पञ्चाशद्गुणः सीतात्ययः स्ववर्गस्य बाह्यस्य तु बधः ।⁵¹

कृषिकार्ये प्रमादकरणेऽपि दण्डविधानमस्ति । यथा – तस्याकरण वा समाहर्तुपुरुषा ग्रीष्मे कर्षकाणामुद्वापं कारयेयुः । प्रमादावस्कन्नस्यात्ययं द्विगुणमुताहरन्तो बीजकाले बीजलेख्यं कुर्युः । निष्पन्ने हरितपक्वादानं वारयेयुः । अन्यत्र शाककटभङ्गमुष्टिभ्यां देवपितृपूजादानानार्थं गवार्थं वा भिक्षुकरग्रामभृतकार्थं च राशिमूलं परिहरेयुः ।⁵²

करनीते: प्रासङ्गिकता – संस्कृतराजशास्त्रीयकरनीते: साम्प्रतमपि प्रासङ्गिकता अस्ति । संस्कृतशास्त्रीयकरव्यवस्था मानवीयतामाश्रयते । प्राचीनभारतीयकरनीतौ प्रजाहितं सर्वोपरि विद्यते । शास्त्रनिर्धारितः करः शासकेन स्वीक्रियते । मूलधने करः न स्वीक्रियते, अपितु लाभस्यांशे करः स्वीक्रियते । तावान् करः स्वीकर्तव्यः न करदातुः जीवने, परिवार च सङ्कटा नापतेत् । शासकः शास्त्रनिर्धारितं करं स्वीकुर्यात् , प्रजायाः योगक्षेमं च चिन्तयेत् ।⁵³ सामान्यरूपेण शासकः न्यूनान्यूनं करं स्वीकुर्यात् । येन शासकस्य हितं भवति, प्रजानां च अहितं भवति तन्न करणीयं कदापि केनापि शासकेन इति स्पष्टं निर्दिशति शास्त्रकारः । यथा –

हितं राजश्वहितं यल्लोकानां तन्न कारयेत्।⁵⁴

करग्रहणे विलम्बा न करणीयः । नियमानुसारं करसङ्ग्रहणे कठोराचरणं कर्तव्यमिति शास्त्रसम्मतमेव । करप्रदानप्रक्रिया सरला भवेत् । वारं वारं करवृद्धिः न भवेत् । करस्य मात्रा देशकालपरिष्ठितिप्रजाति-विचारं कृत्वैव निर्धारिता भवेत् । केन्द्रसर्वकारः करं गृह्णाति, पुनः राज्यसर्वकारः अपि करं गृह्णाति । साम्प्रतं वस्तु-सेवाकरः (GST), राज्यप्रवेशशुल्कं चेत्यादिषु करेषु विसङ्गतिः अनुभूयते जनैः । प्रदेशशुल्कप्रभावेण शिलातैलस्य (Petrol) मूल्येषु विसङ्गतिः दृश्यत प्रदेशेषु । अपरिहार्यवस्तूनां करेषु न्यूनता भवेत्, यथा - महिलानां मासिकरजः सावशोधकवस्त्रादीनाम् (Sanitary Pad) विलासितापूर्णवस्तुषु व्यसनेषु तु करस्य मात्रा अधिका भवेत्, यथा - मदिरादीनाम् । शिक्षा शिक्षकाश्च करमुक्ताः भवेयुः ।

निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् प्राचीनभारतीयशास्त्रीयकरव्यवस्थायाः साम्प्रतमपि प्रासङ्गिकतास्ति । करव्यवस्थायाः सन्दर्भे कालिदासस्येदं वचनं सर्वदा सर्वथा च प्रासङ्गिकमासीदस्ति भविष्यति - “प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्”

सन्दर्भाः

1. स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशदण्डमित्राणि प्रकृतयः । अर्थशास्त्रम् 6.1.1
2. मनुस्मृतिः 9.294
3. राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम्
तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ महाभारतम्, शान्तिपर्व, 130.35
4. कोशमकोशः प्रत्युत्पन्नार्थकृच्छ्रः सङ्गृहीयात् । अर्थशास्त्रम् 5.2.1
5. येन कन प्रकारेण धनं सञ्चिनुयानृपः ।
तन संरक्षयेद्राष्ट्रं बलं यज्ञादिकाः क्रियाः ॥ शुक्रनीतिः 4.2.2
6. रघुवंशम् 17.6
7. शुक्रनीतिः 2.335
8. महाभारतम्, 12.88.4
9. अर्थशास्त्रम्, 5.2, पृ. 419
10. मनुस्मृतिः, 7.128
11. रघुवंशम्, 1.21
12. महाभारतम्, 12.88.7
13. शुक्रनीतिः 4.2.110
14. यथाल्पाल्पमदन्त्ययाद्यं वार्योकोवत्सष्टपदाः ।
तथाल्लपाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ मनुस्मृतिः 7.129
15. सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥ मनुस्मृतिः 8.304

16. क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजा दापयेत् करान् ॥ मनुस्मृति: 7.127
17. यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत्करसञ्ज्ञितम् ।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम् ॥ मनुस्मृति: 7.137
18. तेषां सदश्वभूयिष्ठा तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नात्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ रघुवंशम् 4.70
19. मनुस्मृति: 7.131, 132
20. अर्थशास्त्रम्, 5.2.5, पृ. 413
21. तडागवापिकाकूपमातृकादेवमातृकात् ।
देशान्नदीमातृकात्तु राजाऽनुक्रमतः सदा ॥
तृतीयांशं चतुर्थांशमर्धांशं तु हरेत्फलम् ।
षष्ठांशमूषरात्तद्वत्पाषाणादिसमाकुलात् ॥ शुक्रनीति: 4.2.112, 113
22. शुक्रनीति: 4.2.122
23. गृहीत्वा तत्प्रतिभुवं धनं प्राक् तत्समं तु वा ।
विभागशो गृहीत्वापि मासि मासि ऋतावृत्तौ ॥ शुक्रनीति: 4.2.123
24. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 413
25. मनुस्मृति:, 7.130
26. महाभारतम्, 12.67.24
27. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 412
28. शुक्रनीति:, 4.2.109
29. स्वर्णादर्थं च रजतात्तृतीयांशं च ताम्रतः ।
चतुर्थांशं तु षष्ठांशं लोहाद्वज्राच्च सीसकात् ॥
रत्नार्थं चैव क्षारार्थं खनिजाद्वायशेषतः ।
लाभाधिक्यं कर्षकादेर्यथा दृष्ट्वा हरेत्फलम् ॥ शुक्रनीति: 4.2.115, 116
30. अर्थशास्त्रम्, 5.2.5, पृ. 413
31. शुक्रनीति:, 4.2.118
32. महाभारतम्, 12.67.23
33. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 414
34. 'दन्ताजिनस्यार्धम्।' अर्थशास्त्रम् 5.2.3, पृ. 413
35. पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्योः । मनुस्मृति, 7.130
36. मनुस्मृति:, 7.138
37. कुर्वन्त्यन्यत् तद्विधं वा वर्षन्त्यभिनवां भुवम् ।
यद्वायद्विगुणं यावन्न तेभ्यो भागमाहरेत् ॥ शुक्रनीति:, 4.2.120
38. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 414

39. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 414
40. मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ मनुस्मृतिः, 7.111
41. अर्थशास्त्रम्, 5.2.1, पृ. 415
42. शुल्कदेशा हट्टमार्गाः करसीमाः प्रकीर्तिताः।
वस्तुजातस्यैकवारं शुल्कं ग्राह्यं प्रयत्रतः ॥ शुक्रनीतिः 4.2.105
43. दुर्गसेतुकर्मवणिक्पथशून्यनिवेशखनिद्रव्यहस्तिवनकर्मोपकारिणं प्रत्यन्तमल्पमाणां वा न याचेत।
अर्थशास्त्रम् 5.2., पृ. 412
44. मनुस्मृतिः, 7.133
45. अर्थशास्त्रम्, 5.2.5, पृ. 412
46. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 2.13
47. रघुवंशम्, 1.18, रघु. 4.86
48. रघुवंशम्, 17.65
49. सर्वतः फलभुग् भूत्वा दासवत् स्यात्तु रक्षणे। शुक्रनीतिः 4.2.128
50. 'अनिसृष्टं विक्रीणानस्य पूर्वः सासदण्डः।' अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 413
51. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 413
52. अर्थशास्त्रम्, 5.2.3, पृ. 413
53. दापयित्वा करं धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि।
तथैतं कल्पयेद् राजा योगक्षेममतन्द्रितः ॥ महाभारतम् 12.71.11
54. शुक्रनीतिः 2.273

सन्दर्भग्रन्थ सूची:

1. अर्थशास्त्र, कौटिल्य, वाचस्पति गैरोला, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, तृ.सं. 1984
2. शुक्रनीति, शुक्राचार्य, ब्रह्मशंकर मिश्र, चौखम्बा संस्कृत सीरिज ऑफिस, वाराणसी, 1968
3. मनुस्मृति, मनु, हरगोविन्द शास्त्री, चौखम्बा संस्कृतभवन, वाराणसी, च.सं. 2012
4. महाभारत पञ्चम खण्ड (शान्ति पर्व), व्यास, गीताप्रेस, गोरखपुर, प.सं. 2045 वि.
5. प्राचीनराजशास्त्रार्थयोर्वैज्ञानिकमध्ययनम्, डॉ. सत्यनारायणमिश्र, चौखम्बा ओरियन्टलिया, वाराणसी, प्र.सं. 1973
6. हिन्दी राजनीति रत्नाकर, वाचस्पति गैरोला, चौ.सं.सी. ऑफिस, वाराणसी, प्र.सं. 1970
7. शुक्रनीति में राजनीतिक विचार एवं संस्थाये, डॉ. पी.एन. शर्मा, श्री पब्लिशिंग हाउस, नईदिल्ली, प्र.सं. 1989
8. कालिदासग्रन्थावली, सीताराम चतुर्वेदी, उ.प्र. संस्कृत संस्थान, इलाहाबाद, षष्ठ सं. 2063 वि.

कालिदासवाङ्मये लोकमङ्गलम्

डॉ. पूजा मनमोहन उपाध्याया*

न स शब्दो न तद्वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यन्न काव्याङ्गमहोभारोमहान्कवेः ॥¹

स्थावरजङ्गमात्मकं लोकवृत्तं सततं चिन्तयन् कविः ईदृशं महदायित्वं निर्वहति तथापि कविराजतादुर्लभा । कथयति राजशेखरः यद् - 'एकस्य कवेः काव्यं स्वगेहे एव विराजते, अन्यस्य मित्रगृहाणियावदुपतिष्ठन्ते किन्तु सारस्वतकवेः काव्यं तु अविदग्धानां भावुकानां वदनेषु पदानि आधाय जगतः सकौतुकमिव निरन्तरं श्रति, रसास्वादेन समेषां शिरोधूर्णयन् भ्रमति च।'²

कालिदासः सारस्वतकविः यस्मिन्बुद्धिमत्वं, काव्याङ्गविद्यास्वभ्यासकर्म, उपनिषद्ग्रहस्य ज्ञानपूर्विकाशक्तिश्च त्रयमेकत्रीभूय दृश्यते । अतः संसारे कालिदास-प्रभृतयोद्वित्राः पञ्चषा एव वामहाकवयगण्यन्ते इति कथ्यते आनन्दवर्धनेन ।³ कश्चिद् कविः यथा विद्वत्सु सहृदयेषु च समाद्रियते तथैव लोकेऽपि अर्च्यते, स्मर्यते, अभिवन्द्यते च; तर्हितस्मिन्दुर्लभप्रभावे तस्य कवेः काव्ये निहिता लोकमङ्गलभावना एव अनन्यहेतुर्विद्यते । अनया दृष्ट्या अपि कालिदासः वन्दनीयः वर्तते तेन स्वकाव्ये जनकल्याणाय पदे-पदे उदात्तभावाः मार्गश्च प्रोक्ताः ।

लोकमङ्गलं कदा सम्भवति ? यदा मनुष्यः स्वस्थः आनन्दितश्च स्यात् । ईदृशी स्थितिः कदा भवति ? यदा मनुष्यस्य आन्तरिकी बाह्ययाच स्थितिः समुचिता अनुकूलाच भवेत्, प्रियजनसामीप्यं स्यात्, परिवारे सम्बन्धेषु च परस्परं प्रेमभावः भवेत्, समाजे बन्धुत्वं भावेन स्त्रीपुरुषजातिगतादिभेदभावशून्यचिन्तनेन सर्वस्वकीयदायित्वनिर्वहणन

*सहायिकाऽऽचार्या, महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जैनम्

पूर्वकंसृष्टिसञ्चालनेसहभागिनः भवेयुः । प्रकृतिः मानवसहरीस्यात् । मानवः प्रकृतिरक्षेत्, प्रकृतिश्चमानवंपुष्येत् । शासकाः, समर्थ्यशालिनः अधिकारिणश्चदुर्बलानामुत्थानेयतेरन् । नैतिकमूल्यानिसंस्काराश्चसर्वान् अनीतिमार्गात् अवरुन्ध्युः । एषाएववर्ततेभद्रदृष्टिः , एतेवविद्यते भव्यचिन्तनम्, लोककल्याणश्च । अस्मिन्परिप्रेक्ष्ये यदि अस्माभिः, कालिदाससाहित्यमवलोक्यतेचेद् ज्ञायते यत्कविनाविश्वकल्याण मेवप्रधानदायित्वमिति त्वास्वकाव्यानिरचितानि ।

मानवनाम् अभ्युदयनिः श्रेयोभ्यांयदपेक्षितंतदनुगुणंमहाकविकालिदास-साहित्येलोके मङ्गलविमर्शाय उपक्रमः क्रियते । तत्रलोकमङ्गलायकेचनसिद्धान्ताः मार्गाश्चवर्तन्ते; तस्मिन्क्रमेआदौ –

पुरुषार्थचतुष्टयसमन्वयः

भारतीयसंस्कृत्यभिमतः पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धान्तः जगतः मङ्गलाय कल्पितः । सर्वेष्वपिप्रबन्धेषुमहाकविना अस्मिन्विषयेसमादरः प्रकटितः । तत्रापिवैदिकदर्शनाभिमतः धर्मप्रकर्षः विशेषेणमहिमानं भजते । कुमारसंभवमहाकाव्ये ‘धर्मः त्रिवर्गसारः’ इति कालिदासेनकथ्यते।⁴ रघुवंशमहाकाव्येराज्ञः अतिथेः विषयेउक्तंयत् स राजाऽर्थकामाभ्यांधर्मं न नाशितवान् । तेनधर्मेण च तावर्थकामौ न बबाधे । अर्थकामेनकामंवाऽर्थेन न बबाधे, अर्थात् स एकत्रैवासक्तोनाभूत् अपि तुत्रिषुधर्मार्थकामेषुसदृशस्तुल्यवृत्तिरासीत् ।⁵ महाकविनाधर्माविरुद्धयोः अर्थकामयोः मार्गः दर्शितः । महाकवेः आदर्शनायकाः जीवनान्तेमोक्षमार्गमनुसरन्ति । रघोर्विषयेयथोच्यते – ‘इतरो दहने स्वकर्मणाम्बवृतेज्ञानमयेनवह्निना।’⁶ इति ।

तेराजानः मोक्षार्थतत्त्वज्ञानप्रचुरेणपावकेनस्वकर्मणाम्भवबीजभूतानांभस्मीकरणेप्रवृत्ताः भवन्तिस्म । पुरुषार्थचतुष्टयपालनंसंसारमुत्तरोत्तरमुन्नमयति । लोकमङ्गलस्यद्वितीयमार्गः दृश्यतेमहाकवेः साहित्ये –

आश्रमव्यवस्थापालनम्

आर्यसंस्कृतौसर्वजनकल्याणायआश्रमव्यवस्थापरिकल्पितावर्तते । महाकवेः प्रबन्धेषुअस्याः प्रतिष्ठा दृग्गोचरीभवति । रघुवंशमहाकाव्ये कविः जीवनप्रबन्धनं प्रदर्शयन्नाह –

शैशवेभ्यस्तविद्यानांयौवनेविषयैषिणाम् ।

वार्धकेमुनिवृत्तीनांयोगेनान्तेतनुत्यजाम्॥⁷

सर्वोपकाराक्षमः इति कथितः ।⁸ ‘गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदंहिकुलव्रतम् इत्युक्त्वामहाकविनावानप्रस्थमार्गः । परमातमदर्शनपर्यन्तं प्रयत्नेन संन्यासाश्रमे अनपायिपदोपलब्ध्ययेमोक्षप्राप्त्यर्थं प्रेरितः ।’ अनेनक्रमेण मनुष्यः भौतिकोत्कर्षपूर्वक-

जीवनस्यान्त्यं लक्ष्यमधिगच्छति । महाकवेः प्रबन्धेषु मङ्गलाय अपरः मार्गः दृश्यते —

कमवादे आस्था

भारतीयदर्शनस्याधारः कर्मवादः सर्वदा मनुष्यान्पापान्निवारयति पुण्याय च प्रेर्यते । ‘फलानुमेयाः प्रारम्भ्याः संस्काराः प्रोक्तनाइव ।’¹⁰ इति कथनं महाकवेः कर्मवादिनिष्ठां प्रकटयति । सीता आत्मदुर्दशायाः कारणं जन्मान्तरपातकानां विपाकमेव मन्यते ।¹¹ शकुन्तलाऽपि भरतं ‘ते भागधेयानि पृच्छ’¹² इत्युक्त्वा कर्मफलशक्तिं सूचयति । एवमनेकान्युदाहरणानि सन्ति अतः कविः ज्ञानयज्ञदानतपोभिश्च श्रेष्ठकर्मभ्यः उपदिशति । कर्मणा सह ज्ञानस्यापि समानमहत्वं वर्तते अतः मानवोत्कर्षाय कालिदासवाङ्मये दृश्यते —

ज्ञानसाधना

तस्मिन्नेव समाजेलोककल्याणं सम्भवति यत्र ज्ञानवन्तः गुरवः स्युः ते उपदेशे रताः समार्थाश्च स्युः, जिज्ञासायाः परिपूर्तिताः शिष्याश्च स्युः । एतादृशः धीधनाः तपोधनाश्च गुरवः ऋषयश्च मङ्गलहेतवः भवन्तीति कथयति महाकविः —

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्कानिरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥¹³

मालविकाग्निमित्रे ‘श्लिष्टा क्रियाकस्य चिदात्मसंस्था’¹⁴ इत्यादौ पद्ये शिक्षकगुणाः कथिताः । ‘श्यामाते न युष्मासु यः काश्चनमिवाग्निषु’¹⁵ इति परीक्षाकालेऽपि अमन्दाशिक्षायाः स्वरूपमुच्यते । ‘आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया’¹⁶ ईदृशानि वाक्यानि गुरुशिष्य सम्बन्धान्बोधयन्ति । कविना सर्वदा विद्याभ्यासः स्तुतः¹⁷ ज्ञानवृद्धत्वस्योत्कर्षः दर्शितः ।¹⁸ ज्ञानाधिकरामात्मेतिसिद्धान्तेन ज्ञानस्य शाश्वतस्वरूपं कथ्यते कुमारसम्भवे — ‘स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ।’¹⁹ मुक्तेः हेतुः ज्ञानमेव²⁰ अतः अतः यत्र ज्ञानं ज्ञानाभ्यासश्च विद्यते तत्र सर्वं मङ्गलमेव ।

श्रेयप्रेयसोः समन्वयः कालिदास्यकाव्येषु सर्वत्र दरीदृश्यते; अतः लोककल्याणाय तेन मानवजीवनसम्बद्धाः सूक्ष्मविषयाः अपि प्रोक्ताः, यथा —

शारीरिकमानसिकस्वास्थ्यरक्षणम्

महाकविकालिदास्य प्रबन्धेषु योगविद्याः सिद्धान्तान्वयं बहुत्र दृष्टुं शक्नुमः । न केवलं कैवलाय अपितु लौकिकजीवने स्वस्थशरीरेण शुद्धमनसा च कार्यय अपि कविना जीवननिर्माणकारिणामचाराणामुपदेशः दत्तः । ‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।’²¹ इत्यनेन कथनेन कविः जीवनमुन्नमयितुं मानवसमाजमादिशति । राज्ञां दिनचर्यायां तेन सूक्ष्मविषयाः उक्ताः यथा ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति सन्देशः तेन एतस्मिन्पद्ये सम्प्रेषितः —

‘पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ।’²² योगसाधनतयात्मानंद्रष्टुं कविः एकाग्रतायाः प्राणायामादीनां महत्वं विशदतया समुपस्थापयति ।²³ मानसिकशुद्ध्यर्थं कथ्यते यत् राजा अतिथिः ‘अभ्यन्तरवर्तिनो नित्यान्षड्रिपून्कामक्रोधादीन्पूर्वमजयत् । यतो हि अन्तः शत्रुजये बाह्या अपि दुर्जया न भवतीति केवः तात्पर्यं वर्तते ।’²⁴ जीवने आनन्दाय सुखं च प्रयत्नरेऽयं विधेयः इति मङ्गलमार्गः ।

जीवने प्रेम स्नेहभावश्च प्राणप्रदांशक्तिसञ्चारयतः अतः स्वस्थसमाजाय कविना कथ्यते **पारिवाकिसम्बन्धेषु आत्मीयता**

यदि परिवारे सम्बन्धाः स्वार्थविषेण सम्पृक्ताः सन्ति नास्ति चेत् लोकमङ्गलं चन्तिनम् सम्भवम् । कालिदासः विविधसम्बन्धेषु पूतप्रेमपेशले जीवने महतीं श्रद्धानिधाति । लोकेऽपि पुत्रत्वयोः फलं प्रदर्शयति महाकविः रघुवंश महाकाव्ये—

पिता समाराधनतत्परेण पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।

पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन सा तेन पित्रापितृमान्बभूवः ॥²⁵

श्वश्वौ स्नुषा च कथं निर्मलमनसा आलपन्तीति द्रष्टुं योग्यं वर्तते, ‘सीता कथयामि आत्मानं’ क्लेशावहाभर्तुरलक्षणाऽहं किन्तु सुमित्राकौशल्ये किमकथयताम् - ‘असौ सानुजो भर्ता त्वैव शुनिवृत्तेन महद्दःखं तीर्णवान् ।’²⁶ पतिपत्न्योः अखण्डप्रेमसंदेशः सीतायाः कथने वर्तते— ‘भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि ते मेव भर्ता न च विप्रयोगः ।’²⁷ रतिविलापप्रसङ्गेऽपि कवेः तात्पर्यं स्पष्टं भवति—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥²⁸

कविना बारम्बारं प्रतिपादितं यत् परिवारस्य जीवनं प्रेम्णि स्थितम् । प्रेम्णा एव सम्बन्धः जीवति श्वसिति च । परिवारे सदा सुखशान्तिश्च भवेत्, सर्वेषां हृदये परस्परम् आत्मीयसंवेदना च भवेत् ; तदर्थमेव “शुश्रूषस्वगुरुं कुरु”²⁹ इति कविना उपदिशयते । “श्रद्धा वित्तं विविधश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ।”³⁰ इत्यनेन वचनेन कविः सन्ततेः सह पित्रोः धन्यजीवनचित्रं प्रदर्शयति ।

समाजस्य समुत्कर्षं द्योतनाय कालिदासेन अपरमेकं महत्त्वपूर्णं तथ्यं स्वकाव्येषु प्रकटितम् -

परिवारसमाजे च स्त्रीषु आदरभावः

कुमारसम्भवमहाकाव्ये कविः कथयति त्वार्पतया स हिमवान्पूतः विभूषितश्च जातः ।³¹ पुत्रवतोऽपि महीभृतः पार्वत्यामेव अत्यन्तासक्तो आसीत् ।³² कुलभूषणत्वेन कन्यायाः

वर्णनं कवेः भावान्प्रकटयति ।³³ ‘पीडयन्ते गृहिणः कथं नु तनया’³⁴ प्राप्ताऽसिवैदेहिपितुर्निकेतम्³⁵ इत्यादीनिवचनानि पुत्रीः लक्ष्मीकृत्यकवेरुपदेशाः वर्तन्ते । पितुर्गुहेपुत्र्याः अनादरः कविना कथञ्चिदपि न सह्यते ।³⁶ विवाहोपरान्तं भर्ताऽपि भार्या प्रति आदरनिष्ठः स्यादितिकविर्मन्यते ।³⁷ क्रियाणां खलु धर्म्याणां सत्पत्न्यो मूलकारणम् । गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्याललिते कलाविधौ ।³⁸ प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु-कुटुम्बिनः ।³⁹ प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ।⁴⁰ इत्यादीनि नैकान्युदाहरणानितथ्यमिदं बोधयन्ति । न केवलं कुटुम्बे अपि तु समाजेऽपि सर्वासां स्त्रीणां कृते आदरदृष्टिः स्यात् । ‘अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्’⁴¹ वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ।⁴² वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ।⁴³ इत्यादिभिः वचनैः कविः लोकमङ्गलस्य मार्गं प्रदर्शयति ।

यदि समाजे युवानः विवेकिनः न स्युः तर्हि दुराचारः वर्धते अतः विविधप्रसङ्गेषु कविना क्रियते –

यूनां प्रबोधनम्

महाकवेः प्रबन्धेषु स्पष्टं भवित यत् स धर्मविरुद्धं कामत्वं न सहते, न मानवेषु, न देवेषु न च यक्षादियोनिषु । तेन दर्शितं यत् ईदृशः अधर्मानुगतकामः कदाचित् देवकोपेन कदाचित् देवकोपेन कदाचिच्च स्वामिनः रोषेण खण्डितः नष्टश्च भवति । शारङ्गरवस्य उक्तिरियं यूनां कृते चिरप्रासङ्गिकसदेशो वर्तते –

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतरहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरी भवति सौहृदम् ॥⁴⁴

प्रेम्णि अधिकाराः अतिक्रान्ताः न भवेयुः, कर्तव्येषु च प्रमादः न भवेदितिकवेरभिप्रायः । मेघदूतकाव्येऽपि एतद् स्पष्टं जायते । प्रेम्णः दिव्यस्वरूपस्य समाराधनं क्रियते कविना । ममात्रभावैकरसं मनः स्थितः न कामवृत्तिवर्चनीयमीक्षते⁴⁵ प्रियेषु सौभाग्यफलाहि चारुता इत्यादिभिः कथनैः कविः युवभ्यः भद्रमार्गं दर्शयति ।

कालिदासः समाजस्य सर्वगर्वान्नैतिकदृष्ट्या प्रबोधयति अतः लोककल्याणाय शासकेभ्यः विशिष्टपथं सृजति । अनेन माध्यमेन मङ्गलविधाना तेन वेद्यते –

राजनैतिकोत्कर्षः

महाकविः एकेन वाक्येन स्वभावान्प्रकटयति – “राजा प्रकृतिरञ्जनात्”⁴⁷ इति । ‘प्रजानां विनायाधानाद्रक्षणाद्भ्रनरणापि’⁴⁸ क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः⁴⁹ इत्यादिभिः कथनैः कविः राज्ञः दायित्वं बोधयति । राजा राजर्षिः इव भवेदितिकवेर्मतम् । रघुवंशमहाकाव्ये

‘पपृच्छकुशलं राज्ये राज्याश्रम मुनिं मुनिः’⁵⁰ इति वचनंप्रमाणयतियद्राजाऋषिवत् तपः आचरति । तस्यकठिन जीवनविषये कथयति कालिदासः – ‘सुखोपरोधिवृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ।’⁵¹ कर्तव्यपूर्तिः यदा भवेद् तदा सुखानुभूतिः स्यात् । ‘अहमेवमतोमहीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत्’⁵² इमम्भावं राजा जनेषु जनयेत् । प्रजासु असन्तोषः वैराग्यश्च न भवेत् न्यायव्यवस्था दूतव्यवस्था च प्रबलास्यात् ।⁵³ राज्ये अर्थसञ्चयः प्रजाहिताय भवेत् ।⁵⁴ ईदृशाः भावाः रघुवंश महाकाव्येतु पदे-पदे दृश्यन्ते । वस्तुतः महाकवेः नायकानामयमेवदर्शः वर्तते । अनेन पद्येन कविः लोकाराधानायनायकान्निर्दिशति—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसेलोकहेताः

प्रतिदिनमथवातेवृत्तिरेवंविधैव ।

ह्यनुभवतिहिमूर्ध्नापादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परिताप छायायासंश्रितानाम् ॥⁵⁵

न केवलं राजभ्यः अपि तु सर्वेभ्यः महाकविः राष्ट्रधर्मोपदेशं प्रयच्छति ।

महाकवेः साहित्यस्य इदमपरंवैशिष्ट्यं वर्ततेतेयत् तत् भारतीय दार्शनिकचिन्तेन समृद्ध विद्ययते तत्र यथा भौतिकमङ्गललंविहितं तथैव निर्दिष्टम्—

आध्यात्मिक कल्याणम्

स्वकाव्येषु त्रिविधतापनिवारणायकविनाजीवन दर्शनं प्रोक्तम् । भोगवर्णनेऽपि सः जीवनस्य असारतां न विस्मरति ।⁵⁶ मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृति जीर्वितम्⁵⁷ इति स सम्यक् वेत्ति । जीवने कदापि सुखंलभ्यते कदापि दुःखमवतरति अतः विषयेषु रागद्वेषमोहविषादादयः न स्युः । अनेन वचनेन कालिदासः दर्शनमिदं प्रस्तौति—

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतंदुःखमेकान्ततोवा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥⁵⁸

वस्तुतः धन्योऽयंकविर्योसर्वमङ्गलंविधातुंभिन्नभिन्नप्रसङ्गेषु विविध व्याजेन धर्म चिन्तनं, कर्तव्य पालनं, प्रकृतिरक्षणं, राष्ट्रभक्तिं, विषयेष्वनासक्तिं, मानसस्यपवित्रतां, सम्बन्धेषु प्रीतिं, औदार्यं, त्यागं, नैतिकोत्कर्षमित्यादीन्श्रेष्ठभावान्बोधनायस्वकाव्यानि ससर्ज । सर्वत्र भरतवाक्येषुतेन कृतामङ्गल कामना भद्रभारतीयदर्शनस्य सारांशोवर्तते ।⁵⁹

इत्थं हि सर्वत्र कालिदासस्य काव्येषु एषा अभिव्यञ्जना जायते यत्मानवशरीर वाप्यलोकमङ्गलमेवारणी यं; आहारनिद्राभयमैथुनेष्वेवजीवनंयापितंचेत्मानवजीवनस्य कृतार्थता न स्यात् । महाकविनायदुक्तंतादृशं भद्रभावंमनसिनिधायजीवनपथि अग्रेसरामः

सर्वस्तरतुदुर्गाणिसर्वोभद्राणिपश्यतु।

सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥⁶⁰

सन्दर्भाः

1. काव्या. - 5/4
2. का.मी. - 4
3. ध्वन्यालोकेवृत्तिभागः - 1/6
4. धर्मः सविशेषमद्यमेत्रिर्गसारः प्रतिभातिभाविनि। कुमार. 5/38
5. रघु. - 17/57
6. तत्रैव - 8/20
7. तत्रैव - 1/8
8. तत्रैव - 5/10
9. तत्रैव - 8/17,22
10. तत्रैव - 1/20
11. तत्रैव - 14/62
12. अभि. - 7
13. रघ. - 1/63
14. माल. 1/16
15. तत्रैव - 2/29
16. रघु. 14/46
17. तत्रैव - 1/88
18. तत्रैव - 1/23
19. कुमार. - 1/30
20. रघु. - 8/20
21. कुमार. - 5/33
22. रघु. 17/1
23. तत्रैव - 8/17-18
24. तत्रैव - 17/45
25. तत्रैव - 18/11
26. तत्रैव - 14/5-6
27. तत्रैव - 14/66
28. कुमार. - 4/33
29. अभि. - 4/17
30. तत्रैव - 7/29
31. कुमार. - 1/28

32. तत्रैव- 1/27
33. तत्रैव-6/63, 7/27
34. अभि. - 4/5
35. रघु. 14/72
36. कुमार. - 5/43
37. तत्रैव - 6/13
38. रघु. - 8/67
39. कुमार.- 6/85
40. मालविका.-1/18
41. अभि. - 5
42. तत्रैव- 5/28
43. रघु. 16/8
44. अभि.- 5/24
45. कुमार.- 5/82
46. तत्रैव- 5/1
47. रघु. - 4/12
48. तत्रैव 1/24
49. तत्रैव 2/53
50. तत्रैव 1/58
51. तत्रैव 18/18
52. तत्रैव 8/8
53. तत्रैव 17/48, 51
54. तत्रैव 17/60
55. अभि. 5/7
56. रघु. 8/51
57. रघु. 8/87
58. उ.मेघ. 46
59. अभि. 7/35, माल. 5/20, विक्रम. 5/25
60. विक्रम. 5/25

उपनिषत्कालिकशिक्षायाः स्वरूपम्

डॉ. नरेन्द्रकुमारपाण्डेयः*

मानवः स्वज्ञानविज्ञानबुद्धिकौशलाच्च सृष्टेः श्रेष्ठः प्राणी वर्तते, 'मानवता' च तस्य प्रतिष्ठा विद्यते । मानवतायाः निर्माणं विकासश्चैव शिक्षाया लक्ष्यं खलु । अद्यत्वे जीवनस्य सर्वाङ्गीणोत्थानाय ईदृश्यवदातनवद्या शिक्षाऽपेक्ष्यते यथा मनुजो मानवीयैर्गुणैरनुप्राणितो भूयात् ।

उप नि इत्युपसर्गद्वयाभ्यां 'षट्त्विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्माद्धतोः उपनिषच्छब्दोऽयं निष्पन्नः । यस्यार्थः भवति-ब्रह्मणः सामीप्ये ब्रह्मचिन्तनम् । श्री शङ्कराचार्यैः उक्तम् - 'उप शब्दो हि सामीप्यमाह नि शब्दश्च निश्चयार्थः ।' तस्मात् ऐकात्म्यं निश्चितम् । या विद्या सहेतुं प्रवृत्तमात्मसंसारसम्बन्धं नितरां सादयति अवसादयति वा सा उपनिषदित्यर्थः ।

पाश्चात्येषु मोक्षमूलरमहोदयः ब्रवीति- शिष्याणां गुप्ततत्त्वचरणा उपनिषदिति । ओल्डनवर्गः वदति उपनिषद् नाम उपासना, उपासना च पूजात्वेन स्वीकरोति । बाल्ढायसन् महोदयः उपनिषच्छब्दस्यार्थत्रयं स्वीकरोति - गुप्तशब्दः, गुप्तमूलग्रन्थः गुप्ताशयश्च । विभिन्ननामाचार्याणां मते उपनिषच्छब्दस्य अनेके अर्थाः दृश्यन्ते । तेषामाशयस्तु ब्रह्मज्ञानादिविषयाणां सङ्कलनमुपनिषदिति फलितार्थः । यद्यपि शताधिकाः उपनिषद्ग्रन्थाः वर्तन्ते तथापि उपनिषदां विषये दश संख्या अतीव प्रसिद्धा -

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डुक्य-तिरिः

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥

शिक्षायाः अर्थः

औपनिषद्याः शिक्षायाः अर्थः आन्तरिकशुद्धिः इति स्वीक्रियते । शुद्धिश्चैषा आचरणे, विचारे कर्मणि च सम्पाद्यते ।

*सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागः हिमाचलप्रदेशकेन्द्रियविश्वविद्यालयः, धर्मशाला

शिक्षा नाम सत्याऽऽचरणस्य योग्यता, योग्यतामेनां प्राप्ते शुभगुणानां प्राप्तिः सुनिश्चिता करणीया। एषा आत्मत्वबोधने चरित्रनिर्माणे च सहायिका भवति।

पद्धतिः

“हन् हिंसागत्योः” इत्यस्माद्धातोः स्त्रियां क्तिनि पदात् हतिरिति व्युत्पत्त्या पद्धतिरिति शब्दः निष्पद्यते। यस्यार्थः विधिः प्रविधिर्वा भवति। हन्धातोः गत्यर्थकात् पद्धतिरित्यस्य मार्गः इत्यप्यर्थः लभ्यते। समान्येन ग्रामेषु कश्चन् कश्चित् पृच्छति “ग्रामान्तरं गच्छामि” संक्षेपेण (Sort Cut) मार्गं दर्शय। मार्गदर्शकः संक्षेपेण मार्गं दर्शयति। तस्मिन् मार्गे च गन्ता गच्छति। पौनः पुन्येन तस्मिन्मार्गे अन्येऽपि गच्छति। तत्र मार्गस्थतृणानि समाप्तानि भवन्ति। तथा च सा पद्धतिः (हिन्धां पगडण्डरी इति) मार्गरूपेण सुस्थिरा भवति। किन्तु तत्र जनाः न जलन्ति चेत् स मार्गः तृणैः आवृतो भवति तथैवास्माकं औपनिषच्छिक्षायाः वर्तमाना स्थितिः।

शैक्षिकोद्देश्यानि

‘प्रयोजनमनुदिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते’ इति जनश्रुत्या औपनिषदशिक्षाया अपि कानिचनोद्देश्यानि सन्ति। यथा—

1. मोक्षप्राप्तिः/ईश्वरप्राप्तिर्वा

सर्वविधदुःखेभ्यः निवृत्ति मोक्षः। स तु ईश्वरप्राप्तयनन्तरमेव शक्यते। अतः उभयोः अन्योन्याश्रयः सम्बन्धः अथवा अभेदान्वयः इति वक्तुं शक्यते। उपनिषद्भ्योऽपि मनुष्याणां जीवनस्यान्तिममुद्देश्यम् ईश्वरप्राप्तिरिति प्रतिपादयितुं कानिचित् प्रमाणान्यत्रोल्लिख्यन्ते। तद्यथा—

ओ ३ मित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत्।¹

ओ ३ म् इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपाख्यानम्।²

ओ ३ म् इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपाख्यानम्।³

ईशावास्यमिदं सर्वमिति।⁴

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्गग्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत्।⁵

2. धार्मिकभावनायाः विकासः

औपनिषदीयशिक्षाद्वारा ईशोपासनम् - ब्रह्मयज्ञ-देवयज्ञ-अतिथियज्ञ-बलिवैश्वदेवयज्ञादिनित्कर्मादिभिः धार्मिककानुष्ठानादिभावनायाः विकासः क्रियते स्म।

3. मनुष्याणां विशुद्धचरित्रस्य निर्माणम्

गुरुकुले आश्रमे वा ये पठन्ति स्म। तेषां दिनचर्यायां ब्रह्मचिन्तनं, वेदाध्ययनं,

गुरुसेवादिकार्यं नितान्तमावश्यकम् आसीत् । उच्चचरित्रस्य कारणमासीत् ब्रह्मचर्यपालनम् । ब्रह्मचर्यस्यार्थः - 1. ईश्वरः , 2. वेदः, 3. वीर्यञ्च । अर्थात् यः ईश्वरचिन्तनं वेदाध्ययनं वीर्यरक्षणञ्च करोति स्म स उत्तमः ब्रह्मचारी आदर्शचरित्रवांश्च भवति स्म । “यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ।”⁶ इत्यादिवचनैः गुरुभिः छात्रा पाठ्यन्ते स्म । तेन ब्रह्मचारिणां चरित्रनिर्माणं भवति स्म ।

4. मनुष्येषु सदसदः विभेदशक्तेः विकासः

किं कर्तव्यम् किमकर्तव्यम्, किं सत्यं किमसत्यम्, किं पठनीयं किमपठनीयमितदिविषये जीवब्रह्माणोः भेदाभेदविषये च विभेदशक्तेः विकासः शिक्षया क्रियते स्म ।

छात्रः अध्यापकश्च

मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् पुरुषो वेदः - शतपथब्रह्मणवचनम् ।

प्रशस्ता धार्मिकी विदुषी माता विद्यते यस्य सः मातृमान्, प्रशस्तः धार्मिकः विद्वान् पिता अर्थात् छात्रस्य जीवनं निर्मातुमध्यापकत्रयसम्भवति स्म । माता पिता गुरुश्च त्रिषु केनापि छात्रः / शिष्यो वा शिक्ष्यते स्म । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि इत्यादिवचनैः । छात्रस्य कृते ब्रह्मचारी अन्तेवासी वा शब्दः प्रयुज्यते स्म ।

त्रिविधः ब्रह्मचारी/अन्तेवासी वा

पुरुषो वा च यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः सवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणाः वा व वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ।⁷

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरात्रिष्टिप् त्रैवष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्राः अन्वायत्ताः प्राणाः वा रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति ।।

अथ यान्यष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनंष्टचत्वारिंशदक्षरा जगती, जागतं तृतीयं सवनम् तदस्यादित्य अन्वायत्ताः प्राणाः वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ।।⁸

छात्रगुणाः

कठोपनिषदि नचिकेतसः धैर्यशीलतां दृष्ट्वा यमः प्रसन्नो भूत्वा -

त्रिस्त्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे अनश्चन्ब्रह्मन् अतिथिर्नमस्य ।

नमस्तेस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ।।

नचिकेतसः परीक्षणार्थम् यमः यदा उवाच -

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुज्ञेयमणुरेषु धर्मः ।

अन्ये वरं नचिकेतो वृणीष्व मामोपरोत्सीरति मा सृजैनम् ।।

तदा नचिकेता -

देवैत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न सुज्ञेयमात्थ ।
वक्ता चास्य त्वादृगत्यो न लभ्यः नान्यो वरस्तुल्यः एतस्य कश्चित् ॥

पाठ्यक्रमः

औपनिषदाः शिक्षायाः पाठ्यक्रमः न केवलं निःश्रेयसे अपितु अभ्युदयाय अपि आसीत् । परा-अपरयोः उभयोः विद्यतयोः सामञ्जस्यं आसीत् –

द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च । अपरा ऋग्यजुस्सामाथर्वणादयः । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ।⁹

छान्दिग्योपनिषद्यपि नारदः ब्रवीति –

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदार्थर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदज्यं राशिं दैवं निधिं....सर्पजनविद्यामेतद्भवोऽध्येमीति ॥

अनुशासनम्

पातञ्जलमहाभाष्यस्य एकमुदाहरणम् – ये पितरः शिक्षकाश्च स्वसन्ततिं शिष्यं वा आवश्यकतानुसारं दण्डं ददति ते स्वकीयात् हस्तादमृतं तान पाययन्ति, ये च स्वकीये सन्ततिं शिष्यं वा सिन्धन्ति ते स्वहस्तैस्तान् विषं पाययन्तः विनष्टान् कुर्वन्ति । यतो हि ते स्नेहेन दण्डिताः दण्डेन च गुणान्विताः भवन्ति इति ।

सामृतैः पाणिभिर्नति गुणैर्न विषैक्षितैः ।

लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥¹⁰

शिक्षणविधयः

1. प्रश्नोत्तरविधिः

प्रश्नोपनिषदि केनेषितं प्रेषितं मनः इत्यादिभिः प्रश्नैरेव ऋषिभिः शिक्षणं क्रियन्ते स्म । छात्रा अपि अध्यापितविषये प्रश्नान् दृष्ट्वा स्वसन्देहादिकं दूरीकुर्वन्ति स्म । अध्यापनात्परं प्रश्नकरणमेकमनिवार्यं कार्यमासीत् ।

2. दृष्टान्तपद्धतिः

बहुषु विधिषु दृष्टान्तविधिरपि अन्यतमः । पाठ्यांशे कश्चन् सन्दिग्धांशः भवति चेत् तस्य सिद्धान्तद्वारा स्पष्टीक्रियते स्म । उदाहरणार्थम् – महर्षिरारुणिः जीवब्रह्मणोः विषयावगमनाय मधुमक्षिकाणां दृष्टान्तं प्रयुङ्क्ते स्म ।

रामकृष्णपरमहंसमहोदयः यदा विवेकानन्दं वेदान्तं पाठयन् आसीत्तदानीम् एकदा गुरुवोचत् – “ईश्वरः सर्वत्रास्ति” एतच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः एकां मक्षिकामवलोक्याब्रवीत् । पश्यन्तु तर्हि ईश्वरः उड्डयन् अस्ति ।

3. रूपकपद्धतिः

उपनिषत्काले गुरुभिः क्लिष्टविषयान् सारल्येन बोधयितुं रूपकविधिः आश्रीयते स्म। यथा—

द्वार सुपर्णा सयुजा सखायः समानं.....तयोरन्यः पिप्पलं..... (माण्डू.)

जीवब्रह्मणोः विषये रूपकपद्धतिमाध्यमेन सुष्ठु प्रतिपादितम्। श्वेताश्वतरोपनिषद्यपि रूपकपद्धतिनां आश्रयणं कृतम्।

सन्दर्भाः

1. मूण्ड. - 1.1.1
2. छा.उ. - 1/7/1
3. माण्डू-1.1.1
4. ईशोपनिषत् - 1
5. कठो. - 2/मं. 15
6. तै.शि.वल्ली
7. छा.उ. 3/16/9
8. छा.उ. 3/16/5
9. मू. 1-5
10. म.भा. 8.1.8

काव्यप्रकाशे मङ्गलाचरणस्यावधारणा

आशिषमणि त्रिपाठी*

भारतीयपरम्परायां कस्यचिदपिकार्यस्य प्रारम्भात्प्राग्दृष्टाविघ्नप्रशमनाय समुचितेष्टदेवतास्मरणं विहितमस्ति । एवं तामेव सरणिम् आचार्यमम्मटोऽपि अनुसरति । मङ्गलाचरणं त्वनेकप्रयोजनकं भवति । तद्यथा –

“मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते”¹ यद्यपि इदं सिद्धान्तं वर्तते यत् कतिपयेन ग्रन्थकारेण अनेकानि मङ्गलानि पूर्वमाचरितानि तत्कृतमङ्गलासामर्थ्यात् स रचयिता ग्रन्थरचनायां समर्थो जातः । अतः तत्कृते मङ्गलाचरणस्य वैकल्पकत्वं वर्तते तथापि भविष्यकाले ग्रन्थकारेण रचितग्रन्थस्य से च प्रवक्तारः, श्रोताश्च सन्ति तेषां समेषां कल्याणकामनया ग्रन्थकारेणापि मङ्गलाचरणमावश्यकं भवति । तथाच अविगीतशिष्टाचारविषयत्वादपि कार्यारम्भात् प्राक् मङ्गलाचरणीयमिति । भूवादिसूत्रस्थानां महाभाष्यकारोक्तिं मनसि निधाय ग्रन्थकारेण मम्मटेन स्वस्य काव्यप्रकाशनामके ग्रन्थे मङ्गलाचरणं क्रियते –

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ।²

मङ्गलाचरणेऽस्मिन् कविभारतीस्वरूपेण मङ्गलाचरन् कविः स्वकाव्यरचनानुकूलाम् अधिष्ठात्रीं च देवताम् उद्दिश्य व्यतिरेकमुखेन प्रस्तौति । यद् ब्रह्मनिर्मित्यपेक्षया कविवाङ्मनमिर्तिरुत्कृष्टा वर्तते । यतोहिनियतिकृतेति नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा इत्यनया व्युत्पत्त्या नियतिसाधारणो धर्मः पद्मत्वात्तत्कृतो नियमश्च यत्र पद्मत्वं तत्र सौरभविशेष इति । विधिनियमयन्त्रिता वर्तते यतोहि कविनिर्मितौ विधेरपरिहार्यत्वमस्त्येव परन्तु

*सशोधच्छात्र, सं.सं.वि.वि., वाराणसी

कविवाङ्मनर्मिस्तु एतद्रहिता भवति कान्तानेऽपि सौरभविशेषादेरनुभूयमानत्वादिति भावः । यद्वा नियतिर्देवापरपर्याया आमुष्मिकस्वर्गादिजनिका अदृष्टस्वरूपेति । “दैवंदिष्टंभागधेयं भाग्यं स्त्रीनियतिर्विधिः”³ अस्यार्थः⁴ ऽस्ति नियतिकृ तो नियमश्च स्वर्गादियोग्यशरीरोत्पादनद्वारैव स्वर्गोपधायकत्वरूपो जायते न तथा कविनिर्माणेन । कविनिर्मितौ तु “स्वर्गप्राप्तिरनेनैवदेहेनवरवर्णिनी”⁴ इत्यादावनेनैवदेहेन स्वर्गप्राप्तेः सत्वादिति भावः । कविः स्वप्रवृत्त्यनुरूपमेव काव्यमुपस्थापयति । तदेवोक्तम् –

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेवं परिवर्तते ॥⁵

कविर्यदि शृंगारी भवति चेत् सर्वमपि जगत् शृंगारमयं वर्णयति । अन्यथा तु वीतरागादिकविभिः सर्वमपि चराचरं दृश्यमानं जगत् नीरसरूपेणैव वर्णयते । काव्येन इहलौकिकं पारलौकिकं च फलं सारल्येन संप्राप्यते । इति काव्यस्य प्रयोजनं प्रतिपादयन्नाचार्यविश्वनाथो साहित्यदर्पणाख्ये ग्रन्थे लिखति –

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यदेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥⁶

अत्र कविवाङ्मननिर्मितावुत्कर्षस्य प्रथमो हेतुर्मम्मटेनोक्तं नियमरहितामिति । मङ्गलाचरणात् प्राक् मम्मटाचार्य इमामवतरिकामुपस्थापयति । तद्यथा –

ग्रन्थारम्भे विघ्नविधाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्परामृशति⁷

अस्या अवतरणिकायाः अयमाशयो यन्न सर्वत्र सर्वाङ्गरूपेण विघ्नो भवति । अतः यत्र कुत्रचित्कार्ये अदृष्टविघ्नस्य समापतनं भवति कार्यमुद्दिश्य निर्विघ्नतया तत्सम्पादनार्थं मङ्गलाचरणं करोति । इमामेवप्रवृत्तिमवधार्य मम्मटाचार्येणावतरणिकोपस्थापिता । असयामवतरणिकायां ग्रन्थं निमित्तीकृत्य अदृश्यविघ्नविधातकल्पना कृतावर्तते । तथाहि –

अविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् - ग्रन्थारम्भनिमित्तकं विघ्नविधातफलकं समुचितेष्टदेवताकर्मकं मङ्गलाचरणमाचरति मम्मटाचार्यः ।⁸

तद्यथा –

नियतिकृतनियमरहितां ह्यादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥⁹

नियतिर्विधिः तत्कृतः असाधारणो नियमः पद्मत्वादिरूपः ह्यादैकमयीमित्यत्र ह्यादः सुखम्, एकशब्दः संख्येयवाचकः “संख्या संख्येये ह्यादशत्रिषु इत्यमरोक्तेः”¹⁰ इत्यमरोक्तेः आदशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते । “तदस्यपरिमाणम्” “तत्प्रकृतवचनेमयद्”¹¹ इत्यादिभिः सूत्रैर्मयद् प्रत्ययो जातः । एकं वस्तु प्राचुर्येण प्रस्तुतं

यस्यां सा एकमयी । एकपदेन दुःखमोहयोर्व्यवच्छेदः इदं च सुखदुःखमोहस्वभावा इति । एकशब्दो मात्रार्थे तथा च मात्रपदेन दुःखमोहयोर्निषेधो भवति । ननु ह्लादयीकमयीमिति कथम्, शतसंख्याकैरपि पद्यैः दुःखोत्पत्तिर्भवति करुणादिरसेषु च दुःखस्य स्फुटत्वात् अर्थावगमाभावेन कचिन्मोहजननाच्चेति चेन्न । यतो हि शत्रुपद्यश्रवणानन्तरमपि सुखस्यैवानुभवात्तदीयत्वप्रतिसंधाने च दुःखजनने तस्यैवतत्त्वं न काव्यस्य । नखक्षतमुष्टिताडनादेः करुणादेरपि काव्याभिनयाभ्यामास्वाद्यमानतादशायां हृद्यत्वस्यैवानुभवसाक्षिकत्वाच्च । अनन्यपरतन्त्रामत्र अन्यस्य भारतीभिन्नस्य समवाय्यसमवियिनिमित्तकारणानाम् अधीना न भवति “परतन्त्रः पराधीनः”¹² इत्यमरकोशवचनात्परतन्त्रशब्दः पराधीनवाचक एव न त्वधीनवाचक इति । अत एवोक्तम्—

पतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

अधीनोनिघ्न-आयत्तोऽस्वच्छन्दोगृहाकोऽप्यसौ ॥¹³

नवरसरुचिरां नवसंख्याकाः रसाः शृंगारादयो यस्यां सा नवरसा, सा चासौ अत एव रुचिरा मनोहरा च तां नवरसरुचिरामिति । “शीतोष्णं जलम्” इत्यादिवत् मिथो गुणप्राधान्यविवक्षया । “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्”¹⁴ इतिपाणिनिसूत्रण कर्मधारयसमासः । निर्मितिः निर्माणं प्रकाशयन्ती काव्यकर्तुः काव्याधिष्ठातृदेवता सर्वोत्कृष्टरूपेण वर्तते । एवमेव कविनिर्मितेरुत्कर्षस्य प्रतियोग्यपेक्षायां ब्रह्मसृष्टिस्वरूपं व्यतिरेकालंकारमुखेन वर्णयति । उपमानभूतं ब्रह्माणः सृष्टिरस्ति तथा चोपमेयभूतं कविकर्म विद्यते । अस्याः कविवाङ्मनिर्मितेः सर्वोत्कृष्टतां प्रतिपादयितुं प्रतियोगिभूतायाः ब्रह्मणः सृष्टेः स्वरूपं नियतं निर्धारितं च भवति । तददृष्टरूपायाः शक्त्या स्वभावेन । अपि च ब्रह्मनिर्मितिः सुखदुःखमोहस्वभावा भवति तद्यथा—

एकस्या एव कामिन्याः कंचित्प्रतिसुखात्मकसत्त्वसमुद्भूतत्वम् सपत्नीं प्रति दुःखात्मकरजः समुद्भूतत्वं स्वमलभमानं प्रति तमोरूपयमुद्भूतत्वमिति¹⁵ नियमेन सर्वपदार्थानां सुखदुःखमोहात्मकत्वमिति सांख्यमतम् । तथा च ब्रह्मनिर्मितेर्निमाणे परमाण्वाद्युपादानकारणभूतसमवायिकारणस्य कर्मक्रियारूपमसमवायिकारणस्य दण्डचक्रे श्वरेच्छादिक्कालादिरूपस्य च निमित्तकारणस्य तथोभयविधरूपं समवायिकारणनिमित्तकारणरूपं यत्सहकारिकारणं तस्य चावश्यकता भवति । अत एव परतन्त्रा अधीना वा कथिता तदनुसारं विधेः सृष्टौ षड्रसा एव भवन्ति मधुराम्ललवणकटुकषायतिख्यताख्या भेदाः । परन्तु न ते रसाः सर्वैर्ग्राह्याः भवन्ति । यथा कट्वादीनां प्रायेणाग्राह्यत्वात् । तर्हि तादृशस्वरूपिणी विधातुरियं सृष्टिः निर्मितिर्वा प्रतिष्ठिता । परन्तु चारुत्वरूपा एतद्विलक्षणा मुखचन्द्रिकादिरूपा कविवाङ्मनिर्मितिरिति । अत एवोत्कर्षाधायिका जायते, अत्र जयत्यर्थेन उत्कर्षेण वा नमस्कारः क्रियते ।

सन्दर्भ

1. महाभाष्यं प्रथमोऽध्यायः तृतीयपादः
2. काव्यप्रकाशः प्रथम उल्लासः
3. अमरकोशः दैववर्गः
4. काव्यप्रकाशः , पृ. 348
5. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः, पृ. 24
6. साहित्यदर्पणः प्रथमपरिच्छेदः
7. काव्यप्रकाशः प्रथम उल्लासः
8. काव्यप्रकाशः प्रथम उल्लासः वामनीटीका
9. काव्यप्रकाशः प्रथम उल्लासः
10. अमरकोशः संख्यावर्गः
11. अष्टाध्यायी
12. अमरकोशः संख्यावर्गः
13. अमरकोशः
14. अष्टाध्यायी
15. सांख्यतत्त्वकौमुदी

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. महाभाष्यम्
2. अमरकोशः
3. अष्टाध्यायी
4. काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः
5. साहित्यदर्पणः
6. काव्यप्रकाशः
7. काव्यप्रकाशः प्रथम उल्लासः वामनीटीका

भारतीयज्ञानपरम्परायां कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः योगदानम्

अभिषेककुमार उपाध्यायः*

संक्षिप्तिका

भारतीयज्ञानपरम्परायां भगवच्छिव एव सम्पूर्णभारतीयवाङ्मयस्य प्रकाशकोऽस्ति । भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्राणतत्त्वम् आगमे निगमे च निहितमस्ति । तत्रापि आगमपदेन तन्त्रस्य निगमपदेन च वैदिकवाङ्मयस्य ज्ञानं भवति । अस्मिन् संदर्भे आचार्याभिनवगुप्तः वेदार्थमागमपदस्य प्रयोगं कृतवान् - “सर्वागमाविसंवादिता वेदागमस्य आह”¹ ।

तन्त्रसाहित्यानुसारम् आगमग्रन्थानां स्रष्टा वक्ता च भगवच्छिव एव मतः ।² यत्र शिवपार्वत्योः संवादानां वर्णनं विद्यते । संदर्भेऽस्मिन् वर्णनमुपलभ्यते यतत्परमशिवस्य मुखाद् आदौ निगमागमानामुत्पत्तिर्भवत् । शैवज्ञानपरम्परानुसारम् आगमग्रन्थाः शिवस्य प्रकाशनानि सन्ति । एतेषां आगमग्रन्थानां ज्ञानं पूर्वमहर्षीणां पार्श्वे आसीत् । कलियुगप्रभावेण ज्ञानमिदं लुप्तं जातम् । अनन्तरं भगवत्कण्ठेन ज्ञानमिदं दुर्वासामुने शैवदर्शनप्रचारार्थम् उपदिष्टम् ।

अनेन प्रकारेण शैवदर्शनस्य विकासः अभवत् । समयानुसारं शैवदर्शनस्य प्रचारः सर्वत्र प्रसूतः । अनन्तरं शैवागमज्ञानपरम्परायाः चतुर्धा विस्तारणम् अभवत् । यथा गुजरातप्रदेशे नकुलीशपाशुपतस्य, तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणशैवसिद्धान्तस्य, कर्णाटकप्रदेशे वीरशैवदर्शनस्य, कश्मीरप्रदेशे च कश्मीरदर्शनस्य प्रचार-प्रसारः सञ्जातः ।

शैवदर्शनस्य एतेषां सम्प्रदायानां स्थानविशेषेषु पूर्णतः प्रभावोऽस्ति । अत्र एतेषां सिद्धान्तानां अमिहत्वं वर्तते । अस्य ज्ञानपरम्परा अतिविपुला वर्तते । प्रस्तुतशोधपत्रेऽस्मिन् “भारतीयज्ञानपरम्परायां कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः योगदानम्” इति

*शोधार्थी, सर्वदर्शनमविभागः, श्रीलालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः
कुतुबसंस्थानिकक्षेत्रम्, नवदेहली

विषयस्य विवेचनं भविष्यति।

शब्द-संकेत (Key words) :- तन्त्रशब्दस्य अर्थः, काश्मीरशैवदर्शनस्य अपरनामानि, आचार्यपरम्परायाः परिचयः।

विषयः (Key words) :- कश्मीरशैवदर्शनस्य साहित्यं सुविशालं वर्तते। अस्य दर्शनस्य साहित्यं मुख्यतया त्रिषु भागेषु विभक्तमस्ति। तत्रापि आगमशास्त्रस्पन्दशास्त्रप्रत्यभिज्ञाशास्त्राणां परिगणनं भवति। आगमग्रन्थाः तन्त्रनाम्नाऽपि ज्ञायन्ते। तन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः तन्धातोः घृन् प्रत्यये सति निष्पद्यते। यस्यार्थः भवति विस्तारीकरणम्। संदर्भेऽस्मिन् उक्तमपि - “तन्त्र्यते विस्तार्यते ज्ञानम् अनेन इति तन्त्रम्।” तन्त्रशास्त्रस्य ज्ञानेन चेतनायाः विकासः भवति। रुद्रयामलतन्त्रेऽपि तन्त्रार्थः स्पष्टीकृतः-

व्यवहारम् कथ्यते यत्र तथा चाध्यात्मवर्णनम्।

इत्यादि-लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

अर्थात् व्यवहारस्य कथनम् अध्यात्मस्य वर्णनकर्तृशास्त्रं तन्त्रमुच्यते।³

अनेन प्रकारेण तन्त्रशब्दस्य प्रयोगः व्यापकार्थेषु भवति। यथा - 1. तननं तन्त्रम् 2. तन्त्र्यतेऽनेनेति तन्त्रम् 3. तन्त्रणं तन्त्रम् 4. तन्त्र्यतेऽनेनेति तन्त्रम् एवञ्च तनोति त्रायते चेति तन्त्रम् इत्यर्थानुसारेण उपर्युक्तानामर्थानां पुष्टिः भवति।⁴ सांख्यदर्शनमपि तन्त्रमुच्यते।⁵

भारतीयज्ञानपरम्परायां कश्मीरशैवदर्शनस्य अन्यतमं स्थानं विराजते। भारतीयतान्त्रिकसाहित्ये कश्मीरशैवदर्शनं बहुभिः नामभिः ज्ञायते। यत्र ‘कश्मीरशैवदर्शनम्’ इति सर्वाधिकं प्रसिद्धम्। कश्मीरशैवदर्शनस्य अपरं नाम आगमदर्शनमपि वर्तते। क्रमेऽस्मिन् कश्मीरशैवदर्शनस्य अपरनामानि स्पन्ददर्शनं, प्रत्यभिज्ञादर्शनं तथा च त्रिकदर्शनम् इत्यादयः सन्ति। कश्मीरशैवदर्शनस्य ज्ञानपरम्परायाः सुप्रसिद्धेः वैशिष्ट्यं अस्य दर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः योगदानं वर्तते। तस्या वर्णनमत्र दीयते।

कश्मीरशैवदर्शनस्याचार्यपरम्परायाः परिचयः

कश्मीरशैवदर्शनस्याचार्यपरम्परा अतिदीर्घा सुविशाला चास्ति। अस्यामाचार्याणां गणना आतीवकठिनकार्यं वर्तते। कश्मीरशैवदर्शनस्य ज्ञानपरम्परायां कश्मीरस्य सर्वेषां महापण्डितानां योगदानमस्ति। अतः सर्वेषां विशिष्टसहयोगेन दर्शनमिदं पल्लवितं जातम्। तत्रापि सर्वाधिकयोगदानं आचार्यत्रयी इत्येषामस्ति। एतेषु आचार्येषु आचार्यसोमानन्दस्य, आचार्योत्पलदेवस्य एवं अभिनवगुप्तस्य परिगणनं भवति। कश्मीरशैवदर्शनस्य साहित्ये एतेषां त्रयाणां योगदानं सर्वाधिकं वर्तते। तथापि कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः सामान्यं परिचयमत्र प्रस्तूयते।

1. सन्तदुर्वासा - कश्मीरशैवदर्शने सन्तदुर्वासा प्रथमशैवाचार्यरूपेण प्रसिद्धः। शैवीविद्यायाः प्रचारार्थं सन्तदुर्वासाचार्याणां सर्वाधिकं योगदानं वर्तते। असौ

भगवच्छ्रीकण्ठनाथः विद्याम्प्राप्यः अस्याः विद्यायाः प्रचारमकरोत् । असौ त्र्यम्बकादित्याय शैवीविद्याम् उपदिष्टवान् ।

2. **मठिकागुरु** - मठिकागुरु 'सन्तदुर्वासा' इत्यस्य शिष्यः मन्यते । सन्तदुर्वासा त्र्यम्बकादित्याय शैवीविद्यामुपदिष्टवान् । त्र्यम्बकादियः शैवदर्शनस्यप्रचारार्थं शैवसम्प्रदायस्य स्थापना कृतवान् । ब्राह्मणकन्यया सह विवाहं कृतवान् ततश्च संगमादित्यस्य जन्माऽभवत् । संगमादित्यः भ्रमणं कुर्वन् यदा हिमालयमागतवान् तदा तत्रैव उषितवान् । इदमेव स्थानं त्र्यम्बकमठिका नाम्ना ज्ञायते ।

3. **संगमादित्यः** - एकदा भगवान् कण्ठः विचरन् हिमालयपर्वतमागतवान् स दुर्वासामुनिं शैवदर्शनप्रचारार्थम् उपदेशं कृतवान् । ततः शैवदर्शनज्ञानपम्परावृद्धर्थं स्वशिष्यं त्र्यम्बकादित्यमुपपादयामास एवं शैवागमसम्मतद्वैतशैवदर्शनस्य शिक्षां शिक्षितवान् । त्र्यम्बकादित्य अस्य अध्ययनाध्यापने पुनरावबध्वान् ।⁶

4. **वसुगुप्तः** - आचार्यवसुगुप्तस्य कश्मीरशैवदर्शने महद्योगदानमस्ति । अयं 'शिवसूत्रस्य उपस्थापकः' मन्यते । अस्य एका एव कृतिरुपलभ्यते । तत्रापि कश्मीरशैवदार्शनिकाः विवदन्ते । इयं कृतिः 'शिवसूत्रम्' इति नाम्ना ज्ञायते ।

5. **सोमानन्दः** - कश्मीरशैवदर्शने आचार्यसोमानन्दस्य स्थानं प्रमुखं विद्यते । आचार्यत्रयी इत्यस्मिन्नपि भवान् गण्यते । सोमानन्दः लोकोत्तरप्रतिभासम्पन्न आसीत् । स कश्मीरशैवदर्शने 'शिवदृष्टिग्रन्थं' लिखित्वा एकां नवीनां क्रान्तिं चकार । आचार्यसोमानन्देन एव शिवाद्वयवादस्य सिद्धान्ताः प्रतिष्ठापिताः । अस्य कालः नवमशताब्दी वर्तते ।⁷

6. **अभिनवगुप्तः** - कश्मीरशैवदर्शनस्यार्यपरम्परायां अभिनवगुप्तः आचार्यत्रयी इत्यस्यां गण्यते । शैवदर्शने असौ महामहेश्वरस्योपाधित्वेन विभूष्यते एवं प्रत्यभिज्ञानदर्शनस्य त्रिकदर्शनस्य च संस्थापकः मन्यते । आचार्याभिनवगुप्तस्य कुलक्रमित्रक्सम्प्रदाये अस्य प्रभुत्वमासीत् । अस्य वंशस्य आदिपुरुषं अत्रिगुप्तः आसीत् ।⁸ पितुर्नाम नरसिंहगुप्तः मातुर्नाम च विमलाऽऽसीत् ।⁹ तन्त्रालोकस्य अनुसारम् अभिनवगुप्तस्य निवासस्थानं श्रीनगरस्य वितस्तायास्तटे आसीत् । 10 आचार्याभिनवगुप्तेन पञ्चचत्वारिंशत् ग्रन्थानां लेखनं कृतम् । अभिनवगुप्तेन विविधगुरुभ्यः ज्ञानं प्राप्तम् । यथाक्रमेण नरसिंहगुप्तात् (पितुः) व्याकरणम् , वैद्यनाथात् द्वेताद्वैततन्त्रशास्त्रम् , लक्ष्मणगुप्तात्-प्रत्याभिज्ञा, भूतिराजात् - ब्रह्मविद्यायाः ज्ञानं प्राप्तवान् । अभिनवगुप्तस्य ग्रन्थानां वर्णनमत्र दीयते ।

1. तन्त्रोलोकम् 2. तन्त्रसारम् 3. मालनिविजयवार्तिकम् 4. परात्रिंशिकाविवरणम् 5. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी 6. परमार्थसारः 6. परमार्थचर्चा 7. गीतार्थसंग्रहः 8. बोधपञ्चदशिका 9. क्रमस्तोत्रम् 10. अनुताराष्टिकाः ।

अनेन प्रकारेण आचार्याभिनवगुप्तस्य अन्यप्रसिद्धाः ग्रन्थाः अपि समुपलभ्यन्ते ।

7. **उत्पलदेव** - आचार्यसोमानन्दस्य प्रधानशिष्य उत्पलदेवः आसीत् । तस्य मातुर्नाम वागीश्वरी आसीत् ।¹¹ सः ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकायां स्वपितुर्नाम उदयाकारः इत्युक्तवान् ।¹² डॉ. कान्तिचन्द्रपाण्डेयोऽपि उत्पलदेवं सोमानन्दस्य पुत्रः इति स्वीचकार । आचार्यः उत्पलदेवस्य कृतिषु ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिका, ईश्वरप्रत्यभिज्ञाटीका, सिद्धित्रयी, शिवदृष्टिवृत्तिः, शिवस्तोत्रावली इत्येते ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति ।

8. **भट्टकल्लटः** - भट्टकल्लटः कश्मीरशैवदर्शनस्य प्रसिद्धः आचार्यः आसीत् । मुख्यतया आचार्यक्षेमराजः 'स्पन्दनिर्णये' स्पन्दकारिकायाः कर्ता वसुगुप्तः इति स्वीकरोति । अस्य ग्रन्थस्योपरि अनेकाः टीकाः वृत्तिग्रन्थाश्च लिखिताः । यत्र भट्टकल्लटस्य स्पन्दसर्वस्वृत्तिः रामकण्ठस्य स्पन्दविवृत्तिः, उत्पलवैष्णवस्य स्पन्दप्रदीपिका एवं क्षेमराजस्य स्पन्दसन्दोहः, स्पन्दनिर्णयः प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्ति ।

9. **क्षेमराजः** - कश्मीरशैवदर्शनस्य प्रमुखाचार्येषु आचार्यक्षेत्रराजः अग्रणीरस्ति । प्रत्यभिज्ञाहृदयग्रन्थे स स्वस्य स्पष्टवर्णनं कृतवान् । आचार्यक्षेमराजकृतग्रन्थां वर्णनमत्र दीयते ।

1. प्रत्यभिज्ञाहृदयम् 2. स्वच्छन्दोद्योतम् 3. विज्ञानभैरवोद्यातम् 4. स्पन्दसन्दोहः 5. स्पन्दनिर्णयः 6. स्तवचिन्तामणिविवृतिः 7. क्रमस्तित्रटीका 8. तत्त्वसंदोहः ।

10. **जयरथः** - जयरथः कश्मीरशासकः महाराजजयसिंहस्य समकालीनः आसीत् । अस्य ग्रन्थानां वर्णनमत्र वर्तते यथा - तन्त्रालोकविवेकः, अलङ्कारविमर्शिनी हरचरितचिन्तामणिः । अनेन प्रकारेण एव कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्यपरम्परायां विविधसाधनासम्पन्नां शैवाचार्याणां वर्णनं विद्यते । अस्मिन् क्रमे रामकण्ठः भट्टनारायणः, योगराजः, महेश्वरानन्दः, वरदराजः, मधुराजः, उत्पलवैष्णवः, भट्टप्रद्युम्नः, नागार्जुनः, आचार्यामृतवाङ्मयादिप्रमुखाः आचार्याः अपि सुप्रसिद्धाः सन्ति । क्रमेऽस्मिन् कश्मीरशैवाचार्येषु श्रीकण्ठसूरि, नारायणकण्ठः, भट्टभास्करः, शिविपाध्यायः, आदिनाथः, शिवानन्दनाथः, पुण्यानन्दनाथः, साहिबकौलः तथा च राजानक-आनन्दः, रामेश्वरझा इत्यादीनां परिगणना भवति । कश्मीरशैवदर्शनस्य साहित्ये एतेषां सर्वेषाम् आचार्याणां महद्योगदानं वर्तते । अनेन प्रकारेण भारतीयज्ञानपरम्परायां कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्याणां महद्योगदानं विद्यते ।

उपसंहार (Conclusion)

अनेन प्रकारेण सुस्पष्टं भवति यत् कश्मीरशैवदर्शनस्य आचार्यपरम्परा सूर्य इव सम्पूर्णसंसारे देदीप्यते । अस्यां ज्ञानपरम्परायां मुख्यतया त्रयः आचार्याः प्रसिद्धाः सन्ति । ते च आचार्याः आचार्याभिनवगुप्तः, सोमानन्दः उत्पलदेवश्च सन्ति ।

वर्तमानसमये कश्मीरशैवदर्शनस्य ज्ञानपरम्परा सर्वत्र प्रकाशते । अस्यां ज्ञानपरम्परायां मानवजीवनस्य ज्ञानोपलब्धिविषयाणां विवेचनं सरलतया प्रतिपादितम् । अतः सर्वेषां शोधच्छात्राणां तथा च पाठकानां कृते अस्य दर्शनस्य अध्ययनमति आवश्यकं वर्तते ।

अन्ते च वयं वक्तुं शक्नुमः यत् - कश्मीरप्रदेशस्य भारतीयज्ञानपरम्परायां महत्त्वपूर्ण योगदानं वर्तते। कश्मीरप्रदेशं भारतस्य गौरवगाथायाः मुकुटशिरोमणिः वर्तते।

सन्दर्भाः

1. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी, भाग-3, पृ. 88
2. विज्ञानभैरवम् - विवृतिः, पृ. 7
3. रुद्रयामलतन्त्रम् (सिद्धान्त साधना एवं रहस्य), पृ. 65
4. रुद्रयामलतन्त्रम् (सिद्धान्त साधना एवं रहस्य), पृ. 65
5. सांख्यकारिका, 70
6. शिवदृष्टिः, पृ. 1/107
7. K.C. Pandey, Abhinava Gupta : An historical and Philosophical Study, P. 161
8. उत्पलदेव के सिद्धित्रयी की समीक्षा, पृ. 86
9. तन्त्रालोकविवेकः, 1/1
10. तन्त्रालोकविवेकः, 37/52
11. उत्पलदेवः, शिवस्तोत्रावल्ल्यां वर्णितम्
12. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिका, 4/2/3

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. तन्त्रालोकम् : अभिनवगुप्तः, भाग 1-2, राजानकः जयरथकृतम् - विवेकव्याख्या सहितम्, मिश्रः, परमहंसः, (हिन्दीभाष्यसहितम्), वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, 1922-23
2. तन्त्रासारम् : अभिनवगुप्तः, राजानकः, जयरथः (व्याख्याकारः) सं. शास्त्री, मधुसूदनः कौलः, श्रीनगरम्, काश्मीर सीरिज ऑफ टेक्स्ट्स एण्ड स्टडीज, 1918
3. प्रत्यभिज्ञाहृदयम् : क्षेमराजः, सिंहः, जयदेवः (सम्पादकः) : मोतीलालबनारसीदासः, दिल्ली 1963
4. शिवदृष्टिः सोमानन्दः, चतुर्वेदी, राधेश्यामः (हिन्दीव्याख्याकारः) : वाराणसी संस्कृतसंस्थान, 1986
5. काश्मीरेतिहासः, सिंहः, कर्णः, श्रीलालबहादुरशास्त्री-राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः कुतुबसंस्थानकक्षेत्रम्, नवदेहली, विक्रम संवत्, 2024
6. काश्मीर शैवदर्शन एवं स्पन्दशास्त्र, द्विवेदी, श्यामकान्त, (शिवसूत्र, स्पन्दसूत्र एवं शक्तिसूत्र समन्वित) चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, 2009
7. काश्मीर इतिहास और संस्कृति, दत्ता भूरिया, कुसुम, प्रतिभा प्रकाशन, नईदिल्ली, 2006
8. श्रीकाश्मीर शैवदर्शन, पण्डित, बल्लिनाथ, राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, रणवीर परिसर, जम्मू, 2005
9. काश्मीरशैवदर्शनबृहत्कोशः (प्र.स.) प्रियतमः चन्द्रः शास्त्री (स.) यशपाल खजुरिया, नीलकण्ठगुर्गः, श्रीरणवीरकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्, शास्त्रीनगरम्, जम्मू, 2001

अभिधावृत्तिविषयकाः विविधाः सिद्धान्ताः तेषां समीक्षा च

गङ्गाशरणः*

भारतीयवाङ्मये शब्दशक्तिविषयकाः अतीवगहनविचाराः दृश्यन्ते । प्रायः सर्वैरेव दार्शनिकैः पदपदार्थमीमांसायां शब्दशक्तेः कल्पना विहितास्ति । तत्र केचन दार्शनिकाः (मीमांसकाः) एकामेव शक्तिं (अभिधामेव) स्वीकुर्वन्ति, अन्ये (नैयायिकाः) अभिधां लक्षणां च शक्तिद्वयमेव स्वीकुर्वन्ति, पुनरपरे (वैयाकरणाः आलङ्कारिकाश्च) शक्तित्रयं (अभिधां लक्षणां व्यञ्जनां च) स्वीकुर्वन्ति, इतोऽपि केचन मीमांसकाः कुमारिलभट्टानुयायिनः पदार्थान्वयबोधने तात्पर्याख्यां शब्दस्य शक्तिमपि स्वीकुर्वन्तीति ।

आचार्यमुकुलभट्टः

मीमांसकमतानुयायी मुकुलभट्टाचार्येऽयं पदपदार्थविषयकमीमांसायां शब्दशक्तिमाधारीकृत्य अभिधावृत्तिमातृकेति नामकं स्वतन्त्रं ग्रन्थं व्यरचयत् । अयमाचार्यः शब्दस्य एकामेव वृत्तिं (अभिधामेव) स्वीकृत्य अभिधायाः भेदद्वयं प्रतिपादितवान् । अतस्तेनोक्तं यत् - शब्दस्य च मुख्येन लाक्षणिकेन अभिधाव्यापारेणार्थावगतिहेतुत्वमिति¹ अनेनैक प्रकारेण मुख्यलाक्षणिकभेदेन अभिधायाः भेदद्वयं प्रतिपाद्य उभयोः (मुख्यलाक्षणिकयोः) भेदं प्रतिपादयति । यथा –

शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिस्तस्य मुख्यता ।

अर्थावसेयस्य पुनर्लक्षमाणत्वमुच्यते ॥²

अर्थात् शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिः स मुख्यः व्यापारः तथा यः अभिधेयार्थस्य साहाय्येन परिस्फुरति सः अमुख्यः व्यापारो भवति अस्यैव लक्षणेति नामान्तरं विद्यते । अतः मुकुलभट्टमते मुख्यो व्यापारोऽभिधा व्यापारोऽस्ति । अभिधेयार्थस्य प्रतीतिः साक्षात्

*डेजिग्रेशन-अतिथि प्राध्यापक, महर्षिपाणिनिसंस्कृत वैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जैनम्

शब्दव्यापाराज्जायते । मुख्यार्थभिन्नस्यामुख्यार्थस्य प्रतीतिस्तु अभिधेयार्थसाहाय्येन समुपजायते । इदमेवोभयोः पार्थक्यमस्ति । मीमांसकानां मतानुसारेण शक्तिः पदार्थान्तरं विद्यते न तु ईश्वरेच्छारूपा सङ्केतापरपर्यायेति ।

आलङ्कारिकाणां मतम्

अलङ्कारशास्त्रस्य वरिष्ठहस्ताक्षरः पदवाक्यप्रमाणज्ञोऽयं मम्मटाचार्यः तन्मते शब्दोच्चारणानन्तरमव्यवधानेन यस्यार्थस्य प्रतीतिः स्यात् स मुख्योऽर्थः तत्र च व्यापारोऽभिधाख्यः इति तद्यथा—

साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ।³

मम्मटाचार्यः अस्याः कारिकायाः वृत्तौ प्रतिपादयति यत् “इहागृहीतसङ्केतस्यार्थप्रतीतेरभावात् सङ्केतस्य सहाय एव शब्दः अर्थविशेषं प्रतिपादयति यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचको”⁴

स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽभिधोच्यते ॥⁵

एतेन मम्मटाचार्यस्य मतं स्पष्टं प्रतीयते यत् शब्दो यया शक्त्या येन व्यापारेण वा अव्यवहितं सङ्केतितमर्थं प्रतिपादयति सा शक्तिः अथवा व्यापारोऽभिधेति । साहित्यदर्पणकारेण कविराजविश्वनाथेन मम्मटस्यानुसारेणैव अभिधायाः निरूपणं कृतम् । तद्यथा—

“तत्र सङ्केतितार्थबोधनादग्निमाभिधा” इति ।⁶

पण्डितराजजगन्नाथोक्तम् अभिधास्वरूपम्

रसगङ्गाधरेति काव्यशास्त्रीयग्रन्थकारः आचार्यपण्डितराजगन्नाथस्य मतमस्ति यत् “शक्त्याख्योऽर्थस्य शब्दगतः शब्दस्यार्थगतो वा सम्बन्धविशेषोभिधा”⁷ इति अस्यार्थोऽयं वर्तते यत् शब्दस्यार्थविषयकः अर्थस्य शब्दविषयको वा सम्बन्धविशेषोऽभिधेति । अनेन प्रकारेण स्वमतानुसारं रसगङ्गाधरकारोऽभिधां निरूप्य अनन्तरं मीमांसकवैयाकरणानां च मतं प्रतिपादयन् नैयायिकानां “अस्माच्छब्दादयमर्थो बोधव्य इतीश्वरेच्छा अभिधेति”⁸ मतमिदं खण्डयित्वा वैयाकरणानां मतं समर्थयति “सा च पदार्थान्तरमिति केचिदिति”⁹ । अस्माच्छब्दादयमर्थोऽवगन्तव्य इत्याकारेश्वरेच्छैवाभिधा । “तस्याश्च विषयताया सर्वत्र सत्त्वात्पटादीनामपि घटादिपदवाच्यता स्यात् । अतो व्यक्तिविशेषोपधानेन घटादिपदाभिधात्वं वाच्यम् इत्यपरे । एवमपीश्वरज्ञानादिना विनिगमनाविरहः स्यात् , अतः प्रथममतमेव न्यायः”¹⁰ इत्यपि वदन्ति । अर्थात् यन्नैयायिकाः सङ्केतापरपर्यायरूपा अभिधेति स्वीकुर्वन्ति । परन्तु मीमांसकवैयाकरणमतानुयायी पण्डितराजगन्नाथो वदति, यत् अभिधा सङ्केतश्च इति द्वौ

परस्परं भिन्नौ पदार्थौ न तु सङ्केतापरपर्यायरूपौ अपितु अभिधा शक्तिः सङ्केतितमर्थं बोधयतीति । अतः नैयायिकानामिदं मतं न युक्तम् । पुनरपि तन्मतं दूषणाय वदति यद् - ईश्वरीयेच्छातः तदीय ज्ञाने यत्ने वा किमप्यन्तरं नास्ति । यथा - इच्छा एका नित्या सर्वविषयिका चास्ति । ईश्वरीयेच्छायाः वो विषयो भवति भवति स तदीयज्ञानस्य अथवा यत्नस्यापि भवत्येव, अतः कस्याश्चिद् विशिष्टयुक्तेरभावे सति ते (ज्ञानेच्छायत्नाः) त्रयः एव अभिधेत्यापत्तेः । अतः आलङ्कारिकाणामेव मतं समीचीनमिति ।

एतेन यथा शब्दशक्त्या अव्यवधानेन सङ्केतितोऽर्थो बोध्यते सा अभिधेति स्पष्टम् । अत्र एवमपि ज्ञातव्यं भवति । यत् एषां शक्तिज्ञानं (अभिधाज्ञानं) अस्ति तेषामेव शाब्दबोधो भवति । एषां शक्तिज्ञानं (अभिधाज्ञानं) नास्ति तेषां शब्दबोधोऽपि न भवति । सङ्केतग्रहस्य प्रमुखसाधनं लोकव्यवहारो वर्तते । **लोकव्यवहारात्** सङ्केतग्रहो भवति । यथा - प्रयोजकवृद्धेन गुर्वादिना **गाम् आनय** इति प्रयोज्यवृद्धाय शिष्यादये उक्तम् । तत्र समीपस्थः बालकः (गवादिपदानां गवाद्यर्थेऽग्रहीतशक्तिको जनः) तद्वाक्यं शृणोति, तथा प्रयोज्यवृद्धेन आनीतं साम्रादिविशिष्टं पशुविशेषं पश्यति । सो बालकः पदस्यार्थो भिन्न-भिन्नरूपेण न जानाति, किन्तु प्रयोज्यवृद्धद्वारा पशुविशेषस्य आनयनरूपक्रियां पश्यति । तदनन्तरम् अखण्डवाक्यस्यार्थः **गामानय** इदं जानाति । अनन्तरं बालकः गां नय अश्वमानय इदं वाक्यं शृणोति । तदा गां नय वाक्ये आनय इत्यस्य स्थाने नय तथा अश्वमानय इतिवाक्ये आनय इतिपदं दृष्ट्वा प्रवर्तननिवर्तनरूपां क्रियां दृष्ट्वा आनय इत्यस्यार्थः आनयनरूपक्रिया नय इत्यस्यार्थः नयनरूपक्रिया चास्तीति ज्ञातवान् अस्ति । एवं प्रकारेण बालकः गां नय इतिप्रयोगेण आनीतं साम्रादिविशिष्टं पशुविशेषं दृष्ट्वा गामितिपदस्य साम्रादिविशिष्टपशुविशेषः गौरित्यर्थः अश्वमानय पदप्रयोगेण आनीतं केसरादिविशिष्टं पशुविशेषं दृष्ट्वा अश्वेतिपदस्यार्थः केसरादिविशिष्टः पशुविशेषः अश्व इति ज्ञातवान् अस्ति । एषैव सङ्केतग्रहस्य प्रक्रिया वर्तते । एतदतिरिच्य न्यायशास्त्रे सङ्केतग्रहस्य अन्यान्यपि साधनान्युक्तानि सन्ति । यथा -

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यद्वयवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सानिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥¹¹

अर्थात् व्याकरणात्, अपमानात्, कोशात्, आप्तवाक्यात्, व्यवहारात्, वाक्यशेषात्, विवृतेः (व्याख्यातः), सिद्धपदस्य सान्निध्यतश्च सङ्केतग्रहो भवति, एतद्वृद्धाः वदन्ति ।

व्याकरणात् शक्तिग्रहः

भू सत्तायामित्यत्र भू-इत्यस्यार्थः सत्ता अस्ति इतिज्ञानं व्याकरणाद्भवति । यत् व्याकरणात् भू इत्यस्य सत्ता अर्थे सङ्केतोऽस्ति । अनेन प्रकारेण वर्तमाने लट् इति सूत्रे लट् इत्यस्य व्याकरणद्वारा वर्तमानेऽर्थे सङ्केते सति लट् इत्यस्यार्थः वर्तमानकालो भवति ।

अस्माद्धेतोः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां सङ्केतग्रहः व्याकरणाद्भवति ।

उपमानात् शक्तिग्रहः

यथा गौस्तथा गवयः अनेन वाक्येन उपमानद्वारा गोसदृशस्य गवयस्य (नीलगोः) ज्ञानं भवति । अत्रस्थले गवयपदस्य सङ्केतग्रहः नीलगोरूपेऽर्थे उपमानाद्भवति ।

कोशात्

नील इतिपदस्य नीले रूपे सङ्केतग्रहो भवति ।

आप्तवाक्यात्

आप्तपुरुषस्य कथनात् सङ्केतग्रहो भवति यथा – सास्त्रादिविशिष्टः पशुः इति ‘अयं गौरस्ति’ इतिप्रकारकः सङ्केतग्रहः आप्तपुरुषस्य कथनाद्भवति ।

व्यवहारतः

व्यवहारस्योदाहरणं सर्वादौ उक्तमिति ।

वाक्यशेषात्

यवमयश्चरुर्भवति इति वाक्ये यव शब्दस्य यव इति अर्थविशेषे सङ्केतग्रहः वाक्यशेषाद्भवति ।

निवृत्तेः

निवृत्तेः (व्याख्यातः) सङ्केतग्रहस्योदाहरणं यथा – घटोऽस्ति । अस्य वाक्यस्य व्याख्यानद्वारा कलशोऽस्ति इत्यस्यापि ज्ञानं भवति ।

सिद्धपदस्य सान्निध्यतः

इहसहकारतारौ मधुरं पिको रौति इति वाक्ये सहकारवृक्षस्य सान्निध्यात् पिकपदस्य कोकिलरूपेऽर्थे सङ्केतग्रहो भवति ।

इतोऽपि अभिधाविहितसङ्केतग्रहविषये विभिन्नानि मतानि दृश्यन्ते । तेषामभिधाबोध्यार्थेष्वनेकानि मतानि सन्ति । तानि यथा – मीमांसकानां जातिमात्रवादः नैयायिकानां व्यक्तिवादः प्राचीनैयायिकानां जात्याकृतिव्यक्तिवादः बौद्धानामपोहवादः वैयाकरणानां साहित्यकानां च जातिगुणक्रियायदृच्छावादः । क्रमश एतेषां मतानां प्रतिपाद्यमिह समीक्ष्यते ।

सङ्केतग्रहस्य विषयः

इदानीं प्रश्नः समुत्पद्यते यत् सङ्केतग्रहः कुत्र स्यात्, जातौ, व्यक्तौ, जातिविशिष्टव्यक्तौ, अपोहे, उपाधौ वा ? अस्मिन् विषये मीमांसकाः वैयाकरणाः नैयायिकाः बौद्धाः, आलङ्कारिकाश्च विविधान् सिद्धान्तान् प्रतिपादयन्ति । तेषु मीमांसकाः जातौ, वैयाकरणाः उपाधौ (उपाधेः व्यवच्छेदकधर्मे), नैयायिकाः जातिविशिष्टव्यक्तौ बौद्धाः

अपोहे, तथा मम्मटादयः आलङ्कारिकाः वैयाकरणानां मतं समर्थन् उपाधौ सङ्केतग्रहः स्वीकुर्वन्तीति।

वैयाकरणानां मतं

यद्यपि अर्थक्रियाकारित्वेन शब्दानां सङ्केतोऽर्थः व्यक्तिरूप एव अर्थः स्यात्। तथापि तत्र (व्यक्तौ) सङ्केतः कर्तुं न युज्यते। यदस्मिन् जगति अनन्ताः व्यक्तयः सन्ति, तर्हि अनन्तशक्तिकल्पने गौरवरूपानत्यदोषः आपतति। यद्येकस्यामेव व्यक्तौ शक्तिरिति। अन्यासां व्यक्तीनां ज्ञानं शक्तिं विनैव भवत्विति, स्वीकुर्मश्चेत् तदा **कारणाभावे कार्यसत्त्वमिति व्यभिचारदोषापत्तिः** स्यात्। अतः व्यक्तौ सङ्केतो न युज्यते। अतः व्यक्तेः उपाधौ एव = व्यक्तेः धर्मे जात्यादौ (जातौ, गुणे, क्रियायां, यदृच्छायां च एव) सङ्केतः साधुः इति। अनेन शुक्ल (शुक्लगुणवान्), चलः (चलनक्रियावान्), गोत्वजातिमान्, डित्थः (डित्थसञ्ज्ञावान्) इति विषयविभागोऽपि भवितुमर्हति। न तु व्यक्तौ शक्तिस्वीकारे एतादृशो विषयविभागो भवितुमर्हति। उक्तं च आचार्यम्मटेन यथा – **चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः** इति।¹² अस्यैव अनुसरणं कृत्वा आचार्यविश्वनाथेनापि उक्तं यथा –

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च।

मीमांसकानां मतम्

शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं केवलं जातिरिति, मीमांसकाः वदन्ति। गुणवाचकशब्दानां, क्रियावाचकशब्दानां, सञ्ज्ञवाचकशब्दानां च योऽर्थः भवति सोऽर्थः जातिरूप एव वर्तते। अत्र मीमांसकाः विलक्षणं तर्कं प्रतिपादयन्ति। यथा – **हिमपयः शङ्खाद्याश्रयेष्वित्यादिना...**¹³ हिमरूपेऽर्थे यच्छुक्लत्वं वर्तते, पयरूपेऽर्थे (दुग्धरूपेऽर्थे) यच्छुक्लत्वं वर्तते, तथा च शङ्खरूपेऽर्थे यच्छुक्लत्वं वर्तते तच्छुक्लत्वं परस्परं भिन्नमिति। तत्र भिन्नेषु शुक्लेषु येन हेतुना एकस्य शुक्लगुणस्यैव प्रतीतिर्भवति, तत्र शुक्लत्वादि सामान्यम् (जातिः) एव कारणमस्ति। तथैव ये क्रियावाचकाः पाकादिशब्दाः तेऽपि पाकत्वपजातिमात्रस्यैव वाचकाः सन्ति। तद्यपि साः गुडतण्डुलादिपाकक्रियाः सन्ति ताः परस्परं भिन्नाः सन्ति, परन्तु तासां सर्वासां परस्परं भिन्नानां गुडतण्डुलादिपाकादिक्रियानां कृते एकस्यैव पाकशब्दस्य व्यवहारो भवति, तत्र पाकत्वरूपजातिः कारणमस्ति। तथैव ये डित्थादिशब्दाः सन्ति तेऽपि डित्थत्वजातिवाचकाः वर्तन्ते। यथा – तारत्वमन्दत्वादिना बालवृद्धशुकाद्युच्चारितेषु यदृच्छाशब्देषु भिन्नेषु सत्स्वपि एकस्य डित्थादिशब्दस्यैव व्यवहारो भवति। अत्र डित्थत्वसामान्यमेव कारणं विद्यते। तदवदेव डित्थाद्यर्थानामपि नानात्वं प्रतिपादयति, यत् जन्मतः मृत्युपर्यन्तं क्षणादिभेदेन भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु मांसपिण्डेषु यदेकरूपता प्रतीतिर्भवति, तत्र जातिरेव हेतुः विद्यते। अतः शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तं जातिरेव सिध्यतीति।

नैयायिकानां मतम्

नैयायिकाः जातिविशिष्टव्यक्तौ सङ्केतग्रह इति स्वीकुर्वन्ति । तेषां कथनमिदमस्ति, यत् न तु व्यक्तिमात्रे सङ्केतः भवितुमर्हति, तथा च न जातिमात्रे सङ्केतो भवितुमर्हति । व्यक्तौ सङ्केतः स्वीकारे आनन्त्यदोषो व्यभिचादोषश्च आपतति । तथा जातौ सङ्केत इति स्वाकारे शब्देन जातिमात्रस्यैव बोधो भविष्यति, व्यक्तेः भानं न भविष्यति । यदि व्यक्तेः भानम् आक्षेपेन स्यादिति स्वीकुर्मश्चेत् तर्हि व्यक्तेः शाब्दबोधे अन्वय एव न भविष्यति । यत् “**शाब्दी आकांक्षा शब्देनैव पूर्यत**”¹⁴ इति नियमानुसारेण वृत्त्या (शब्दशक्त्या) प्राप्तार्थस्यैव शाब्दबोधे अन्वयो भवति । आक्षेपलभ्यार्थस्य शाब्दबोधे अन्वयो न भवितुमर्हति । अतः नैयायिकाः न तु व्यक्तौ सङ्केतं स्वीकुर्वन्ति न तु जातौ अपितु जातिविशिष्टव्यक्तौ सङ्केतग्रह इति स्वीकुर्वन्ति । इदमेव मतमाचार्यम्मटेन प्रतिपादितं काव्यप्रकाशे **तद्वानपोहो वा शब्दार्थ इति**¹⁵ एवम्प्रकारेण साहित्यशास्त्रस्य लक्षणिकग्रन्थेषु शब्दशक्तिविषयका चर्चा कृता विद्यते ।

सन्दर्भाः

1. अभिधावृत्तमातृका, पृ. 1
2. अभिधावृत्तमातृका, पृ. 1
3. काव्यप्रकाशः 2.7
4. काव्यप्रकाशः तत्रैव
5. काव्यप्रकाशः 2.8
6. साहित्यदर्पणः 2.4
7. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम्, पृ. 134
8. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
9. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
10. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
11. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
12. काव्यप्रकाशः
13. काव्यप्रकाशः
14. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली परिशिष्टम्
15. काव्यप्रकाशः, पृ. 46

सन्दर्भग्रन्थाः

1. अभिधावृत्तमातृका, पृ. 1
2. अभिधावृत्तमातृका, पृ. 1
3. काव्यप्रकाशः 2.7
4. काव्यप्रकाशः तत्रैव
5. काव्यप्रकाशः 2.8

6. साहित्यदर्पणः 2.4
7. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम्, पृ. 134
8. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
9. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
10. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
11. रसगङ्गाधरः द्वितीयाननम् तत्रैव
12. काव्यप्रकाशः
13. काव्यप्रकाशः
14. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली किरणावलीटीका परिशिष्टम्
15. काव्यप्रकाशः, पृ. 46
16. तर्कसङ्ग्रहदीपिका शब्दखण्ड

ध्वनिरात्मा काव्यस्य

शिवानन्द मिश्र*

ध्वनिशब्दो बहुधा निरुच्यते । निर्वचनानुसारं चास्य बहवोऽर्था गृह्यन्ते । पञ्चधानिर्वचनेन पञ्चापि ध्वनिसम्बद्धा अर्था गृह्यन्ते । तद्यथा –

- ध्वनति यः स व्यञ्जकः शब्दो ध्वनिः ।
- ध्वनति, ध्वनयति वा यः स व्यञ्जकोऽर्थः ध्वनिः ।
- ध्वन्यते इति ध्वनिः । यद् ध्वन्यते इत्यनेन रसालङ्कारवस्तुरूपं व्यङ्ग्यार्थत्रयमुपतिष्ठते ।
- ध्वन्यते अनेनेति ध्वनिः, इत्यनेन व्यञ्जनादिशक्तीनां ग्रहणम् ।
- ध्वन्यते ऽस्मिन्निति ध्वनिः,

इत्यनेन व्यङ्ग्यार्थप्रधानं काव्यमपि संगृह्यते ।

एवं ध्वनिशब्देन व्यञ्जकशब्दस्य, व्यञ्जकार्थस्य, व्यङ्ग्यार्थस्य, व्यञ्जनाव्यापारस्य, व्यङ्ग्यप्रधानकाव्यस्य च ग्रहणं संज्ञायते ।

वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्येऽर्थे मुख्ये सति ध्वनिरिति कथ्यते । तथा विधं च काव्यं-सर्वोत्कृष्टं मन्यते ।

इदमुत्तममतिशायिनिव्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिनिर्बुधैः कथितः ।¹

वाच्यातिशयिनिव्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥¹

आनन्दवर्धनाचार्यो ध्वनिलक्षयति –

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरितिसूरिभिः कथितः ॥³

*सहायकप्राध्यापकः (अतिथि), महर्षिपाणिनिसंस्कृतवैदिकविश्वविद्यालयः, उज्जैनम्

यत्रशब्दार्थौ स्वार्थगौणरूपेणोपस्थाप्यव्यङ्ग्यमर्थम् अभिव्यञ्जयतः, तदा ध्वनिः । तथाविधं काव्यं ध्वनिः, ध्वनिकाव्यं वा निगद्यते । शब्दार्थयोरेकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्यसहकारित्वं प्रतिपद्यते ।

शब्दबोध्योव्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥⁴

वाच्यार्थातिरिक्तः को ध्वनिः व्यङ्ग्योऽर्थोवेति जिज्ञासायां ध्वनिकारेण स्फुटीक्रियते यत्कामिनीलावण्यमिवयत्प्रसिद्धवयवातिरिक्तम् अन्यदेवकिञ्चित्प्रतीयते वाच्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यरूपसंध्वनिः ।

प्रतीयमानं पुनरन्यदेववस्त्वस्तिवाणी षुमहाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिवाङ्गनासु ॥⁵

एतदाश्रित्यैवलावण्यलक्षणमपिप्रस्तूयतेयत् –

मुक्ताफलेषुच्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

संलक्ष्यतेयदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥⁶

इयं व्यङ्ग्यार्थबोधनक्षमतयैव प्रतिभावैशिष्ट्येन महाकवीनां यशः प्रसारयति । व्यङ्ग्यार्थाभिव्यक्तिरेवमहाकवित्वस्य निकषः । अतोध्वनिकृतोच्यते –

सरस्वतीस्वादुतदर्थवस्तु निःप्यन्दमानामहतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभा-विशेषम् ॥⁷

व्यङ्ग्यार्थस्य तथावैशिष्ट्यं यथैषनीरसंसरसम्, असुन्दरं सुन्दरम्, अमधुरं मधुरं जनयति ।

ध्वनिसिद्धान्तस्य स्थापनाव्याकरणेविशेषतोभर्तृहरिकृतवाक्यपदीयमाश्रित्य वर्तते । वाक्यपदीये नादस्फोटयोः स्वरूपं निरूप्यते –

यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते ।

सस्फोटः शब्दजाः शब्दाध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥⁸

तत्रोच्चारणावयवानां संयोगेन विभागेन च यः शब्द उत्पद्यते स स्फोटः, अन्ये च शब्दजाः शब्दाध्वनिशब्दवाच्याः । घण्टानादादिषु अनुकरणरूपः शब्दो यथा, तथैव शब्दजोव्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनिरित्युच्यते । स्फोटनादयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्धोमन्यते, तथैव काव्येऽपि ध्वनेर्व्यञ्जकत्वं प्रतीयमानस्यार्थस्य च व्यङ्ग्यत्वं सिध्यति ।

ग्रहणग्राह्ययोः सिद्धायोग्यतानियता यथा ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन तथैव स्फोटनादयोः ॥⁹

नादैराहितबीजायां बुद्धौ अन्त्यवर्णश्रवणेन समं शब्दस्य रूपमवधार्यते ।
ध्वनिरेवशब्दस्वरूपं प्रकाशयति ।

नादैराहितबीजानामन्त्येनध्वनिनासह ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥¹⁰

प्रत्यैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ।

ध्वनिप्रकाशशितेशब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥¹¹

स्फोटव्यञ्जका वर्णाध्वनिनाम्ना व्यवहियन्ते, एवं व्यञ्जकशब्दार्थयोः ध्वनित्वं सिध्यति । लोचनकृता अभिनवगुप्तेन ध्वनेः पञ्चस्वरूपार्थं व्याकरणस्य ऋणित्वं स्वीक्रियते । अत एव आनन्दवर्धनाचार्येण मम्मटेन च वैयाकरण प्रशंसायाम् उच्यते –

प्रथमे हि विद्वांसोर्वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् ।

ते च श्रूयमाणेषुवर्णेषु ध्वनिरितिव्यवहरन्ति ।¹²

‘बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्यशब्दस्य
ध्वनिरितिव्यवहारः कृतः ।¹³

ध्वनिरात्माकाव्यस्य

अभिधा-लक्षणा-व्यापारानन्तरं व्यञ्जना वृत्तिः स्वीक्रियते । व्यञ्जनायाः प्राधान्येन काव्ये कल्पनायाश्चिन्तनस्यानुभूत्यादितत्त्वानां च समावेशोऽभूत् । कल्पना या अभावे लक्षणाया व्यञ्जनाया वा प्रवृत्तिनप्ररसति । नानुभूतिं विना भावोऽशः, भावावेशमन्तरे णलक्षणाव्यञ्जनाबोधोद्भवति । व्यञ्जना – शक्तिः काव्ये प्रभविष्णुतां रमणीयतां रागात्मकतां च सन्निवेशयति । तदैव काव्ये रमणीयत्वं जायते ।

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेवरूपं रमणीयतायाः ।¹⁴

तादृशीरमणीयता काव्ये व्यञ्जनाशक्तेः ध्वनेर्वा संजायते । यथारमणीशरीरे लावण्यम्, मेघे विद्युत्, चन्द्रमसि ज्योत्स्ना, उषसि ज्योतिर्वाऽन्तर्निहिता, तथैव काव्ये ध्वनेरधिष्ठानम् । ध्वनितत्त्वं न काव्यस्यावयवरूपम्, अपितु अवयविरूपेण आत्मरूपेण वा प्रतिष्ठति ।

काव्यशास्त्रे अभिधालक्षणा व्यञ्जनाचेति तिस्रो वृत्तयः स्वीक्रियन्ते । अभिधावाच्यार्थप्रधाना, लक्षणालक्ष्यार्थप्रधाना, व्यञ्जनाव्यङ्ग्यार्थप्रधाना च ।

व्यञ्जनाशक्तेः स्वीकरणे येषां विविधैः शास्त्रज्ञैर्बुद्धाविताः, ते दोषा आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके मम्मटेन च काव्यप्रकाशे निरस्ताः । उक्तञ्च –

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्ना पराक्रिया ॥¹⁵

नाभिधा समयाभावात्, हेत्वभावान्न लक्षणा ।¹⁶

विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥¹⁷

शाब्दी आर्थी च । तत्रशाब्दी द्वेधा – अभिधामूला लक्षणामूला च । आर्थीव्यञ्जना च वक्तृबोद्धव्यादीनां वैशिष्ट्याद् अन्यदर्थं बोधयति ।

- लक्षणामूला ध्वनिः, अविवक्षितवाच्यध्वनिर्वा ।
- अभिधामूला ध्वनिः, विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिर्वा ।

लक्षणामूला ध्वनौ वाच्यार्थस्य विवक्षा प्रयोजनं वा न भवति । व्यङ्ग्यार्थो लक्ष्यार्थम् आश्रित्यावतिष्ठति । अस्यापि द्वौ भेदौ – अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः, अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिश्च । अर्थान्तरसंक्रमिते वाच्यार्थः स्वार्थं बोधयन्नपि आर्थान्तरं संक्रामति । अन्यततिरस्कृते वाच्यध्वनौ च वाच्यार्थः सर्वथातिरस्क्रियते । लक्षणामूलश्चैषध्वनिः ।

अभिधामूले विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वा व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थम् आश्रयति । अस्यापि द्वौ भेदौ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिश्च । लक्ष्यक्रमे व्यङ्ग्यध्वनौ व्यङ्ग्यार्थप्रकाशस्य पौर्वापर्यक्रमो लक्ष्यते । असंलक्ष्यक्रमे व्यङ्ग्यध्वनौ च शतपत्रपत्रशतभेदनन्यायेन पौर्वापर्यं न लक्ष्यते । तत्र सत्यपि पौर्वापर्ये यौगपद्य तत्रक्रमज्ञानम् । द्वयोरप्येतयोर्भेदयोरनेके भेदा वर्ण्यन्ते ।

गुणीभूतव्यङ्ग्ये वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य नाधिकं महत्त्वम् । जगन्नाथमते नगुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यमपि उत्तमकाव्यान्तर्गतं स्वीकरणीयम् । अस्य अगूढ अपराङ्गादिभेदेन अष्टौ भेदाः ।

उत्तमं मध्यमम् अवरं (अधमं) चेति । व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्ये काव्यमुत्तमम् । वाच्यातिशयिनि व्यङ्ग्येध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् । उत्तमकाव्यस्यापि भेदत्रयम् – रसध्वनिः, अलंकारध्वनिः, वस्तुध्वनिश्च । तत्र रसध्वनिः सर्वोत्तमः । गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यं मध्यमम् । ‘अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्’ । अत्र व्यङ्ग्यार्थस्य सत्त्वेऽपि वाच्यार्थापेक्षया तस्य गौणत्वं भवति । अधमकाव्ये अवरकाव्ये वा शब्दचित्रादिकम् अलंकारप्रदर्शनादिकं च भवति । अत्ररसाभावादस्याधामत्वम् । ‘शब्दचित्रं

वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ।

ध्वनिवादस्य महत्त्वस्य कारणमस्ति-यदत्र सर्वेषामपिकाव्यमूलोत्तरानां रसालंकारवक्रोक्त्यादीनां समावेशो भवति । अत्र रीतिवादवद् न केवलं पाण्डित्यप्रदर्शनम्, अपितु चित्ताह्लादकत्वं चेतो विकासकत्वं च भवति । ध्वनिवादस्य रमणीयत्वं शब्दमूलकम् अर्थमूलकं शब्दार्थोभयमूलकं च । ध्वनिः काव्ये ललनालावण्यवद् अपूर्वं रम्यत्वं प्रतीयमानमर्थं च द्योतयति ।

खण्डन-मण्डनादिभिः पुष्टः सर्वमान्योऽयं काव्यसिद्धान्तः । नैतादृशः काव्यसिद्धान्तो भुवनेऽन्यत्रावलोक्यते । अतएवै तस्येयं महत्त्वम् । ध्वनेरेतस्य असंख्यभेदप्रभेदत्वात्काव्यस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्माः सर्वा अपिविशेषता आत्मसात्करोति । एवं सिद्ध्यति यद् ।

सन्दर्भाः

1. काव्यप्रकाश- 1.4
2. साहित्यदर्पणम् - 4.9
3. ध्वन्यालोकः - 1.13
4. साहित्यदर्पण - 2.18
5. ध्वन्यालोक - 1.4
6. ध्वन्यालोकः - 1.6 टीकायाम्
7. ध्वन्यालोकः 1.6
8. वाक्य. - 1.103
9. वाक्या. - 1.98
10. वाक्या. - 1.85
11. वाक्य. - 1.84
12. ध्वन्यालोक- 1.13
13. काव्यप्रकाश- 1.4
14. शिशु. - 4.17
15. काव्यप्रकाश- 2.14
16. काव्य. - 2.15
17. सा. दर्पण- 2.12, 13

पतंजलि का युग - पुनर्विचार

डॉ. भगवतीलाल राजपुरोहित*

यथा शिवांशतो जातो विक्रमो नाम भूपतिः ।
शकान्गन्धर्वपक्षीयाञ्जित्वा पूज्यो बभूव ह ॥
नागपक्षांस्तथा भूपान्गोलकास्यान् भयंकरान् ।
पुष्यमित्रस्तदा जित्वा सर्वपूज्योऽभवद् भुवि ॥
सप्तविंशच्छतं वर्षद्विसप्तत्युत्तरं तदा ।
राज्यं विक्रमतो जातं समाप्तिमगमत्तदा ॥
शतवर्षं राज्यपदं तेन धर्मात्मना धृतम् ।
अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची ह्यवन्तिका ।
पुरी द्वारावती तेन राज्ञा च पुनरुद्धृताः ॥

भविष्यपुराण 4/23/25-30

भविष्यपुराण के इस अंश से कुछ बातें ज्ञात होती हैं जो विचारणीय हैं।

1. राजा विक्रम शिव के अंश से उत्पन्न था। वह गन्धर्व पक्ष के शकों को जीतकर पूजनीय हो गया था।
2. इसी प्रकार नागपक्ष के भयंकर गोलकास्यों को जीतकर पुष्यमित्र सबका पूजनीय हो गया था।
3. 2772 वर्ष बाद विक्रम से आरम्भ हुआ राज्य समाप्त हो गया। तब वह धर्मात्मा सौ वर्ष राज्य पर आसीन रहा उसने सातों पुरियों-आयोध्या, मथुरा, माया काशी, कांची, अवन्तिका, द्वारिका का पुनरुद्धार किया।

*बिलोटीपुरा, उज्जैन

इससे परम्परागत यह बात स्पष्ट हो जाती है कि विक्रमादित्य शकों को जीतकर सर्वमान्य हो गया था। ये शक गन्धर्व पक्ष के थे। स्पष्ट ही ये शक तब गन्धर्वों के देश गान्धार से आये थे। यह क्षेत्र तक्षशिला के आसपास (रावलपिण्डी क्षेत्र में) रहा।

इसी प्रकार पुष्यमित्र ने नागपक्ष के गोलकास्यों (गोल मुखवालों) को जीता था। ये लोग भयंकर थे। अतः उन्हें जीतने के कारण वह सर्वपूज्य हो गया था।

पुष्यमित्र ने पौराणिक सप्तपुरियों (अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवन्तिका, द्वारिका आदि) का पुनरुद्धार किया था। पुष्यमित्र (और वंशजों ने लगभग) सौ वर्ष राज्य किया। यह राज्य विक्रमादित्य के बाद या लगभग समकाल में किया। विक्रमादित्य का राज्य (सत्ताईस सौ बहत्तर वर्ष) पूर्ण होने पर पुष्यमित्र ने राज्य किया अर्थात् शकारि शिव अंश विक्रमादित्य के तत्काल बाद पुष्यमित्र का राज्य हुआ।

इस संवत् की पहचान अपेक्षित है क्योंकि यह कलि या युधिष्ठिर संवत् की गणना के अनुरूप नहीं है। नागपक्ष के गोलकास्य¹ (गोल मुँह वाले) कौन थे यह भी स्पष्ट नहीं है। पुष्यमित्र के पुत्र अग्निमित्र की पटरानी धारण गोत्र के नाग वंश की थी। उसकी अंगूठी पर नाग चिह्न था। पुष्यमित्र का यज्ञ करवाने वाले पतंजलि भी शेषनाग के अवतार माने जाते हैं। अतः वे भी नाग पंडित थे। इन नागराज्यों और उनके सहयोगी गोलकास्यों आदि को पुष्यमित्र ने पराजित किया था।

सेनापति पुष्यमित्र ने अंतिम मौर्य राजा ब्रह्मद्रथ की सैन्य निरीक्षण के समय हत्या कर दी थी। यह विष्णुपुराण के साथ ही बाणभट्ट के हर्षिचरित में भी इस प्रकार कहा गया है। (षष्ठ उच्छ्वास) –

**प्रज्ञादुर्बलं च बलदर्शनव्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीरनार्यो
मौर्ये ब्रह्मद्रथं पिपेष पुष्यमित्रः स्वामिनम्।**

कालिदास के मालविकाग्निमित्र (अंक पाँच) से ज्ञात होता है कि पुष्यमित्र ने यवनों को पराजित करके अश्वमेध किया था।

**राजयज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रगोप्तादिश्य
वत्सरोपावर्तनीयो निर्गलस्तुरङ्गो विसृष्टः। स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन
यवनेन प्रार्थितः। ततः उभयोः सेनयोर्महानासीत् सम्मर्दः**

ततः परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना।

प्रसह्य ह्यिमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः॥

धनमित्र के अयोध्या लेख से ज्ञात होता है कि सेनापति पुष्यमित्र ने दो अश्वमेध किये थे।

कोसलाधिपेन द्विरश्वमेधयाजिनः सेनापतेः पुष्यमित्रस्य।

एक अश्वमेध विदिशा से बाहर हुआ था। क्योंकि विदिशा स्थित अपने पुत्र अग्निमित्र को सपरिवार यज्ञ में सम्मिलित होने के लिए पुष्यमित्र ने बुलाया था।

भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति।

पतंजलि के महाभाष्य के अनुसार यवन ने साकेत और माध्यमिका (चित्तौड़) को घेर लिया था।

अरुणद्यवनः साकेतम्। अरुणद्यवनः माध्यमिकाम्।

पतंजलि ने ये भी उल्लेख किये हैं कि उसने पुष्यमित्र का यज्ञ किया था।

इह पुष्यमित्रं याजयामः 3/2/123

पुष्यमित्रो यजते, याजका याजयन्तीति। तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका याजयन्तीति। 3/1/26

इन उल्लेखों से स्पष्ट है कि पतंजलि पुष्यमित्र का समकालीन था। कालिदास ने इस पुष्यमित्र के अश्वमेध यज्ञ, वसुमित्र द्वारा यवन सेना को पराजित करने और अग्निमित्र के उस यज्ञ में सम्मिलित होने का उल्लेख किया है। अग्निमित्र किसी बात पर अपने पिता पुष्यमित्र से नाराज था, यह उल्लेख भी कालिदास से ही हमें ज्ञात होता है – विगतरोषचेतसा भवता।² अतः कालिदास को उस परिवार की भीतरी बातें ज्ञात थीं। पुष्यमित्र ने यह यज्ञ अपनी वृद्धावस्था में किया था जब उसका पौत्र वसुमित्र इतना बड़ा हो गया था कि उसने भी सेनापति होकर यवनों को जीत लिया था।

एक जैन परम्परा यह कहती है कि उज्जैन में भी रहा था पुष्यमित्र। पुष्यमित्र की एक प्रकाशित मुद्रांक (सीलिंग) अश्विनी शोध संस्थान, महिदपुर में विद्यमान है। अग्निमित्र और वसुमित्र के सिक्के प्रकाशित हैं। इन सबकी लिपि ईसवी पूर्व प्रथम शती की ब्राह्मी है।³ (इनमें से बहुधा के फोटो उज्जैन के महाराजा विक्रमादित्य शोधपीठ में विद्यमान हैं।)

पतंजलि ने पुष्यमित्र का ही उल्लेख किया है। कालिदास ने पुष्यमित्र के पुत्र और पौत्र का भी उल्लेख किया है। अतः पतंजलि द्वारा उल्लिखित अश्वमेध पुष्यमित्र का प्रथम अश्वमेध रहा होगा परन्तु कालिदास द्वारा उल्लिखित द्वितीय यज्ञ होगा।

परम्परानुसार कालिदास उज्जैन के राजा विक्रमादित्य के नौ सभारत्नों में से एक था। उसके अभिज्ञानशाकुन्तल के आरम्भ में कहा गया है कि विक्रमादित्य और उसके सभासदों के सामने इस नाटक का अभिनय हुआ था। अतः कालिदास विक्रमादित्य का समकालीन था।

पतंजलि का आश्रयदाता पुष्यमित्र उज्जैन के संवत् प्रवर्तक शकारि राजा विक्रमादित्य का समकालीन था। यह दण्डी की अवन्तिसुन्दरीकथा से ज्ञात होता है। मूलदेव विक्रमादित्य की सभा का एक सदस्य था। हर्षचरित में कहा गया है कि अग्निमित्र के आत्मज सुमित्र की मित्रदेव ने हत्या कर दी थी। अग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः। परन्तु हर्षचरित

की त्रिवेन्द्रम् प्रासाद पुस्तकालय में विद्यमान हस्तलिखित प्रति में कहा गया है कि मूलदेव ने अग्निमित्र के अग्रज सुमित्र की हत्या कर दी थी।

**अतिदयितस्य च मूर्धानमसिलतया मृणालयमिवालुनाद्
अग्निमित्राग्रजस्य सुमित्रस्य मूलदेवः ।**

अतः विक्रमादित्य का सभासद मूलदेव अग्निमित्र के अग्रज के समय विद्यमान था। यही नहीं मूलदेव ने बृहद्रथ मौर्य के राज्य में आग लगा दी थी – मूलदेवः बृहद्रथराज्यमज्ज्वलत्।⁴

अर्थात् राज्य को उसने कमजोर कर दिया था। तब अवसर पाकर सेनापति पुष्यमित्र ने अपने राजा बृहद्रथ की सेना के सामने हत्या दी थी।

इससे स्पष्ट है कि पुष्यमित्र और मूलदेव की मिलीभगत या मिला जुला षड्यंत्र था। दोनों विक्रमादित्य के अवन्ती राज्य से पाटलिपुत्र गये और मौर्य राज्य नष्ट कर उस पर अधिकार कर लिया। बाद में किसी कारण मूलदेव ने पुष्यमित्र के पुत्र सुमित्र की हत्या कर दी। मूलदेव का राज्य विदर्भ के अचलपुर क्षेत्र पर था। अपने मित्र अचल के नाम पर मूलदेव ने अचलपुर बसाया था। यह अचलपुर अमरावती के पास आज भी विद्यमान है। पुत्र की हत्या से क्रोधित होकर पुष्यमित्र ने आक्रमण कर दिया। युद्ध में उसने मूलदेव की हत्या कर दी। ये सब बातें अवन्तीसुन्दरीकथा में सुरक्षित हैं। अतः मूलदेव तथा पुष्यमित्र समकालीन हैं। पुष्यमित्र और पतंजलि समकालीन हैं। अतः पतंजलि, पुष्यमित्र और विक्रमादित्य समकालीन हैं। विदिशा दशार्ण की राजधानी थी और विक्रमादित्य की पुत्री वसुन्धरा का विवाह दशार्ण में ही हुआ था। यह भी उल्लेखनीय है कि विक्रम के पाँच सिकके विदिशा से प्राप्त हुए थे जो प्रकाशित हैं। उनमें से एक सिकके पर विक्रम, कृत और पर्वतेन्द्र लिखा है।

मूलदेव के सिकके अयोध्या उत्खनन से प्राप्त हुए। उसकी एक सीलिंग (उज्जैन के महिदपुर) प्रकाशित है। उसके नामांकित बर्तन खरगोन जिले के कसरावद से प्राप्त हैं।⁵

शूद्रक के पद्यप्राभृतक भाण में मूलदेव और शश की जोड़ी है। मूलदेव की प्रेमिका विपुला वहाँ वर्णित है।⁶ उज्जैन की विपुला के और उसके भाई विपुल के दानलेख साँची के स्तूप पर विद्यमान हैं। जो ईसवी पूर्व प्रथम शती के हैं। बाणभट्ट की कादम्बरी में मूलदेव सम्बन्धी शश, विपुला और अचला की चर्चा है। अचला के लेख भी साँची में उसी समय के हैं। इस अचला के भाई कवि अचल के नाम पर मूलदेव ने विदर्भ में पूर्वोक्त अचलपुर बसाया था। उसके सिकके प्राप्त होते हैं। वराहमिहिर ने अपनी बृहत्संहिता में पंचमहापुरुषों में से एक शश को सीमावर्ती राज्य का स्वामी बताया है जो इस शश की ओर संकेत प्रतीत होता है। मूलदेव स्वयं भी कवि तथा ग्रन्थकार था। उसके प्राकृत काव्य के संकेत सातवीं शती के स्वयंभूछन्द में हैं। उसकी रची नारायणदत्ता और देवदत्ता के उल्लेख अवन्तीसुन्दरीकथा में

प्राप्त होते हैं। महाभाष्य (2-1-55) में देवदत्ता को छुरी के समान और चन्द्र के समान कहा गया है। यही बात भर्तृहरि के वाक्यपदीय (3/421-22 टीका सहित) और भोज के शृंगारप्रकाश (8) में भी है। शृंगारमंजरीकथा, कथासरित्सागर में उसे विक्रमादित्य की राजगणिका, शूद्रक के पद्मप्राभृतक भाण में मूलदेव की प्रेमिका कहा है। अतः उज्जैन की देवदत्ता उस समय की अप्रतिम सुन्दरी थी जिस पर विक्रमादित्य, मूलदेव, पतंजलि अभिभूत थे। इन सब विवरणों से स्पष्ट है कि पतंजलि ईसवी पूर्व प्रथम शती के संवत् प्रवर्तक विक्रमादित्य के समकालीन थे।

कालिदास ने मेघदूत में मेघ और विक्रमोर्वशीय (अंक 4) में मेघ को वाहन बनाने की बात की। मेघवाहन खारवेल कलिंग (उड़ीसा) का ईसवी पूर्व प्रथम शती का राजा था। इसी काल का एक गजलेख सोढंग (उज्जैन) से प्राप्त हुआ। उस पर (श्री) मद महामेघ (वाहन) लिखा प्रतीत होता है।⁷ उस समय की बृहत्कथादि कथारूपों में मेघवाहन के समान नरवाहन आदि नाम प्राप्त होने से प्रतीत होता है कि ईसवी सन् के आरम्भ के आसपास ऐसे नाम रखने की परम्परा थी। उड़ीसा (कलिंग) का मेघवाहन खारवेल का यह उज्जैन में विक्रमादित्यकालीन स्मरण है। यह दो महाशक्तियों का एक साथ मित्रता-स्मरण हो सकता है।

कथासरित्सागर (18/5) में विक्रमादित्य की कलिंग विजय की चर्चा है।

शक रजुवुल के शिलालेख मथुरा के बाद नरसिंहगढ़ (म.प्र.) से प्राप्त हुए। उसके सिक्के स्यालकोट से उत्तर प्रदेश तक प्राप्त होते हैं। उज्जैन से उसके पुत्र षोडश के सिक्के प्राप्त हुए।⁸ अतः इसने अवन्ती पर अधिकार किया और इसे पराजित कर विक्रमादित्य ने उसके विशाल राज्य पर अधिकार कर तत्कालीन देशों-प्रदेशों पर अपनी सैन्य क्षमता की धाक जमाकर उस विदेशी शक्ति पर महाविजय के उपलक्ष्य में अपना संवत् प्रचलित किया। ईसवी पूर्व के मत्स्येन्द्र के दो सिक्के पद्मावती (पवाया) में प्राप्त हुए जो प्रकाशित हैं।⁹ हरिभद्र की एक सील भी उसी समय की है।¹⁰ भर्तृहरि को हरि भी कहते हैं—वैयाकरण परम्परा में।

इस प्रकार इस युग में एक साथ कई विभूतियाँ थीं। पुष्यमित्र, विक्रमादित्य, खारवेल जैसे प्रतापी राजा। पुष्यमित्र (कालिदास), मूलदेव जैसी विभूतियाँ। अतः ईसवी पूर्व प्रथम शती को ऐसा युग कहा जा सकता है जब भारत ने नयी ऊर्जा प्राप्त की और वह पुनर्जागरण-पुनरुत्थान की ओर अग्रसर हुआ।

सन्दर्भ

1. कुंडगोलक आदि वर्णसंकर लिंगपुराण, उत्तर भाग, 19/4
2. कालिदास, मालविकाग्निमित्र, अंक 5
3. पुष्यमित्र की एक सीलिंग ईसवी प्रथम शती की भी अयोध्या से प्राप्त है। थाल्याल (स्टडीज इन इंडियन सील्स, पृ. 33), भविष्यपुराण श्लोकों में पुष्यमित्र को विक्रमादित्य के बाद का कहा है।

4. दण्डी, अवन्तीसुन्दरीकथा
5. डॉ. वि.श्री. वाकणकर, कसरावद पुस्तिका
6. चतुर्भाणी, पद्मप्राभृत भाण
7. यह गजप्रतिमा विक्रमविश्वविद्यालय के पुरातत्त्व संग्रहालय में है
8. अश्विनी शोध संस्थान, महिदपुर (उज्जैन) में ये सिक्के हैं
9. एच.वी. त्रिवेदी, नाग काइंस सम्बन्धी पुस्तक में प्रकाशित
10. अश्विनी शोध संस्थान, महिदपुर (उज्जैन) में ये सिक्के हैं

संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना

डॉ. रामहेत गौतम*

जगद्धिताय बुद्धो हि बोधमान्नोति शाश्वतम्।
अत एव च जीवनां सर्वेषां तुहिते रतः॥

संस्कृत मनीषियों का सम्पूर्ण चिन्तनराष्ट्रहित के लिए ही है। 'राष्ट्रमे देही'¹ 'तवा राष्ट्रभृत्याय'² 'अभिराष्ट्राय वर्धय'³ आदि वैदिक वाक्यों में भी 'राष्ट्र' का भाव मानव-समाज ही है जो देश, काल और परिस्थितियों के अनुसार आपसी तालमेल, आत्मीयता, सांस्कृतिक-समन्वय, धार्मिक-समरसता, सहनशीलता, सौहार्द्र, सहयोग एवं समर्पण से संगठित रहता है तथा एक संगठित भू-भाग में एक केन्द्रीय नेतृत्व से संपोषित होता है। इस प्रकार सुरक्षित एवं संवर्धित मानव समूह ही राष्ट्र है। राष्ट्र से सम्बन्धित भावना ही राष्ट्रिय-भावना कहलाती है। सच्ची राष्ट्रिय भावना मूल रूप से राष्ट्र की भूमि, जनता और संस्कृति से सम्बन्धित होती है। वसुन्धरा के मानवीकरण में महाकवि भास की राष्ट्रिय भावना उत्कृष्ट है।

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम्।

महीमेकातपत्राङ्कुराजसिंहः प्रशास्तु नः॥⁴

सागर से आवृत, हिमालय और विंध्याचलरूपीकुण्डलों वाली, एक साम्राज्यचिह्न वाली पृथ्वी को हमारे साहसी शासक शासित करें। भारत के नामकरण को व्याख्यायित करते हुए कवि कहता है—

उत्तरेणसमुद्रस्य हिमाद्रेश्चैवदक्षिणे।

वर्षेनद्भारतन्नाम भारती यत्र सन्ततिः॥⁵

*सहायक प्राध्यापक, संस्कृत, डॉ. हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय, सागर (म.प्र.)

समुद्र के उत्तर में और हिमालय के दक्षिण में स्थित वह भू-भाग जहाँ माँ भारत की संतानें निवास करती हैं वही भारत है। यह भारत भूमि हमारी माता है। 'माता भूमि: पुत्राऽहं पृथिव्याः'⁶ राष्ट्र तथा यहाँ की प्राकृतिक सम्पदा वन, जलाशय, पर्वत आदि के प्रति दैवीय भाव सदियों से रहा है। पृथ्वी व्यापी पदार्थ हमारे अर्चनीय देवता हैं।⁷

महाकवि कालिदास भी कामना करते हैं कि — पर्वततां प्रकृतिहितायपार्थिवः⁸ राजा लोग प्रजाहित में सदा लगे रहें।

इतिहास की प्रेरणा से वर्तमान के सम्यक् क्रियान्वयन के द्वारा भविष्य को स्वर्णिम बनाया जा सकता है। अतः महाकवि अश्वघोष अतीत की याद दिलाते हुए कहते हैं कि बुद्ध के पिता शुद्धोदन यज्ञ की अपेक्षा न्यायपरायण शासन को अधिक प्राथमिकता देते थे।

इष्टेष्वनिष्टेषु च कार्यवस्तु न रागदोषाश्रयतांप्रपेदे।

शिवंसिशेवेव्यवहारशुद्धं यज्ञं हि मेने न तथा यथा तत्॥⁹

अर्थात् बुद्ध के पिता शुद्धोदनस्वार्थशून्य होकर प्रशासन करते थे। अपने पराये का भेद किये बिना निर्णय सुनाते व लागू करते थे। सही न्याय करना उनके लिए यज्ञ से भी बढ़कर था। आज ऐसे ही प्रशासकों की आवश्यकता है। प्रजा के भावों की अभिव्यक्ति को सुनकर समझना ही होगा। क्योंकि आचार्य कौटिल्य कहते हैं कि —

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां तु हिते हितम्।

नात्मप्रियं हि तं राज्ञः प्रजानां तुप्रियं हितम्॥¹⁰

प्रजाहित व सुख में ही राजा का हित व सुख है। अतः राजा को आत्महित की अपेक्षा प्रजाहित ही अभीष्ट होना चाहिए। प्रजाहित के लिए शिक्षा, स्वास्थ्य और सुरक्षा की समुचित व्यवस्था अनिवार्य है। इनमें शिथिलता आते ही राष्ट्र शिथिल होने लगता है। 'आचारः कुलमाख्याति'¹¹ सुभाषित से स्पष्ट है कि व्यक्ति का व्यवहार उसके कुल का परिचायक होता है। इसी प्रकार राष्ट्रवासियों का व्यवहार ही राष्ट्र की छवि को विश्वपटल पर प्रस्तुत करता है। 'विद्या ददाति विनयं विनयाद्यातिपात्रतां।'¹²विद्याविहीनःपशुः'¹³ आदि वचनों से स्पष्ट है कि जीवन के लिए जितनी आवश्यकता भोजन की है उतनी ही विद्या की भी है। शिक्षा से राष्ट्र की प्रजा में कल्पनाशीलता तथा वैचारिक परिपक्वता आती है। सद्शिक्षा के अभाव में लोगों में मतभेद के कारण क्षेत्रवाद, जातिवाद, भाषावाद तथा साम्प्रदायिकता पनपने लगती है। आपसी फूट का दुष्परिणाम निकट अतीत में भारत ने भोगा है। अतः व्यंग्य करते हुए कवि ने लिखा है कि —

ब्राह्मणे स्नानसंलग्ने क्षत्रिये मत्सरिप्रिये ।

शूद्रे गृहादद्रुते भीते म्लेच्छः सर्वमपाहरत् ॥¹⁴

ब्राह्मणों द्वारा शारीरिक पवित्रता को ही सबकुछ समझ लेने, क्षत्रियों के आपसी द्वेष में उलझे रहने तथा बहुसंख्यकों के दलन के दुष्परिणामस्वरूप आक्रान्ताओं द्वारा राष्ट्र का सर्वस्व हड़प लिया गया। अतः कवि आह्वान करता है कि—

अलं भारतीया मतानां विभेदैः, अलंदेषभेदेनवैरेणचालम् ।

अयंशाश्वतो धर्म एकोधरायरां, न संभाव्यतेधर्मतत्त्वेषुभेदः ॥¹⁵

अर्थात् हे भारत वासियों मतभेदों को मिटा दो, क्षेत्रवाद आदि के आधार पर पनपते आपसी वैर को मिटाओ। विविध धर्मों (उपासना पद्धतियों) के मूलसिद्धान्तों में भेद नहीं है। सबका सार मानवता का एकीकरण ही सम्पूर्ण धरा का एकमात्र धर्म है।

अस्पृश्यता भारतीय राष्ट्रियता के लिए घुन है जिसे दूर करना प्रत्येक राष्ट्रभक्त का नैतिक कर्तव्य है।¹⁶ अतः वैदिक ऋषि की कामना अति प्रासंगिक है—

संगच्छध्वं संवदध्वं, सं वो मनांसि जानताम् ।

देवाभागं यथा पूर्वे, संजानाना मुपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी, समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानमन्त्रामभिमन्त्रयेव, समाने नवो हविषा जुहोमि ॥

समानीव आकूतिः, समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो, यथा वः सुसहासति ॥¹⁷

अर्थात् आप सब आपस में मिलकर रहें; मिलकर बोलें; मिलजुलकर ही ज्ञान प्राप्त करें; परस्पर सम्पर्क में रहें; सौमनस्य बनायें; यथायोग्य दायित्व निभायें; मिलकर मंत्रणा करें; समितियों में समान अधिकार समझें; उद्देश्य में हार्दिक समानता रखें; सब एक साथ मिलकर काम करें।

भ्रष्टाचार राष्ट्र के लिए घातक है जिससे मुक्ति हेतु स्वार्थत्याग तथा राष्ट्र के प्रति समर्पण का भाव अति आवश्यक है। शासक राग-द्वेष रहित होकर प्रशासन करें, न्यायाधीश न्याय प्रक्रिया में, शिक्षक शिक्षण में, चिकित्सक चिकित्सा में, पत्रकार पत्रकारिता में, सैनिक व आरक्षक रक्षण में सिर्फ एक ही भाव रखें कि मेरा कार्य राष्ट्र की समृद्धि के लिए है। मेरे शिथिल अथवा भ्रष्ट होने पर मेरे राष्ट्र का ही हास होगा जिसके प्रभाव से मैं और मेरे परिजन भी अछूते नहीं रह सकेंगे। शारीरिक व मानसिक रूप से स्वस्थ व सशक्त प्रजा ही राष्ट्र निर्माण करती है।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुःखाभाग्भवेत् ॥¹⁸

कामना, कार्ययोजना व कार्यपालन की प्रक्रिया का प्रेरणास्रोत संस्कृत साहित्य ही है। वांछित सुख सुरक्षा से संरक्षित व संवर्धित होता है। अतः ऋषि का निर्देश- ‘देशद्रोहियों को आश्रय न दें उन्हें समाप्त करें।’¹⁹ राष्ट्रसम्पदा के विनाशक शत्रुओं से राष्ट्रोद्धार करें।²⁰ बुद्धकाल में राष्ट्रक्षार्थकुशपुरवासियों ने निर्भय तथा एकजुट होकर तथा प्राकार पर चढ़कर अस्त्रशस्त्रों से शत्रुओं का प्रतिकार किया। यह सब राष्ट्रिय भावना का ही प्रभाव है। राष्ट्र-संकट को भाँपकर साधारण व्यक्ति भी पराक्रम दिखाता है। पैरों से कुचले जाने पर तो कीड़ा भी पुरजोर काटता है।

पुरप्रवेशमाकर्ण्य तुच्छोऽपि विक्रममिष्यति ।

वराकाः पादसंक्रान्ताः कीटाश्चापि दशन्यलम् ॥²¹

भारतवासियों को राष्ट्र सदा स्वर्ग से भी अधिक अभीष्ट रहा है। जैसे कहा जाता है कि - जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

द्यौर्वः पिता, पृथिवी माता, सोमो भ्राताऽदितिः स्वसा ॥²²

द्यौ हमार पिता, पृथ्वी माता, सोम भाई, अदिति वहिन है।

राष्ट्रव्यापी तत्त्वों के प्रति आत्मीयता का भाव भी राष्ट्रिय भावना है। अपनों की कीमत पर तो स्वर्ग भी अभीष्ट नहीं है। यह हमारी संस्कृत व संस्कृति का संस्कार है। हमारी संस्कृति हमारे राष्ट्र की कीर्ति-पताका है। यह अनेकता में एकता को धारण किये हुए हैं। कभी-कभी कुछ असामाजिक तत्त्व दादरी और मालदा जैसी घटनाओं को अंजाम देकर राष्ट्र का हास करते हैं। यह धर्म नहीं उन्माद मात्र है। मानवता और राष्ट्र विरोधी शिक्षा तो कोई भी धर्म नहीं देता। महाभारत में भी कहा गया है—

धर्म यो बाधते धर्मो न स धर्मः कुधर्मः तत् ।

अविरोधतु यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रम ॥²³

धर्म वही है जो किसी धर्म का विरोध नहीं करता, जो धर्म किसी दूसरे धर्म का विरोध करता है, वह कुधर्म है। सभी धर्मों की एकता ही कल्याणपरक है।

राष्ट्रहित के लिए राष्ट्रवासियों को भाषा व उपासना की पूर्ण स्वतंत्रता दी गयी है।

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नाना धर्माणं पृथिवीय थौकसम् ।

सहस्रं धारा द्रविणस्य मेदुहां ध्रुवे वधे नुरनपस्फुरन्ती ॥²⁴

अर्थात् आप अपनी सुविधानुसार चाहे जिस भाषा में बात करें, अपनी इच्छानुसार चाहे जिस धर्म की उपासना करें, किन्तु अपने समग्र राष्ट्र को अपना घर समझें, उसकी मिलजुलकर देखभाल करें तभी सत्य होगा मनीषियों का यह कथन कि—

गायन्ति देवाः किल गीतिकानि, धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे।

स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥²⁵

राष्ट्रनिर्माण के लिए महाकवि शूद्रक की मंगलकामना स्मरणीय एवं अनुकरणीय है—

क्षीरिण्यः सन्तु गावो, भवतुवसुमतीसर्वसम्पन्नसस्या,

पर्जन्यः कालवर्षीसकलजनमनो नन्दिनो वान्तु वाताः।

मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमताब्राह्मणाः सन्तु सन्तः

श्रीमन्तः पान्तुपृथ्वीप्रशमितरिपवो धर्मनिष्ठाश्च भूषाः ॥²⁶

गायें दुधारू हों, धरती फलवती फसलों को धारण करे, बादल समय पर बरसें, मनोहारिणी वायु वहे, जगतजनमा जीव सुखी रहें, विद्वान सदा प्रजावान् एवं समादरणीय हो, श्रीमन्त प्रभावशाली-लोग राष्ट्रशत्रुशमन कर्ता बनें, शासक धार्मिक प्रवृत्ति वाले हों।

निष्कर्षतः यही कहा जा सकता है कि सम्पूर्ण संस्कृत वाङ्मय राष्ट्रीय भावना से ओतप्रोत है। हर प्राणी इस राष्ट्र का एक अंश है। प्रत्येक के औचित्यपूर्णहित में ही राष्ट्र का सम्पूर्ण हित है। साथ ही राष्ट्र के हित में ही प्रत्येक का हित है।

सन्दर्भ

1. यजुर्वेद
2. अथर्ववेद
3. अथर्ववेद- 1.29
4. स्वप्नवासवदत्तम्भरतवाक्य - 4.19
5. विष्णुपुराण
6. ऋग्वेद पृथ्वी सूक्त - 12/10
7. शुक्ल यजुर्वेद - 36/17
8. अभिज्ञानशाकुन्तल-भरतवाक्य
9. बुद्धचरित- 2.39
10. अर्थशास्त्र- 1.15.18.64
11. चाणक्यनीति - 3.2
12. हितोपदेश प्रस्तावना-6
13. नीतिशतक- 16

14. केरलोदयः महाकाव्यम्, डॉ. के. एनएलुत्तच्छन्
15. भारतगीतिका- 1
16. सत्यग्रहणीता- 2.15-24 एवं संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना, पृ. 236
17. ऋग्वेद- 10/191/2-4
18. वृहदारण्यकोपनिषद्
19. ऋग्वेद - 1.51.9, 1.61.10, 1.80
20. ऋग्वेद - 1.61.10
21. बुद्धचरित- 28.20
22. ऋग्वेद - 1.191.6
23. महाभारत, वन पर्व- 131.10
24. अथर्ववेद, 12/1/45
25. ब्रह्मपुराणम् - 19.25
26. मृच्छकटिकभरतवाक्य

श्रीकेदारनाथ मन्दिर और वास्तुविमर्श

जीवन जोशी*

भारत पुण्य तीर्थ स्थलों की अनुपम भूमि है। इस देश में मृदा, शिला, पर्वत और प्रासादों में दिव्य ईश्वरीय चेतना प्रतिपल मोक्षार्थियों का मार्ग प्रशस्त करती है। सम्पूर्ण भारत में शैव सम्प्रदाय का दर्शन अत्यधिक विलक्षण है, जहाँ एक ओर सगुण तो वहीं दूसरी ओर निर्गुण उपासना पद्धति का अवलंबन होता आया है। शिव भक्ति और शैव चमत्कृति सहस्राब्दों से इस देश में आध्यात्मिक प्रसार का एक महत्वपूर्ण अंग है। साधक, चिंतक, प्रशासक सभी दिव्य शिव के नामोच्चारण से अपनी जीवन लीला को समाप्त कर शिव सायुज्य को प्राप्त करना चाहते हैं।

इस भारत राष्ट्र में शिव भक्ति का मार्ग साधक और श्रद्धालुओं को स्वभू द्वादशज्योतिर्लिंग की ओर सदा आकर्षित करता है। उत्तर भारत के उत्तराखण्ड में स्थित श्रीकेदारनाथ मन्दिर अपनी भव्य शोभा से सभी साधकों की कोटिगुणित पुण्यों को तत्काल प्रकट करने में सक्षम है।

हिमाद्रिपाश्वर्षेऽपि तटेरमन्तं सम्पूज्यमानं सततं मुनीन्द्रैः।

सुरासुरैर्यक्षमहोरगाद्यैः केदारसंज्ञं शिवमीशमीडे ॥¹

श्रीकेदारनाथ मन्दिर का प्रांगण भव्य और दिव्य वास्तुशास्त्रीय विधान का उत्कृष्ट द्योतन करता है। उत्तराखण्ड देवभूमि, वेदभूमि, शास्त्रभूमि और खगोल और भूगोल के अनन्त रहस्यों को उद्घाटित करने की अद्वितीय भूमि है। सुदीर्घपर्वत शृंखला और दुर्गम वनारण्य भूमि में श्रीकेदारनाथ मन्दिर प्रांगण की प्रत्येक शिला का अपना वास्तुशास्त्रीय महत्व है। वेदों में,

*अनुसन्धाता (विद्यावारिधि) पीएचडी. वास्तुशास्त्र विभाग, श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नईदिल्ली

पुराणों में शिव को रुद्र, अजन्मा, लिङ्गरूपात्मक, पार्थिव, महेश, भूतनाथ आदि सहस्रों नामों से संबोधित कर पूजार्चन विधान के अनन्त प्रयोग बतलाए गए हैं। वहीं शास्त्रों में मात्र शिव मन्दिर के शिखर दर्शन से पुण्योदय भी बताया गया है। इसी प्रकार शास्त्रोक्ति है कि श्रीकेदारनाथ ज्योतिर्लिंग के स्मरणमात्र से मानवजीवन उच्च चेतनास्तर को प्राप्त कर सकता है। वास्तुशास्त्र के ग्रंथों का मन्तव्य है कि शिव प्रसाद के दर्शन मात्र से ही अखण्ड सौभाग्य, सात्विक ऊर्जा और अनन्त ज्ञान सम्पदा की राशि साधकों, श्रद्धालुओं और अनुसंधाताओं को मिलती है। ऋषियों, महर्षियों, ब्रह्मर्षियों की तपस्थली हिमालय शृंखला की पर्वतमाला उत्तराखण्ड राज्य में स्थित श्रीकेदारनाथ मन्दिर के भूखण्ड को स्कन्द पुराण अन्तर्गत माहेश्वरखण्ड के 'केदारखण्ड' में विस्तार से प्रस्तुत किया गया है। इस हिमालय क्षेत्र को पाँच भागों में विभक्त कर वर्णन किया गया है—

खण्डः पञ्चहिमालयस्य कथितो नेपालकूर्माचलौ।

केदाराऽख्यजलन्धरोऽथरुचिरः काश्मीरसंज्ञोऽन्तिमः॥²

महर्षि पाणिनीय व्याकरण के अनुसार क्रयादिगणकी 'दृ' विदारणेधातु से कर्ममेघञ्प्रत्यय (अष्टाध्यायी सूत्र 3.3.19) करके केदारधञ् (अष्टाध्यायीसूत्र 4.2.4) के निर्देश से एत्व होने के कारण केदारशब्द निष्पन्न होता है। विश्वकोष के अनुसार 'केदार' शब्द जल भरा हुआ आखेत, चारागाह, आलवाल, पर्वत, शिव का नाम आदि अर्थों में प्रयुक्त हुआ है। 'केदारोऽद्रो शिवे क्षेत्रे भूमि भेदालवालयोः'। एक अन्य व्युत्पत्ति के अनुसार 'केनजलेनदीर्यतइतिकेदारः'। जो क्षेत्र जल के द्वारा विभाजित होता है, उस क्षेत्र को भी 'केदार' कहते हैं। हिमालय का एक भाग जो नदियां से घिरा है उसे केदार कहा गया है। इसकी अन्य व्युत्पत्ति करते हुए शब्दार्थ चिन्तामणी में कहा गया है — 'केजलेशिरसि व दारोऽस्य' अनुमान किया जाता है कि भगवान् शंकर ने इसी क्षेत्र में अपने सिर पर गंगा को धारण किया था तथा दक्षयज्ञविध्वंस के समय भगवती सती को अपने सिर पर धारण किया था, इसीलिए इस क्षेत्र का नाम 'केदार' पड़ा। शब्दकल्पद्रुम के अनुसार 'केमस्तकशिखरदेशेदारः प्रस्रवणादिकारणस्वरूपं विदीर्णस्थानं यस्य' अथवा 'केमस्तके शिरः स्थित जटाभ्यन्तरे गङ्गारूपिणी दारापत्नीयस्य' से भी हमें 'केदार' शब्द का वास्तविक अर्थ ग्रहण होता है।

केदारखण्ड के अनुसार पश्चिम में नन्दा पर्वत से प्रारम्भ होकर पूर्व में कोष्ठगिरि तक एवं उत्तर दिशा में रत्नस्तम्भ से लेकर दक्षिण में माया क्षेत्र तक इसका विपुल विस्तार है। प्रसिद्ध श्रीकेदारनाथ मन्दिर पञ्च केदारों में से प्रमुख केदारपीठ है अतः इसे प्रथम केदार कह कर सम्बोधित किया जाता है। द्वादशज्योतिर्लिंगों के वर्णन के प्रसंग में इसका विस्तृत परिचय हमें प्राप्त होता है इस स्थान पर महिष रूप धारी शिव का पृष्ठभाग प्रतिष्ठित है।

सतयुग में उपमन्यु ने इसी स्थान पर भगवान शंकर की आराधना की थी तथा द्वापर युग में यह क्षेत्र पांडवों की तपस्थली रही है। केदारखण्ड हिमालय क्षेत्र का मध्यभाग है इसे महर्षि व्यास ने सुमेरू की संज्ञा दी है। श्री केदारनाथ मन्दिर परिसर विस्तृत भौगोलिक धार्मिक और सांस्कृतिक दृष्टि से सदैव विश्व के लोगों को अपनी ओर आकर्षित करता आ रहा है।

केदारखण्ड के द्विचत्वारिंश अध्याय में भगवान् श्री शिव ने श्रीपार्वती को केदार क्षेत्र के महात्म्य को वर्णित किया है —

मन्दाकिन्यास्तुसुतटे तीर्थानि शृणुपार्वती ।
 तस्यादेवमहातीर्थादधोदेशे शुभप्रदम् ॥³
 शिवकुण्डमितिख्यातं शिवलोकप्रदायकम् ।
 यत्रोपोष्यसप्तरात्रं प्राणान्वैसंत्यजेद्बुधः ॥
 कपिलं शिवलिङ्गवैवर्त्तते मोक्षदायकम् ॥⁴
 शैलाग्रशिखरात्तत्र जलंपतितभूतले ।
 तज्जलस्यकणादेविमुक्ताश्चैवभवन्ति हि ॥⁵
 यत्रब्रह्मादयो देवी मां हि सेवन्तिनित्यशः ।
 महाभैरवाहस्तस्थदण्डेनकृतशसनाः ॥⁶
 भूतवेतालप्रेताश्च कूष्माण्डा जृम्भकास्तथा ।
 नन्दीभृङ्गयादयश्चैव क्रीडन्ति सुखसंवृता ॥⁷
 अयंतीर्थमयः शैलो यत्राहं संस्थितः सदा ।
 दर्शनादेवपापानि ब्रह्महत्यासमानि च ॥⁸

अर्थात् मन्दाकिनी के तट पर स्थित यह पुण्य श्रीकेदारनाथ तीर्थ है, जहाँ सात रात्रि उपवास कर प्राण त्यागने पर शिव सायुज्य मिलता है।

इस तीर्थ स्थल पर पर्वत के शिखर से जल गिरता है वह साक्षात्दर्शनीय पुण्य मोतियों के समान है। इस स्थल पर श्रीशिव का ब्रह्माजी देवता नित्यपूजन सेवन करते हैं यहाँ महाभैरव, भूत, वेताल, प्रेत, कूष्माण्ड, जृम्भक, नन्दीभृङ्गी आदि गण सदैव श्रीशिव की स्तुति करते हैं।

भारतीय उदात्त चिन्तन धारा में चारों वेदों का मुख्य स्थान है, तथा इनके चार उपवेद भी भारतीय ज्ञान सम्पदा के अनन्त रहस्यों को उद्घाटित करते हैं। यज्ञ ऋग्वेद का आर्युवेद, यजुर्वेद का धनुर्वेद, सामवेद का गान्धर्ववेद, अथर्ववेद का स्थापत्य वेद। स्थापत्य वेद का अभिप्राय वस्तुतः निवास योग्य अथवा पूजन कर्म हेतु मन्दिर की सुन्दर और वैज्ञानिक स्थापना

से हैं। ऋग्वेद के सप्तममण्डल में वास्तोष्पति प्रार्थना में समस्त चराचर जागतिक जीवों के कल्याण के लिए वास्तुपुरुष से प्रार्थना की गई है –

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशोऽनमीवोभवानः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शंनो भवद्विपदे शंचतुष्पदे ॥⁹

प्रसिद्ध शिल्पग्रन्थ ‘क्षीरार्णव’ में देव प्रासाद की रचना को दिव्य देव शरीरात्मक माना गया है। आधारशिला को पद के रूप में, गर्भगृह को उदर, नींव को जङ्घा, स्तम्भ को जानु, घण्टा को जिह्वा, दीपक को प्राण, प्रणाल को गुदा, देव के ब्रह्म स्थान को नाभि, पीठिका को हृदय, प्रतिमा को पुरुष, पद को अहङ्कार, ज्योति को चक्षु, ऊर्ध्वभाग को उसकी प्रकृति, प्रतिमा को आत्मा, द्वार के कुम्भी केतल के निम्न भाग को लिङ्ग, शिखर केशुक नास को नासिका, झरोखों को कान, शिखर के स्कन्ध को खम्भा और आमलसार के कण्ठ को कठ, कलश को मस्तक व भित्तिलेप को मज्जादिरूप समझना चाहिए –

प्रासादो देवरूपः स्यात्पादौ पादशिलास्तथा ।

गर्भश्चैवोदरं ज्ञेयं जङ्घापादोर्ध्वं मुच्यते ॥

स्तम्भाश्चजानवोज्ञेयाघण्टाजिह्वाप्रकीर्तिता ।

दीपः प्राणः रूपोज्ञेयाह्यपानेजलनिर्गतः ॥

ब्रह्मस्थानंयदैतच्चतन्नाभिः परिकीर्तिता ।

हृदयंपीठिकाज्ञेया प्रतिमापुरुषः स्मृतः ॥

पादचारस्त्वहङ्कारो ज्योतिस्तच्चक्षुरुच्यते ।

तदूर्ध्वप्रकृतिस्तस्यप्रतिमात्मास्मृतौबुधैः ॥

तलकुम्भादधोद्वारं तस्यप्रजनं स्मृतम् ।

शुकनासाभवेन्ननासागवाक्षः कर्ण उच्यते ॥

कायापालीस्मृतः स्कन्धेग्रीवाचामलसारिका ।

कलशस्तुशिरोज्ञेयो मज्जाद्वित्परसंयुतम् ॥¹⁰

जो लिङ्ग जगती, पीठ, प्रतिहार, देवकूल विभागों से युक्त होता है उसे ही ‘प्रासाद’ कहा जाता है।

प्रासादो लिङ्गमित्युक्तो जगतीपीठमेव च ।

प्रतीहारदेवकुल विभागामतः परे ॥¹¹

मेद पाट महाराणा कुम्भा कर्ण आश्रित सूत्रधार मण्डन विरचित ‘प्रासादमण्डनम्’

नामक ग्रन्थ में देवालयों के निर्माण के लिए कौन सा स्थान सर्वाधिक उचित है इस सन्दर्भ में कहा गया है कि – नदी के रमणीय तट से समीप, सिद्धयेगनियों के आश्रम से समीप, प्रख्याततीर्थ स्थलों में, देश की बृहद्राजधानी में अथवा नगरों, ग्रामों में, पर्वत की गह्वर गुफाओं वापी और जलाशय आदि पवित्र स्थानों पर इष्टदेव का मन्दिर निर्माण किया जाना चाहिए –

नद्यां सिद्धाश्रमेतीर्थे पुरेग्राम च गह्वरे ।

वाटी वापी तडागादिस्थाने कार्यसुरालयम् ॥¹²

ईश्वरभक्ति परक किसी भी व्यक्ति अथवा समुदाय को अपने अर्थ और सामर्थ्य के अनुसार लकड़ी, मिट्टी की ईंट पत्थर, धातु या रत्नों से देवालय का निर्माण करना चाहिए। यह देवालय निर्माण काष्ठ से लेकर धातु रत्न तक किसी का भी मन्दिर बनाया जा सकता है जिससे सम्पूर्ण पापों का क्षय होकर, पुरुषार्थ चतुष्टय धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष की सिद्धि होती है –

स्वशक्त्याकाष्ठमृत्स्नेष्टशैलधातुरत्नजम् ।

देवतायतनंकुर्याद्धर्मार्थकाममोक्षदम् ॥¹³

देवानां स्थापनं पूजापापहृद्दर्शनादिकम् ।

धर्मवृद्धिर्भवेदर्थः काममोक्षस्ततो नृणाम् ॥¹⁴

कोटिघ्नं तृणजेपुण्यं मृन्मयेदशसं गुणम् ।

ऐष्टकेशतकोटिघ्नं शैलेऽन्तं फलं स्मृतम् ॥¹⁵

‘प्रासादमण्डनम्’ के जगती दृष्टि दोषायतनाधिकार नामक द्वितीय अध्याय में मन्दिर निर्माण में ‘जगती’ के महत्व को प्रख्यापित किया गया है। प्रासाद अथवा मन्दिर की चयनित भूमि जहाँ मन्दिर का प्रमुख भाग अवस्थित होता है वह ‘जगती’ के नाम से व्यवहृत होती है। जगती (गम+“वर्तमानेपृषद्वहन्महज्जगत्तृवच्च” उणां 2.84 इति अति प्रत्ययेन निपातनात्साधुः । ततः शतृतुल्यवात् ‘उगितश्च’ 4.1.6 इति डीप्) जगती वास्तव में राजसिंहासन के समान एक उच्च और प्रतिष्ठित भूमि होती है। पाँच प्रकार ही जगती का वर्णन मिलता है –

प्रासादनामधिष्ठानां जगती सा निगद्यते ।

यथा सिंहासनराज्ञः प्रसादस्यतथैवसा ॥¹⁶

यथासिंहासननेराजाशोभते मणिदीप्तिभिः ।

तथा जगत्यां प्रासादः पीठकर्मोपशोभितः ॥¹⁷

कनिष्ठ प्रासाद की जगतीजेष्ठ, मध्यम प्रासाद की जगती मध्य और जेष्ठ प्रासाद की जगती कनिष्ठ बनाई जाती है।

ज्येष्ठकनिष्ठप्रासादेमध्यमेमध्यमा तथा ।

ज्येष्ठेकनिष्ठाव्याख्याताजगतीमानसङ्ख्या ॥¹⁸

प्रासादपृथुमानोच्चत्रिगुणाचचतुर्गुणा ।

क्रमात्पञ्चगुणाप्रोक्ताः ज्येष्ठा-मध्या-कनिष्ठिका ॥¹⁹

जगती के अनेक प्रकार प्राप्त होते हैं जैसे कि चतुरश्रा (Square) , आयताकार (Rectangle), वृत्ताकार (Circle), वृत्तायता और अष्टाश्रा (Octagon) –

चतुरश्राततथायतावृत्तावृत्तायतातथा ।

अष्टाश्रा च तथाकार्यप्रासादस्यानुरूपतः ॥²⁰

चतुरस्रायताष्टास्रावृत्तायतातथा ।

जगतीपञ्चधा, प्रोक्ताप्रासादस्यानुरूपतः ॥²¹

यह सदैव स्मरणीय है कि श्री शिवलिंग के सम्मुख किसी भी अन्य देवता की प्रतिष्ठा नहीं करनी चाहिए। जिस प्रकार तेजोमय सूर्य के तेज के समक्ष नक्षत्रों की ज्योति का प्रभाव नष्ट हो जाता है, ठीक उसी तरह भगवान् श्री शिव के सम्मुख स्थापित अन्य देवता निष्प्रभावी हो जाते हैं।

लिङ्गाग्रेनतुकर्तव्या अर्चारूपेणदेवताः ।

प्रभानष्टा न भोगाय यथा तारादिवाकरे ॥²²

शिवस्याग्रे शिवंकुर्याद् ब्राह्मणं ब्राह्मणोऽग्रतः ।

विष्णोः भवेद्विष्णुर्जिनेर्जैनोऽरवेरविः ॥²³

श्री शिव मन्दिर में स्नानोदयक निर्गम मार्ग के सन्दर्भ में ध्यान रखना चाहिए कि श्री शिवलिंग के जल आदि अभिषेक के उपरान्त जलगूढ़ मार्ग से बहता हुआ चण्ड के मुख पर गिरना चाहिए, देव अभिषेक से गिरकर बहते हुए जल को कभी लांघना नहीं चाहिए, ऐसा करने से अनेक पुण्यों का नाश हो जाता है।

शिवस्नानोदकंगुदमार्गं चण्डमुखेक्षिपेत् ।

दृष्टं न लङ्घयेत्तत्रहन्तिपुण्यंपुराकृतम् ॥²⁴

देवी भगवती श्री दुर्गा की एक बार, श्रीसूर्य की सात बार, श्रीगणेश की तीन, श्रीविष्णु

की चार तथा महादेव को अर्ध प्रदक्षिणा अथवा परिक्रमा करने का शास्त्रीय विधान है।

एकां चण्ड्यारवेः सप्ततिस्रो दद्याद्विनायके।

चतस्रो वासुदेवस्य शिववस्याद्ध प्रदक्षिणा ॥²⁵

प्रतिमा अथवा लिङ्ग आदि के स्नान के उपरान्त जल के निष्कासन (प्रणाली) के लिए उत्तर दिशा में शुभ माना गया है। उत्तर दिशा अथवा दक्षिणाभीमुख देव की स्थापना नहीं करनी चाहिए यह शास्त्रों का मत है। मण्डप में स्थित देव के स्थान से जल निकालने का मार्ग बाई तथा दाईं तरफ होना चाहिए। जगती के चारों दिशाओं में जल निकालने का मार्ग बनाना चाहिए—

पूर्वापरामुखे द्वारे प्रणालंशुभमुत्तरे।

इति शास्त्रविचारोऽयमुत्तरास्या न देवताः ॥²⁶

मण्डपे ये स्थित देवास्तेषां वामे च दक्षिणे।

प्रणालं कारयेद्धिमान्जगत्यां च चतुर्दिशम् ॥²⁷

मन्दिर में देवमूर्ति स्थापन के सन्दर्भ में पूर्व तथा पश्चिम दिशाभिमुख देवताओं का श्रीमुख उत्तरदिशा में कभी नहीं रखना चाहिए। ब्रह्मा, विष्णु, शिव, सूर्य, इंद्र तथा कार्तिकेय यह सभी देवता पश्चिमाभिमुखी होते हैं, इस कारण से इनका मुख सदैव पूर्व या पश्चिम दिशा में ही रखना चाहिए।

पूर्वापरस्यं देवानां कुर्यान्नादक्षिणोत्तरम्।

ब्रह्मविष्णुशिवार्केन्द्रगुहाः पूर्वापराङ्मुखाः ॥²⁸

प्रत्येक शिव मन्दिर में शिवायतन होना आवश्यक है अतः श्रीशिव के पंचायतन मन्दिर के मध्य में श्री शिव को स्थापित करना चाहिए एतदनंतर प्रदक्षिणाक्रम में श्रीसूर्य, श्रीगणेश, श्रीदुर्गा तथा श्रीविष्णु की स्थापना की जानी चाहिए—

शम्भोः सूर्यो गणेशचण्डीविष्णुः प्रदक्षिणे।

स्थापयाः सर्वेशिवस्थाने दृष्टिवेधविवर्जिताः ॥²⁹

मन्दिर का भव्यपीठ दूर से ही दर्शनार्थियों को सुखद अनुभूति देता है और पुण्य का अभिवर्धन करने वाला होता है। इसलिए 'पीठ' को ही प्रासाद का मुख्य आधार कहा गया है। पीठ के अभाव वाले देवालय निराश्रय होते हैं जो कि अल्पकाल में ही विनाश को प्राप्त होते हैं। श्रीकेदारनाथ मन्दिर का सुरम्यदर्शन मन्दिर विशालशिलाओं से निर्मित है जिस कारण वर्ष 2013 की त्रासदी से आहत होने पर भी सम्पूर्ण मन्दिर सुरक्षित रहा है।

यह पीठ की ही महिमा है जो कि गर्भगृह को एक कवच प्रदान करता है (यह एक महत्वपूर्ण तथ्य है कि श्रीकेदारनाथ मन्दिर परिसर में स्थित भीमशिला ने वास्तव में इस मन्दिर के अखण्ड संरक्षण की भूमिका निभाई थी)।

सर्वेषां पीठमाधारः पीठहीनं निराश्रयम्।

पीठहीनं विनाशायप्रासादभुवनादिकम् ॥³⁰

देवालय के गर्भगृह को सदैव मध्य में निर्मित किया जाना चाहिए और गर्भगृह का आकार चौकोर (Square) बनाया जाना चाहिए। उसमें भद्र, सुभद्र एवं प्रतिभद्र रचना करनी चाहिए। गर्भगृह को आयताकार (Rectangular) बनाया जाना दोषकारक होता है।

मध्येयुगासं भद्राढ्यं सुभद्रं प्रतिभद्रकम्।

फालनीयं गर्भगृहं दोषदं गर्भमायतम् ॥³¹

प्रासाद की चतुर्दिक समान भूमि के दस भाग करें उसमें दो-दो भाग की दोनों ओर की दीवारें तथा शेष छः भाग का गर्भगृह निर्माण किया जाना चाहिए। गर्भगृह के मान से मूर्ति के मान के सम्बन्ध में यह ज्ञातव्य है कि गर्भगृह के विस्तार से तृतीय भाग की प्रतिमा उत्तम मानी जाती है, प्रतिमा का दसवाँ भाग उसके मान से घटा दिया जाए तो मध्यममान की प्रतिमाशास्त्र सङ्गत है तथा पाँचवा भाग घटा दिया जाए तो कनिष्ठमान की प्रतिमा का निर्माण किया जाना चाहिए—

चतुरस्रीकृते क्षेत्रे दशभागविभाजिते।

भित्तिर्द्विभागं कर्त्तव्या षड्भागं गर्भमन्दिरम् ॥³²

तृतीयांवेन गर्भस्य प्रासादे प्रतिमोत्तमा।

मध्यमास्वदशांशोनापञ्चांशोनाकनीयसी ॥³³

प्रासादों में प्रवेश द्वार के सम्बन्ध में यदि देवालय में यदि एक ही द्वार स्थापित किया जाना हो तो उसका स्थान पूर्व दिशा में, दो द्वारों को बनाने की विधान हो तो आमने-सामने या पूर्व पश्चिम दिशा में होने चाहिए। तीन द्वार का विधान करना हो तो एक ही दिशा में निर्मित करना चाहिए, परन्तु दक्षिण दिशा में मुख्य द्वार का निर्माण सर्वथा वर्जित है।

एक द्वारं भवेत्पूर्वं द्विद्वारं पूर्वपश्चिमे।

त्रिद्वारे मध्यजं द्वारं दक्षिणास्यं विवर्जयेत् ॥³⁴

शिवालया, ब्रह्मालय और तीर्थकारों के जिनालय के निर्माण के सन्दर्भ में चारों दिशाओं में द्वार रखने का पूर्णविधान है। इसी प्रकार वैदिक यज्ञशलाओं में और राजप्रासादों में

चतुर्दिक द्वार बनाए जाने का विधान है।

चतुर्द्वारं चतुर्दिक्षु शिवब्रह्मजिनालये।

होमशालायां कर्तव्यं क्वचिद्राजगृहेतथा ॥³⁵

प्रासाद के आगे प्रतोली दो पाठ वाले कपाट से युक्त द्वार बनाए जाने चाहिए। उसे बंद करने और सुरक्षा की दृष्टि से दृढ़ अर्गला भी लगाना चाहिए।

प्रतोली चाग्रतः कार्याकाट पुटसंयुता।

दृढार्गला च कर्तव्या कथ्यतः शतथोच्छ्रयः ॥³⁶

उत्तुङ्गगिरिराज हिमालय की केदार नामक शिखर पर अवस्थित द्वादश ज्योतिर्लिंग में सर्वोच्च स्थल पर श्रीकेदारेश्वर ज्योतिर्लिंग है। यहाँ भगवान् के शिवलिङ्ग की पूजा महिषकी पीठ जैसे त्रिकोणाकार के रूप में की जाती है। यह प्राचीन मन्दिर कत्यूरीशैली में बना है। केदारनाथ मन्दिर 6 फीट ऊँचे चौकोर चबतूरे पर बनाया गया है। इसके बाहरी प्रांगण में नन्दी वृषभ श्रीशिव के वाहन के रूप में विराजमान है। श्रीकेदारनाथ मन्दिर परिसर विशाल पर्वत त्रय के मध्य में है। लगभग 22 हजार फुट ऊँचा केदारनाथ, दूसरी तरफ लगभग 21 हजार 600 फुट ऊँचा खर्चकुण्ड और तीसरी तरफ लगभग 22 हजार 700 फुट ऊँचा भारतकुण्ड पर्वत है। इस स्थल विशेष पर पर्वत त्रय के अतिरिक्त पञ्चनदियों का संगम भी है - मन्दाकिनी, मधुगङ्गा, क्षीरगङ्गा, सरस्वती और स्वर्ण गौरी। इन नदियों में से कुछ का अब अस्तित्व नहीं रहा लेकिन अलकनन्दा की सहायक मन्दाकिनी आज भी अपने पूर्ण अस्तित्व में है। केदारनाथ मन्दिर प्रायः 85 फुट ऊँचा, 187 फुट लंबा और 80 फुट चौड़ा है। इसकी दीवारें 12 फुट मोटी हैं और अत्यधिक दृढ़ प्रस्तरशिलाओं से निर्मित हैं। प्रत्येक वर्ष नवम्बर के महीने शुरू होने वाली सर्दियों के मौसम के दौरान, केदारनाथ में भारी बर्फबारी होती है और सभी मार्ग बंद होते हैं। इस दौरान मन्दिर भी 6 माह के लिए बंद होता है। भगवान शिव की पवित्रमूर्ति, गढ़वाल (केदारखण्ड) से उखीमठ चली जाती है और मई के पहले सप्ताह में केदारनाथ में दोबारा स्थापित की जाती है। श्रीकेदारनाथ मन्दिर के कपाटों का उद्घाटन प्रतिवर्ष अक्षयतृतीया के शुभ दिन होता है तथा इस मन्दिर के कपाटों को दीपमाला पर्व के कार्तिक मास के शुक्ल पक्ष, भ्रातृद्वितीया को किया जाता है।

देववास्तु के अनेक प्रामाणिक ग्रन्थ प्राचीन मन्दिरों के भव्यनिर्माण को ध्यान में रखकर रचे गए हैं। ज्योतिर्लिंग मन्दिर स्वयंभू हैं अतः मन्दिर परिसर का निर्माण सदैव अथर्ववेद के उपवेदस्थापत्यकला के नियमों के आधार पर होता आ रहा है।

सन्दर्भ

1. श्रीद्वादशलिङ्गस्तोत्रम्, 11
2. केदारखण्ड, 204.56
3. केदारखण्ड, 42.4
4. केदारखण्ड, 42.5
5. केदारखण्ड, 42.16
6. केदारखण्ड, 42.23
7. केदारखण्ड, 42.24
8. केदारखण्ड, 42.29
9. ऋग्वेद, 7.54.1
10. क्षीरार्णव, 1, 1-7
11. अपराजिपृच्छासूत्रम्, 115.5
12. प्रासादमण्डनम्, 1.32
13. प्रासादमण्डनम्, 1.33
14. प्रासादमण्डनम्, 1.34
15. प्रासादमण्डनम्, 1.35
16. प्रासादमण्डनम्, 2.1
17. अपराजिपृच्छासूत्रम्, 115.33
18. अपराजिपृच्छासूत्रम्, 115.8
19. प्रासादमण्डनम्, 2.3
20. अपराजिपृच्छासूत्रम्, 115.7
21. प्रासादमण्डनम्, 2.2
22. प्रासादमण्डनम्, 2.28
23. प्रासादमण्डनम्, 2.29
24. प्रासादमण्डनम्, 2.32
25. प्रासादमण्डनम्, 2.33
26. प्रासादमण्डनम्, 2.35
27. प्रासादमण्डनम्, 2.36
28. प्रासादमण्डनम्, 2.37
29. प्रासादमण्डनम्, 2.45
30. प्रासादमण्डनम्, 3.14
31. प्रासादमण्डनम्, 3.32
32. प्रासादमण्डनम्, 4.3
33. प्रासादमण्डनम्, 4.4

- 34. प्रासादमण्डनम्, 5.9
- 35. प्रासादमण्डनम्, 5.10
- 36. अपराजिपृच्छासूत्रम्, 115.22

श्रीमद्भगवद्गीता और मानव धर्म

डॉ. आशा सिंह रावत*

श्रीमद्भगवद्गीता एक सार्वभौमिक एवं सार्वजनीन ग्रन्थ है जिसकी शिक्षाएँ विश्व के समस्त मानवों के लिए हैं। यह अखण्डकोटि ब्रह्माण्डनायक, परात्पर, परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीकृष्ण के मुखारविन्द का दिव्य सन्देश है। यह महाभारत रूपी रत्नमयी महात्मा महामाला का प्रधान देदीप्यमान रत्न है। यह अनेक जन्मों से संसार-सागर में निमज्जन करने वाले कलियुग के प्राणियों के उद्धार हेतु महानौका है। यह विश्व के समस्त प्राणियों की चिरन्तन शान्ति का अनुपम साधन एवं उपनिषद् साहित्य का सार संग्रह है –

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥1

गीता न केवल एक आध्यात्मिक ग्रन्थ है अपितु इसके साथ यह एक नीतिशास्त्र या कर्तव्यशास्त्र भी है। प्राचीनकाल से लेकर आज तक गीता का सर्वाधिक महत्व अपनी इसी विशेषता के कारण रहा है। यद्यपि ज्ञान, कर्म और भक्ति इन तीनों का ही सुन्दर समन्वय गीता में हुआ है, तथापि ज्ञान और भक्ति की अपेक्षा कर्म को ही इसमें अधिक महत्व दिया गया है। कुरुक्षेत्र के मैदान में, कौरवों और पाण्डवों की सेना के मध्य, मोहयुक्त और निराश होकर किंकर्तव्यविमूढ़ हुए तथा धनुष छोड़कर अपने कर्तव्य से परामुख होते हुए अर्जुन को लक्ष्य करके ही यह उपदेश श्रीकृष्ण द्वारा उस समय दिया था। अतः इसका प्रमुा प्रतिपाद्य विषय तो अर्जुन को, उसके कर्तव्य-कर्म की प्रेरणा देना ही है। इसके अतिरिक्त शेष सभी ज्ञान और ध्यान की बातें तथा भक्ति का उपदेश तो केवल इसलिए है जिससे कि श्रीकृष्ण के उपदेश को ग्रहण करने में बाधक होने वाली, अर्जुन की अनेक शंकाओं को दूर किया जा सके। परिणामस्वरूप

*असिस्टेण्ट प्रोफेसर-संस्कृत, शासकीय के.आर.जी.पी.जी. महाविद्यालय, ग्वालियर (म.प्र.)

महाभारत काल से लेकर आज तक कर्तव्याकर्तव्य के विषय में विमूढ हुए असंख्य जन का मार्गदर्शन गीता करती चली आ रही है।

गीता में विभिन्न विषयों के विवेचन के साथ मानव जीवन के प्राणभूत तत्व धर्म का भी विशेष वर्णन प्राप्त होता है। सृष्टि के आरम्भ से ही जिस एक तत्व ने मानव जीवन को सर्वाधिक प्रभावित किया है - वह है 'धर्म'। यह धर्म मानव की समग्र जीवन पद्धति को आत्मसात् कर लेने की क्षमता से सम्पन्न है। धर्म शब्द का अभिप्राय उस विशिष्ट तत्व से है जो पदार्थ विशेष में अनवरत विद्यमान रहता है। जैसे - जल का गुण है - शीतल होना और स्वभाव है - बहना या प्रवाहित होना। वह उसका अपना धर्म है। जो मानव जाति के स्वभाव के अनुकूल व्यवस्था हो, वही धर्म है। मनुष्य का स्वभाव है - महत्वाकांक्षी या ऊर्ध्वगामी प्रकृति का होना तथा पाशविक वृत्तियों का परित्याग करके दैवीय वृत्तियों को ग्रहण करना या धारण करना और यही उसका धर्म है। वस्तुतः धर्म का भारतीय संस्कृति में महत्वपूर्ण स्थान है। धर्म भारतीय संस्कृति का प्राणस्वरूप है। धर्म के बिना भारतीय संस्कृति की कल्पना आकाशकुसुम के समान निरर्थक है। 'धर्म' शब्द व्याकरणिक दृष्टि से धृ धातृ से मन् प्रत्यय लगाकर 'ध्रियते लोकोऽनेन, 'धरति लोकम्' आदि मन्तव्य का बोधक है। जिसका अर्थ है - धारण करना। 'धर्म' एक धारक तत्व है, धारण करने के कारण ही इसे 'धर्म' कहते हैं। धर्म समस्त प्राणिमात्र को धारण या पालन करने वाला है - 'धारणात् धर्मः इत्याहुः धर्मो धारयति प्रजाः। महर्षि वेदव्यास का यह कथन यही उद्घोष कर रहा है। महर्षि कणाद के अनुसार जिससे अभ्युदय तथा निःश्रेयस की सिद्धि होती है, उसे धर्म कहते हैं -

यतोऽभ्युदयनिः श्रेयससिद्धिः स धर्मः।¹

भारतीय संस्कृति में वर्णित पुरुषार्थ चतुष्टय का आधार ही धर्म है और धर्म ही समस्त मनुष्यों का प्राणियों से भेदक तत्व है। धर्म से हीन मनुष्य तो पशुतुल्य माने गये हैं -

आहारनिद्राभयमैशुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥²

संस्कृत वाङ्मय में 'धर्म' शब्द अत्यन्त व्यापक और अनेक अर्थों में प्रयुक्त होता चला आ रहा है। अथर्ववेद³ में 'धर्म' शब्द 'धार्मिक' क्रिया संस्कार करने से अर्जित गुण अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। ऐतरेय ब्राह्मण⁴ में 'सकल धार्मिक कर्तव्यों के अर्थ में, जबकि छान्दोग्योपनिषद्⁵ में आश्रम के विलक्षण कर्तव्यों के अर्थ में।

गीता में स्वधर्म, राष्ट्रधर्म, वर्णाश्रम धर्म इत्यादि विभिन्न रूपों में मानव धर्म ही अभिव्यक्त हुआ है। गीता में कर्तव्य कर्म और संघर्ष की प्रधानता चित्रित हुई है। वस्तुतः स्वधर्म, राष्ट्रधर्म और वर्णाश्रम धर्म का ही समन्वित, मिश्रित और व्यापक रूप मानव धर्म है। सूक्ष्म रूप से स्वधर्म ही मानव धर्म का मूलाधार है। स्वधर्म के निर्वाह के बिना मानवधर्म की

कल्पना असम्भव ही है। संसार में उत्पन्न हुए सभी मनुष्यों का स्वधर्म भी निश्चित है, तभी तो भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुन को स्वधर्म की रक्षा हेतु युद्ध करने के लिए प्रेरित करते हैं –

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।

ततः स्वधर्म कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥⁷

स्वधर्म का पालन सभी परिस्थितियों में मानवमात्र के लिए हितकर है। स्वधर्म पालन में चाहे जय प्राप्त हो या पराजय, लाभ हो या हानि, सुख प्राप्त हो या दुःख परन्तु सभी कालों में वही व्यक्ति के उत्थान का हेतु हैं।⁸ इसीलिए भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुन को रणक्षेत्र में युद्ध करने की शिक्षा देते हुए स्वधर्म पालन करने का आदेश देते हैं –

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥⁹

स्वधर्मपालन या स्वकर्तव्यपालन करते हुए भाग्यशाली क्षत्रिय अनायास ही स्वर्ग या मोक्ष प्राप्त करते हैं।¹⁰ जो स्वधर्मपालन में तत्पर है, वही राष्ट्रभक्त और राष्ट्र का उन्नायक हो सकता है और राष्ट्रधर्म को पूर्णतः निभा सकता है। प्रत्येक प्राणिमात्र को अपना स्वीकार कर सकता है। गीता में स्वधर्म की रक्षा की बात कही गयी है। स्वधर्म में मरण भी अच्छा है किन्तु परधर्म स्वीकार्य नहीं है –

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥¹¹

इसीलिए प्रत्येक परिस्थिति में भी भगवान् श्रीकृष्ण स्वयं के लिए भी कर्तव्य कर्म करने के लिए कहते हैं।¹² स्वधर्म के सम्पादन से ही राष्ट्र का विकास पूर्णतया सम्भव है –

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥¹³

भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में प्राणिमात्र के कर्तव्याकर्तव्य का उपदेश दिया है। इस गीताशास्त्र में प्रत्येक मनुष्य का अधिकार है, भले ही वह किसी भी सम्प्रदाय अथवा वर्ण का हो अथवा पापाचरण करने वाला ही क्यों न हो? वे कहते हैं –

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥¹⁴

यहाँ सूक्ष्मतः मानव धर्म की ही चर्चा है। प्रत्येक मनुष्य समान है। उसका सृष्टि के समस्त पदार्थों पर समानाधिकार है। उनमें परमात्मा का समान अंश है –

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥¹⁵

अर्थात् जिस परमात्मा से सभी प्राणियों की उत्पत्ति हुई तथा जिससे यह सम्पूर्ण जगत् व्याप्त है। उस परमेश्वर को अपने स्वाभाविक कर्म द्वारा पूजकर मनुष्य परम् कल्याण को प्राप्त होना है। अतएव संसार में उत्पन्न सभी मनुष्यों का 'स्वधर्म' भी निश्चित है। प्रकृति के अनुसार शास्त्रोक्त विधि से नियत किए हुए जो वर्णाश्रम के धर्म और सामान्य धर्मरूप स्वाभाविक कर्म है, उनको ही गीता में स्वधर्म, सहजकर्म, स्वकर्म, नियतकर्म और स्वभावनियत कर्म इत्यादि अनेक संज्ञाओं से अभिहित किया गया है—

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥¹⁶

गीता में अर्जुन को दिया गया भगवान् का यह उपदेश एक उपलक्षण मात्र है। इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि यदि संसार के सम्पूर्ण मानव अपने शास्त्रोक्त विधि से किये गये निश्चित कर्म को करने लगें तो संसार से भ्रष्टाचार, व्यभिचार, चोरी, हत्या, बलात्कार आदि समस्त बुराईयाँ स्वतः ही समूल नष्ट हो जायेगी। व्यक्ति से लेकर सम्पूर्ण संसार के कल्याण का मार्ग स्वयमेव प्रशस्त हो जायेगा। अन्ततोगत्वा सम्पूर्ण कर्मबन्धन का नाश हो जायेगा, जैसा कि भगवान् श्रीकृष्ण ने स्वयं कहा है—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनुसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥¹⁷

गीता में सभी वर्णों का कार्य विभाजन गुण और कर्म के आधार पर किया गया है—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।¹⁸

और भी—

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥¹⁹

वर्ण, आश्रम, स्वभाव और परिस्थिति की अपेक्षा से जिस मनुष्य के लिए जो कर्म शास्त्रों में नियत कर दिये गये हैं, वही उसके स्वधर्म है। चारों वर्णों के सदस्य को अपने वर्ण के लिए गुण और कर्म पर आधारित एवं निर्धारित कार्य का फलेच्छा से रहित होकर पालन करना आवश्यक है अन्यथा वह किंकर्तव्यविमूढ हो जायेगा। वस्तुतः गतिशील सृष्टिचक्र में एक व्यक्ति भी कर्तव्यच्युत है, तो सम्पूर्ण राष्ट्र पर विपरीत प्रभाव पड़ता हुआ विकास अवरुद्ध होता है अतः चतुर्वर्णों के द्वारा स्वधर्मज्ञानाश्रित कर्म निष्ठापूर्वक करने पर स्वधर्म और राष्ट्रधर्म पूर्ण होते हैं और इसी से राष्ट्र का कल्याण होता है। इसी से एक उन्नत और समृद्धिशाली राष्ट्र का निर्माण होता है। गीता कहती है कि एक विवेकशील पुरुष विश्व के प्राणिमात्र, भूतमात्र, चेतन और अचेतन में अद्वेष्टा होता है, वह समदर्शी होता है और अद्वेष्टा और समदर्शी पुरुष चेतन और अचेतन जगत् में परमात्मा दर्शन करते हुए मानवधर्म का निर्वाह करता है। उसके लिए अपना-पराया कोई नहीं होता। वह सम्पूर्ण सृष्टि को परस्पराश्रित और एक इकाई मानते हुए

स्वधर्म और मानवधर्म का परमात्मस्मरण पूर्वक पालन करता है —

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥²⁰

और भी —

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समुदःखसुखः क्षमी ॥²¹

तभी तो भगवान् कृष्ण कहते हैं —

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥²²

भगवान् स्वयं गीता के माध्यम से मानव मात्र को सम्पूर्ण चेतन-अचेतन के प्रति प्रेम करना सिखाते हैं —

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥²³

इस प्रकार वस्तुतः वर्णाश्रमधर्म, स्वधर्म, राष्ट्रधर्म का एकमात्र उद्देश्य सामाजिक व्यवस्था को बनाये रखना है, जिससे निर्विघ्न रूप से लोककल्याण होता रहे। यह सामाजिक व्यवस्था का मनोवैज्ञानिक और आध्यात्मिक आधार है। इस ईश्वरीय व्यवस्था में प्रत्येक व्यक्ति का मानव समाज के प्रति कुछ कर्तव्य हैं, जिनको सम्पादित करना उसके लिए आवश्यक है। गीता यह स्वीकार करती है कि समाज में प्रत्येक व्यक्ति का अपना स्थान है और उसस्थान के अनुसार उसका कर्तव्य है जिसका सम्पादन उसके अपने हित में भी है और समाज के हित में भी है और वस्तुतः धर्म की शिक्षा का अधिकारी भी मानव ही है। यथार्थ में देखें तो गीता और मानव धर्म परस्पर पर्याय हैं। जो गीता में लिखा है, वही मानव धर्म है, वही स्वधर्म है और जो स्वधर्म है वही मानव धर्म है, वही गीता है। गीता मानवता सिखाती है। मानवता ही मानव का धर्म है। गीता का यही सिद्धान्त 'वसुधैव कुटुम्बकम्' का उद्घोष करता है। सम्पूर्ण पृथिवी ही हमारा घर है और सम्पूर्ण पृथिवी ही हमारा देश है।

सन्दर्भ

1. महाभारत, भीष्मपर्व, गीतामहात्म्य, 43/2
2. वैशेषिक सूत्र, 1.1.2
3. हितोपदेश, मित्रलाभ, प्रस्तावना, 25
4. अथर्ववेद, 11.7.17
5. ऐतरेय ब्राह्मण, 7/17
6. छान्दोग्योपनिषद्, 2/23

7. श्रीमद्भगवद्गीता, 2/33
8. वही, 2/38
9. वही, 2/31
10. वही, 2/32
11. वही, 2/35
12. वही, 2/24
13. वही, 18/45, पूर्वार्द्ध
14. वही, 9/32
15. वही, 18/46
16. वही, 18/48
17. वही, 4/31
18. वही, 4/13, पूर्वार्द्ध
19. वही, 18/41, उत्तरार्द्ध
20. वही, 5/18
21. वही, 12/13
22. वही, 6/30
23. वही, 6/32

भगवद्वाल्मीकिचरितम् में प्रकृति-चित्रण

निशा*

शोध-आलेख सार

प्रकृति मानव के जीवन में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। प्रकृति की गोद मनुष्य को आन्तरिक शान्ति तो प्रदान करती ही है, साथ ही उसकी दैनिक आवश्यकताओं की पूर्ति करती हुई उसे सुखमय जीवन भी प्रदान करती है। इसी प्रकृति के अनेक तत्त्वों का वर्णन करता हुआ एक कवि अपनी कृति को सौन्दर्य प्रदान करता है। इसी प्राकृतिक सौन्दर्य से युक्त महाकाव्य 'भगवद्वाल्मीकिचरितम्' प्रकृति-वर्णन से सराबोर है। प्रस्तुत महाकाव्य में कवि ने सूर्योदय, रात्रि, वन, वृक्ष, नदि, प्रातःकाल इत्यादि प्राकृतिक उपादानों करणों का सुन्दर एवं स्वाभाविक चित्रण किया है। वन-वृक्षों में विचरण करने वाले पशु-पक्षियों की प्राकृति चेष्टाओं के वर्णन से महाकाव्य सुसज्जित है। अनेक प्राकृतिक तत्त्वों के वर्णन से भरपूर भगवद्वाल्मीकिचरितम् महाकाव्य कवि के हृदय में विद्यमान प्रकृति के प्रति आस्था को द्योतित करता है।

मुख्य शब्द : तपोवन प्राकृतिक सौन्दर्य, लताकुञ्ज, रात्रि, अरुणोदय।

प्राकृतिक तत्त्वों के समन्वय से ही इस सम्पूर्ण सृष्टि की रचना हुई है। प्रकृति के माध्यम से ही मनुष्य अपनी एवं बाह्य आवश्यकताओं की पूर्ति करता हुआ जीवन को सुखमय ढंग से व्यतीत करता है। प्रकृति मनुष्य के लिए सदैव सहचरी के रूप में रही है। प्रकृति के सौन्दर्य ने मनुष्य को इतना अधिक मुग्ध किया है कि वह इसके दर्शन एवं वर्णन करते हुए भावविभोर सा हो उठता है। इसी मन्त्रमुग्धता को हृदय में धारण कर एक कवि प्रकृति के साथ तादात्म्य स्थापित कर अपने काव्य का सर्जन करता है।

*शोधार्थी, संस्कृत पालि एवं प्राकृत विभाग कुरुक्षेत्र विश्वविद्यालय, कुरुक्षेत्र (हरियाणा)

प्रकृति शब्द 'प्र' उपसर्गपूर्वक 'कृ' धातु के पश्चात् 'क्तिन्' (ति) प्रत्यय के योग से बना है, जिसका अर्थ है — 'उत्कृष्ट रचना'। कोश ग्रन्थ के अनुसार 'प्रकृति' शब्द के अनेक अर्थ हैं — योनि, स्वभाव, पृथ्वी, आकाश आदि पंचमहाभूत, साधन एवं जन्तु आदि। इसके अतिरिक्त जड़ पदार्थों के लिए भी यह शब्द प्रयुक्त होता है। मनुष्य के लौकिक व्यवहार में प्रकृति का अर्थ हरियाली, पर्वतों, बहती हुई नदियों, पशु-पक्षी, सूर्य-चन्द्रमा आदि दृश्यमान पदार्थों और घटनाओं से है।

संस्कृत वाङ्मय में प्रारम्भिक काल से ही सम्पूर्ण साहित्य में प्राकृतिक-सौष्ठव वर्णन सर्वत्र प्राप्त होता है। वैदिक साहित्य का तो आधारभूत तत्त्व ही प्रकृति रहा है। वेदों में अग्नि, सूर्य, उषा, सरित् रात्रि आदि प्राकृतिक नामों पर आधारित सूक्तों की रचना हुई है। लौकिक साहित्य में भी कवियों द्वारा काव्य में कथा-प्रवाह एवं चमत्कृति बनाए रखने के लिए प्रकृति-वर्णन की अनिवार्यता को स्वीकार किया गया है। प्रसिद्ध संस्कृत काव्यशास्त्री विश्वनाथाचार्य ने तो महाकाव्य-लक्षण में प्रकृति-वर्णन को विशेष महत्त्व दिया है। आचार्य विश्वनाथ ने महाकाव्य-लक्षण को निर्धारित करते हुए उसमें सूर्य, चन्द्रमा, रात्रि, प्रदोष, अन्धकार, दिन, प्रातःकाल, मध्याह्न, पर्वत, ऋतु, वन, समुद्र आदि प्राकृतिक उपकरणों का सांगोपांग विवेचन करने का निर्देश दिया है।

विद्यावाचस्पति आचार्य महावीर प्रसाद शास्त्री द्वारा विरचित 'भगवद्वाल्मीकिचरितम्' महाकाव्य में आचार्य विश्वनाथ द्वारा निर्दिष्ट प्राकृतिक घटनाओं एवं दृश्यों का अवसरानुकूल सुन्दर वर्णन हुआ है। कवि ने अपने महाकाव्य में कथावस्तु के अनुसार सन्ध्यादि प्राकृतिक दृश्यों का इतना सांगोपांग वर्णन किया है कि पाठक को दृश्य प्रत्यक्ष प्रतीत होने लगते हैं। कतिपय उदाहरण दृष्टव्य हैं —

सर्वप्रथम कवि ने भारत की पूर्व दिशा की ओर गंगा व तमसा नदियों के मध्य में स्थित गहन वन का वर्णन किया है। यह वन अनेक प्रकार के पौधों, वृक्षों तथा महावृक्षों से युक्त एवं मतवाले भंवरो के समूह जिनके ऊपर गूँज रहे थे, ऐसे लताकुञ्जों से घिरा हुआ था।¹ महाकाव्य में वृक्ष विशेष के सौन्दर्य का चित्रण भी निहित है —

कुसुमाच्छन्नशिखरैः फलैश्च रससंयुतैः ।

लताभिरुपगूढैश्च शिखरैर्भान्ति शाखिनः ॥²

अर्थात् फूलों से आच्छादित शिखरों वाले, रसीले फलों से युक्त एवं जिन पर लताएँ लिपटी हुई हैं, ऐसे वृक्ष शोभा दे रहे हैं। कुछ-कुछ पर्वतों के समान आकार वाले तथा बन्दरों से युक्त टहनियों वाले, लता रूपी मालाएँ पहने हुए वृक्ष सुशोभित हो रहे हैं। इस प्रकार वन-वृक्षों के प्राकृतिक दृश्य कवि द्वारा प्रयुक्त महाकाव्य में चित्रित किए गए हैं।

तपोवन का वर्णन

‘भगवद्वाल्मीकिचरितम्’ के द्वितीय सर्ग में तपोवन का रम्य वर्णन प्राप्त होता है। तपोवन यज्ञाग्नि के धूम से युक्त, यज्ञवेदि से अलंकृत तथा हवन सामग्री की गंध से युक्त वायु से सुरभित था।³ वह तपोवन परस्पर मिश्रभाव से वृक्षों की छाया का आश्रय लिए हुए, निर्भय एवं विनित वन्य-जन्तुओं द्वारा पहचाना जा सकता था। पूर्ण स्वतन्त्रापूर्वक उछल-कूद कर रहे खरगोश एवं मृगों के बच्चों से युक्त सम्पूर्ण तपोवन जैसे उत्सवयुक्त-सा प्रतीत हो रहा था। उस तपोवन में सर्वप्रथम वेद-वेदांगों का पठन-पाठन होता था, तत्पश्चात् उन पर व्याख्यान होता था। उस तपोवन में होने वाले मन्त्रों के घोष को देव-देवांगना, यक्ष, किन्नर इत्यादि मन्त्रमुग्ध होकर सुनते थे। तपोवन में शिष्यगण सांख्य, योग, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक आदि दर्शनों की शिक्षा ग्रहण करते थे। इस प्रकार यहाँ कवि द्वारा तपोवन में घटित होने वाली स्वाभाविक क्रियाओं का वर्णन किया गया है, जो पाठकों के हृदय को आह्लादित करने वाला है।

अरुणोदय का वर्णन

भगवद्वाल्मीकिचरितम् महाकाव्य में अरुणोदय वर्णन भी प्राप्त होता है। अरुणोदय का चित्रण करते हुए काव्यकार लिखते हैं कि प्रातःकाल जब उस सुन्दर एवं शान्त तपोवन में अरुणोदय हो रहा था एवं वनों में वृक्ष कुछ-कुछ अन्धकार से रहित हो रहे थे। कुटीर, पशु, वृक्ष, मनुष्य तथा पर्वत जो रात को समान आकार को प्राप्त हो गए थे, अब पुनः आकार-भिन्नता में आ रहे थे।⁴ सूर्योदय के समय पक्षी अपने घोंसलों से बाहर निकलकर कलरव करने लगे थे एवं मोर, बन्दर तथा हिरण अगड़ाइया ले रहे थे। दिशाएँ पहचानी जाने लगी थी और आकाश भी प्रकाशित होने लगा था। मधुर गन्ध से सुरक्षित वनों में पक्षी उड़ने लगे थे। अलंकार-सौन्दर्य के माध्यम से कवि सूर्योदय का वर्णन करते हुए लिखते हैं—

किञ्चित् सूर्योदये जाते चाकाशे स्वर्णिमाः घनाः ।

हविर्ग्रीहीतुमायाताः साक्षाद्देवा इवावथुः ॥⁵

अर्थात् कुछ-कुछ सूर्योदय होने पर आकाश में सुनहरे बादल ऐसे प्रतीत हो रहे थे मानो हवन सामग्री ग्रहण करने के लिए साक्षात् देवता आए हों।

यहाँ पर कवि ने सहृदय के मन को आह्लादित करने वाले अरुणोदय का उत्प्रेक्षायुक्त सुन्दर वर्णन किया है।

सूर्यास्त का वर्णन

भगवद्वाल्मीकिचरितम् में सूर्यास्त का भी बड़ा ही मनोरम चित्रण किया गया है। सूर्यास्त के समय सारा दिन तक यत्र-तत्र उड़ते, बैठते हुए पक्षी अपने बच्चों को अन्नकण देने हेतु घोंसलों में लौट आए। सायंकालीन मेघसमूह को देखकर तपोवन के मोर समस्त आश्रम को अपने केका स्वरों से मुखरित करने लगे।⁶ तब सूर्य पूर्णतः अस्त हो गया मानो बहुत

थककर निद्रा को प्राप्त हो गया हो। तत्पश्चात् पृथ्वी एवं आकाश में अन्धकार छा गया। इस प्रकार कवि ने यहाँ सूर्यास्त का सुन्दर एवं स्वाभाविक चित्रण किया है।

रात्रि वर्णन

‘भगवद्वाल्मीकिचरितम्’ के चतुर्थ अंक में रात्रि का मनोहारी चित्रण प्राप्त होता है। रूपक अलंकार के माध्यम से कवि रात्रि का वर्णन करते हुए लिखते हैं—

तुषारशीलता श्यामा तारका भरणैर्युता।

तपोवनाटनं कर्तुं समायातेव शर्वरी॥⁷

अर्थात् तुषार से शीतल सांवरी तारों के आभूषण पहने रात्रि रूपी सुन्दरी जैसे तपोवन में भ्रमण करने उतरी हो।

महाकाव्य में कवि द्वारा रात्रि का दार्शनिक चित्रण भी किया गया है। समस्त प्राणियों को स्थिर करके जो स्वयं सर्वत्र व्याप्त हो जाती है, ऐसी यह रात्रि योगमाया के समान समस्त आकारों को लुप्त करने वाली है।⁸ रात्रि होने पर पक्षी मौन हो गए, मुनिजन अपनी कुटियों में आ गए, यज्ञ की अग्नि शान्त हो गई, मानों मुनिजनों की संगति को प्राप्त कर समपूर्ण संसार भी समाधि में लीन हो गया था। रात्रि के मध्य में कहीं-कहीं मोर अपनी मधुर ध्वनि में बोल जाता था। इस प्रकार प्रस्तुत महाकाव्य में रात्रि रूप प्रकृति का वर्णन भी अत्यन्त सुन्दर एवं स्वाभाविक रूप में हुआ है।

प्रातःकाल का वर्णन

भगवद्वाल्मीकिचरितम् महाकाव्य में प्रकृति-वर्णन के अन्तर्गत प्रातःकाल का भी मनोरम चित्रण प्राप्त होता है। प्रातःकाल होने पर तपोवन पूजा एवं हवन आदि से ऊर्जा प्राप्त तथा पवित्र हो रहा था। ब्रह्म का ज्ञान रखने वाले मुनिजनों द्वारा किया जा रहा ब्रह्मघोष का स्वर सर्वत्र सुनाई देने लगा था। प्रातःकाल के समय हिम, कुन्द एवं मृणाल के समान गौर वर्ण वाली मुनि कन्याएँ अपने द्वारा उठाए जाने योग्य घटों से तपोवन के वृक्षों का सेचन कर रही थी। विविध कन्द, मूल-फल तथा शाक एवं मुनिधान्य एकत्रित करके मुनिपत्नियाँ भोजन पकाने हेतु निरन्तर सनद्ध थी।⁹ प्रातःकाल होने पर तपोवनवासियों के दैनिक कार्यों का आरम्भ हो गया था एवं सभी पूर्णतः संतुष्ट होकर अपने-अपने कार्य में लगे हुए थे।

नदी-वर्णन

प्रस्तुत महाकाव्य में नदी-वर्णन भी प्राप्त होता है। महर्षि वाल्मीकि तमसा नदी पर स्नान करने के लिए जाते हैं तो उस दिन नदी के घाट की प्रशंसा करते हुए कहते हैं कि नदी का यह घाट सर्वथा कीचड़ से रहित है। यहाँ काजल भी ऐसा निर्मल है जैसा सच्चरित्र पुरुष का मन होता है।

इन सबके अतिरिक्त वन में पशु पक्षियों द्वारा की जाने वाली स्वाभाविक क्रियाओं के वर्णन में भी प्रकृति की झलक प्राप्त होती है। उदाहरण के लिए कवि प्रस्तुत महाकाव्य में पक्षियों की प्राकृतिक चेष्टाओं का वर्णन करते हुए कहते हैं कि वन में सर्वत्र चिड़ियों की चहचाहट सुनाई देती है, इसका भाररहित होना ही इन्हें उड़ने में बल प्रदान करता है।¹⁰

पशुओं का वर्णन करते हुए कवि लिखते हैं कि वन में कहीं गीदड़ों का साम्राज्य है, कहीं छोटे जलाशयों के चारों ओर किचड़ से सने सुअर दिखाई दे रहे हैं।

इस प्रकार कवि महावीर प्रसाद शास्त्री ने प्रस्तुत महाकाव्य में प्रकृति का अत्यन्त रमणीय वर्णन किया है। महाकाव्य में मुख्यतया वन, रात्रि, सूर्योदय, सूर्यास्त, प्रातःकाल इत्यादि के माध्यम से प्रकृतिगत तत्त्वों का निदर्शन कराया गया। अतः महाकाव्य के अनुशीलन से स्पष्ट हो जाता है कि प्रकृति एवं उसके मनमोहक दृश्यों के प्रति कवि का प्रेम अत्यन्त प्रगाढ़ है। भगवद्वाल्मीकिचरितम् महाकाव्य में प्रकृति के सौन्दर्य एवं समुज्ज्वल पक्षों का स्वाभाविक चित्रण हुआ है।

सन्दर्भ

1. विविधैः पादपैर्युक्तं दुर्मैरथ महाद्रुमैः।
मत्तालिपुंजगुञ्जद्भिर्लताकुंजैर्घनावृतम्॥ भ.वा.च., 2.2
2. वही, 2.5
3. वही, 2.40
4. कुटीराः, पशवो वृक्षाः मानवाः गिरयस्तथा।
रात्री प्राप्ताः समाकारं पुनराकार भिन्नताम्॥ वही, 3.2
5. वही, 3.7
6. वही, 4.44
7. वही, 4.47
8. भूतजातं स्थिरीकृत्य स्वयं सर्वत्र व्यापिनी।
योगमायेव यामेयं सर्वाकार विलोपिनी॥ वही, 4.48
9. वही, 3.16
10. वही, 2.9

मार्कण्डेयपुराणः श्लोक संख्या एवं स्वरूप विश्लेषण

डॉ. घनश्यामचन्द्र उपाध्याय*

मार्कण्डेयपुराण के उपलब्ध प्रकाशनों में कई स्थलों पर अध्याय के मध्य में एक पंक्ति अथवा तीन पंक्ति के श्लोकों तथा उवाच विशेष की एक बार अथवा एकाधिक बार पुनरावृत्ति देखने को मिलती है। ऐस सभी स्थल पुराण में उसकी अपेक्षित पाठभाग सामग्री के विलुप्त होने की संभावना व्यक्त करते हैं। मार्कण्डेयपुराण में अध्याय क्र. 78 से 90 तक वर्णित 'श्रीदेवीमाहात्म्य' को सम्पूर्ण भारतवर्ष में दीर्घपुरातन-काल से 'श्रीदुर्गासप्तशती' के रूप में अनवरत् पढ़ा जाता रहा है, जिसमें नामानुरूप 700 श्लोकों की उपस्थिति वांछित है। आज प्रचलित श्रीदुर्गासप्तशती में गत चार सौ या अधिक वर्षों से मात्र 578 श्लोक उपलब्ध हैं जिन्हें ही 700 श्लोक गिना जाकर अद्यावधि तक पढ़ा जाता रहा है। यहाँ यह प्रश्न उत्पन्न होना स्वाभाविक एवं समीचीन है कि जब इन त्रयोदश अध्यायों में 122 श्लोकों की न्यूनता है तो पुराण में उपलब्ध 134 अध्यायों में कितने श्लोकों की न्यूनता संभावित होगी। श्लोकों की इस संभावित न्यूनता ने पुराण के अपेक्षित सामान्य स्वरूप में किन-किन परिवर्तनों को प्रादुर्भूत कर वर्तमान अपूर्ण स्वरूप में प्रतिष्ठित कर प्रचलन में ला दिया है, शोधकर्ता ने इस संदर्भ में चिंतन किये जाने का प्रयास किया है। इस प्रसंग में खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन, मुम्बई-4 से प्रकाशित 'मार्कण्डेयपुराण टीकाकार स्व. पंडित कन्हैयालाल मिश्र' को विवेचन हेतु आधारग्रंथ के रूप में चुना है।

मार्कण्डेयपुराण में उपलब्ध श्लोक संख्या एवं स्वरूप

श्रीमद्भागवत पुराण के द्वादश स्कन्ध के त्रयोदश अध्याय में श्लोक सं. 5 में उपलब्ध 'मार्कण्डे नव बाह्वं च' उल्लेख के अनुसार मार्कण्डेयपुराण के 134 अध्यायों में 9000 श्लोक संख्या विहित है, परन्तु वर्तमान में इस पुराण में कुल 6449 श्लोक उपलब्ध हैं। इसमें 2552 की न्यूनता उत्पन्न हो गई है, इस परिप्रेक्ष्य में निम्न प्रसंग विचारणीय हैं—

* तारै स्कूल के सामने रंगपुर रोड नं. 2 डडवाड़ा कोटा, जंक्शन कोटा राजस्थान

1. पुराण के 134 अध्यायों के पूर्वार्द्ध भाग में अध्याय क्र. 1 से 67 तक 3882 श्लोकों की पाठभाग सामग्री उपलब्ध है, जो उपलब्ध 6449 श्लोकों की सम्पूर्ण सामग्री का 60 प्रतिशत से अधिक पाठभाग है। शेष 2567 श्लोकों को पुराण के उत्तरार्द्ध अध्याय क्र. 68 से 134 तक समायोजित किया गया है, जो सम्पूर्ण सामग्री का 39.80 प्रतिशत है।
2. पुराण के 134 अध्यायों में से प्रारंभिक से 1 से 48 अध्यायों में (जो 134 अध्यायों का मात्र 35.82 प्रतिशत भाग है) 3092 श्लोकों की पाठभाग सामग्री पूर्णरूप से समाहित कर ली है, जो समग्र पाठभाग सामग्री का 47.95 प्रतिशत पाठभाग है। शेष 52.05 प्रतिशत पाठभाग सामग्री को अध्याय क्र. 49 से 134 तक 86 अध्यायों में समाहित किया गया है। इस प्रकार गणितीय भाषा में पुराण के 35.92 प्रतिशत अध्यायों में 60.20 प्रतिशत पाठभाग समाहित कर लिया गया है।
3. पुराण में जहाँ एक ओर शताधिक श्लोकों के वृहद्-आकृति के प्रसंगों (अध्याय क्रमांक 8 श्लोक 286, क्र. 16 श्लोक 183, क्र. 19 श्लोक 106, क्र. 21 श्लोक 118, क्र. 31 श्लोक 121, तथा क्र. 48 श्लोक 123) को स्थान दिया गया है, वहीं दूसरी ओर अतिलघु आकृति (पंचदश श्लोकों से न्यून) के प्रसंगों (अध्याय क्रमांक 33 श्लोक 10, क्र. 64 श्लोक 7, क्र. 76 श्लोक 13, क्र. 77 श्लोक 11, क्र. 95 श्लोक 10 तथा क्र. 104 श्लोक 11) को भी समायोजित किया गया है।
4. पुराण में वर्णित प्रसंगों (अध्यायों) के क्रम निरूपण में इस बात का विशेष ध्यान रखा गया है कि कोई भी दो बड़े प्रसंग समाहित करने वाले अध्याय एक साथ नहीं रहे। प्रत्येक बड़े अध्याय (अधिक श्लोक संख्या वाले अध्याय) के पूर्व एवं पश्चात् में कम श्लोक संख्या समाहित करने वाले छोटे-छोटे अध्यायों को समायोजित किया गया है। कोई दो बड़े प्रसंगों को निरन्तरता के क्रम में एक साथ समायोजित नहीं किया गया है। इस परिप्रेक्ष्य में अध्याय क्रमांक 8 (श्लोक संख्या 286), अध्याय 31 (श्लोक संख्या 121) तथा अध्याय 48 (श्लोक संख्या 123) दृष्टव्य है। इन सभी अध्यायों के पूर्व एवं पश्चात् न्यूनल श्लोक संख्या वाले मध्यम अथवा न्यून आकृति के अध्याय समायोजित हैं।

मार्कण्डेय पुराण के 134 अध्यायों में श्लोक संख्या के आधार पर यदि वर्गीकृत किए जाने का प्रास करें तो निम्न स्थिति प्रकाश में आती है—

क्र. सं.	अध्याय में श्लोक संख्या	अध्याय क्रमांक
1	श्लोक संख्या 01 से 25 तक	अध्याय क्रमांक 13, 27, 23, 33, 35, 39, 52, 57, 61, 64, 70, 76, 77, 83, 90, 95, 99, 104, 108, 109, 112, 115, 116, 118, 127, 132 = 26 अध्याय
2	श्लोक संख्या 26 से 50 तक	अध्याय क्रमांक 5, 6, 9, 11, 12, 17, 22, 24, 25, 26, 29, 34, 37, 38, 41, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 53, 56, 59, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 74, 75, 80, 81, 84, 86, 89, 91, 92, 93, 94, 97, 98, 100, 101, 102, 105, 107, 110, 111, 117, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 131, 133, 134 = 63 अध्याय
3	श्लोक संख्या 51 से 75 तक	अध्याय क्रमांक 1, 2, 4, 7, 18, 20, 23, 28, 36, 42, 54, 60, 66, 71, 73, 79, 85, 88, 96, 103, 114, 121, 128, 130 = 24 अध्याय
4	श्लोक संख्या 76 से 100 तक	अध्याय क्रमांक 3, 10, 14, 15, 32, 40, 46, 47, 55, 58, 72, 78, 82, 106, 113 = 15 अध्याय
5	श्लोक संख्या 101 से अधिक	अध्याय क्रमांक 8, 16, 19, 21, 31, 48 = 6 अध्याय

इस प्रकार मार्कण्डेय पुराण के 134 अध्यायों में यथोपलब्ध पाठ भाग सामग्री को 6449 श्लोकों के स्वरूप में समाहित किया गया है।

पुराण में श्लोकात्मक पाठभाग सामग्री के प्रबंधन का वैशिष्ट्य

1. पुराण के पूर्वार्द्ध भाग में (अध्याय 1 से 67 तक) शताधिक श्लोकों तथा वाले सभी बृहद् प्रसंगों को तथा श्लोक सं. 75 से 100 के मध्य संख्या वाले मध्यम स्वरूपीय प्रसंगों के पंचदश अध्यायों में से दश अध्यायों में 66.66 प्रतिशत पाठभाग को समाहित कर लिया गया है।

श्रेष्ठ प्रबंधन की दृष्टि से यह तथ्य अति महत्वपूर्ण है कि प्रारम्भ में व्यक्ति उत्साह, रुचि व परिश्रम करने की मानसिकता के साथ आगे बढ़ता है तथा धीरे प्रवाह बनने पर कुछ शिथिलता आ जाती है। यह मनोवैज्ञानिक धरातल पर कोई नयी बात नहीं है। यदि किसी परिस्थितिवश अथवा अरुचि हो जाने की स्थिति में भी प्रारम्भिक अध्यायों को तो प्रारम्भ में ही सर्वप्रथम पढ़ लिया जाता है। अतः प्रारम्भ में दी गई आवश्यक तथा अधिकतम पाठभाग सामग्री स्वतः प्रकाश में आ जाती है। यदि किसी विषम परिस्थिति में पुराण का अध्ययन पूर्ण

नहीं भी हो पाए तो ऐसी स्थिति में काफी कुछ सामग्री तो स्वतः प्रवाह में ग्राह्य हो जाती है।

2. अध्यायों के क्रम-नियोजन में विषय वस्तु के साथ उसकी दीर्घता तथा महत्ता का ध्यान रखते हुए बीच-बीच में छोटे-छोटे प्रसंगों को समायोजित कर पाठक को मानसिक विश्राम तथा प्रसंग की समझ में मानसिक-बल को पर्याप्त मात्रा में बनाए रखने की दृष्टि से प्रसंग का उचित एवं सुनियोजित प्रबंधन पुराण की मनोवैज्ञानिक गुणवत्ता को प्रदर्शित करता है। इस प्रकार प्रबन्धन की मनोवैज्ञानिक दृष्टि से यह अति महत्वपूर्ण है, क्योंकि –

(i) उपरोक्त परिस्थिति में पाठक को मानसिक थकान का अनुभव ज्यादा नहीं होगा।

(ii) मन पर विचारों का दबाव कम रहने से समझ का स्तर निरन्तर बना रहेगा, जिससे विषय अथवा पाठभाग सामग्री आसानी से हृदयंगम हो सकेगी।

(iii) विषय का बदलाव की एक महत्वपूर्ण मनोवैज्ञानिक विधि है इस दृष्टि से प्रस्तुत पुराण में छोटे-बड़े अध्यायों के क्रम निरूपण में इस बात का पूर्ण ध्यान रखा गया है कि कठिन एवं गहन-चिन्तनयुक्त विषय-सामग्री के बृहद् आकृति स्वरूप वाले अध्याय के पूर्व एवं पश्चात् में निरन्तरता के क्रम में बीच-बीच में सरल प्रकृति की सामग्री वाले कम श्लोक-संख्या के छोटे-छोटे अध्याय उपलब्ध रहें, ताकि पाठक के मन पर बृहद् प्रसंगों को बोझ नहीं पड़े।

(iv) यह इस पुराण की विशेषता है कि कोई भी दो बृहद् अध्याय एक के बाद एक निरन्तरता के क्रम में एक साथ उपलब्ध नहीं है।

इस प्रकार यह स्वतः प्रमाणित है कि मार्कण्डेय पुराण प्रबन्धन की दृष्टि से उत्कृष्टतम् कोटि की कृति है।

पुराण में उपलब्ध न्यून श्लोक संख्या का पुराण के स्वरूप निर्धारण में योगदान

मार्कण्डेयपुराण में अपेक्षित 9000 श्लोकों में से 6449 श्लोकों की उपस्थिति 2551 श्लोकों की न्यूनता का प्रदर्शन करती है, जिसने पुराण में स्वरूपगत निम्न विकृतियाँ उत्पन्न कर दी है –

1. अर्द्ध श्लोकों का प्रचलन

सामान्यतः एक श्लोक में चरण, 2 चरण की 1 पंक्ति तथा 2 पंक्तियों का 1 पूर्ण श्लोक होता है। श्लोकों की न्यूनता के कारण यदि किसी श्लोक में कोई पंक्ति विलुप्त हो गई, तो श्लोक की बची हुई 1 पंक्ति को ही पूर्णश्लोक की संख्या प्रदान कर दी गई है। इस प्रकार 1 पंक्ति श्लोक प्रचलन में आ गए हैं। पुराण के अध्याय क्रमांक 1, 2, 3, 5, 14, 16, 18, 21, 23, 28, 30, 33, 41, 48, 53, 60, 63, 75, 87, 88 एवं 96 में अर्द्ध श्लोक पाए गए हैं। इन 21 अध्यायों में 23 अर्द्ध श्लोक उपलब्ध हुए हैं।

2. तीन पंक्ति श्लोकों का प्रचलन

पुराण के एक ही प्रसंग में उपलब्ध दो श्लोकों की 4 पंक्तियों में से किसी एक पंक्ति के

विलुप्त अथवा अनुपलब्ध हो जाने की स्थिति में इन तीन पंक्तियों के श्लोक को एक ही श्लोक की संख्या प्रदान कर दी गई है, जिससे स्वरूप में तीन पंक्ति श्लोकों का प्रचलन देखने को मिलता है। पुराण के अध्याय क्र. 2, 3, 4, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 21, 27, 29, 31, 32, 36, 42, 43, 48, 51, 53, 58, 60, 62, 63, 65, 76, 77, 80, 85, 93, 101, 103, 105, 106, 111, 113, 121, 122, 128 कुल 43 अध्यायों में 68 तीन पंक्ति श्लोक पाए गए हैं।

3. भिन्न श्लोक प्रकार

‘भिन्न श्लोक-प्रकार’ से तात्पर्य उन श्लोकों अथवा श्लोक के चरणों से हैं, जिन्हें पुराण में निरन्तरता के क्रम में किसी श्लोक के पूर्व या पश्चात् में कोष्ठक () में जोड़ा गया है। इन श्लोकों को कोष्ठक के भीतर लिखा गया है तथा इन्हें कोई श्लोक संख्या प्रदान नहीं की गई है। कहीं-कहीं पर संख्या भी है, तो वह मात्र इसी श्लोक विशेष के सन्दर्भ में कही जा सकती है, न कि पुराण की संख्या के सन्दर्भ में। अतः यह स्पष्ट है कि मार्कण्डेयपुराण के विभिन्न श्लोकों की गणना में इनकी गिनती नहीं की गई है। इस ‘भिन्न-श्लोक-प्रकार’ को जिस, श्लोक के साथ कोष्ठक में दिया गया है, पुराण की श्लोक संख्या में उस श्लोक की गणना की गई है, न कि कोष्ठक में दिए गए भिन्न श्लोक प्रकार की। पुराण के अध्याय क्रमांक 43, 46, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 65, 66, 67, 69, 73, 75, 88, 103, 106, 107 तथा 126 में ये भिन्न-श्लोक-प्रकार पाए गए हैं। इन भिन्न श्लोकों की संख्या 26 हैं, जिसे पुराण की श्लोक संख्या 6449 में नहीं जोड़ा गया है।

4. उवाच पुनरावृत्ति

उवाच पुनरावृत्ति से तात्पर्य है, कथनकर्ता के नाम (उवाच) का निरन्तरता के क्रम में एक के बाद एक बार अथवा एकाधिक बार आ जाना। यही उवाच की पुनः आवृत्ति होती है। इसकी उत्पत्ति का मूल कारण कथा-प्रसंग के मध्य में कथनकर्ता का नाम (उवाच) अथवा नाम उस के द्वारा किए गए कथन का भी विलुप्त हो जाना है।

अर्द्धश्लोकों तथा तीन पंक्ति श्लोकों की उपस्थिति का स्वरूप-वैशिष्ट्य

1. अध्याय क्रमांक 1, 5, 18, 23, 28, 30, 33, 41, 75, 87, 88 तथा 96 कुल 12 अध्यायों में केवल अर्द्धश्लोक पाए गए हैं।
2. अध्याय क्रमांक 4, 7, 8, 10, 12, 13, 15, 17, 19, 27, 29, 31, 32, 36, 42, 43, 51, 58, 62, 65, 76, 77, 80, 85, 93, 103, 105, 106, 111, 113, 121, 122 तथा 128, कुल 33 अध्यायों में केवल 3 पंक्ति श्लोक पाए गए हैं।
3. अध्याय क्रमांक 2, 3, 14, 16, 21, 48, 53, 60 तथा 73 कुल 9 अध्यायों में अर्द्धश्लोक तथा तीन पंक्ति श्लोक ये दोनों ही प्रकार के श्लोक

एक ही अध्याय में समाहित हैं।

मार्कण्डेयपुराण में उवाच पुनरावृत्ति

मार्कण्डेयपुराण के 134 अध्यायों में 769 उवाच उपलब्ध हैं, जिनका 96 पात्रों ने कथन किया है। इस प्रकार उवाचकर्ता के आधार पर निर्धारित इन 96 उवाच प्रकारों में से कुछ उवाचों की एक बार अथवा एकाधिकबार पुनरावृत्ति देखने को मिलती है।

1. उवाच की पुनरावृत्ति

पुराण के अध्यायों में निरन्तरता के क्रम में एक के बाद पुनः एक बार (अर्थात् एक ही प्रकार के उवाच की दो बार उपस्थिति) पुनरावृत्ति पाई गई है। अध्याय क्रमांक 1, 2, 5, 7, 8, 16, 17, 20, 21, 32, 62, 63, 66, 67, 69, 71, 72, 74, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 95, 96, 103, 106, 107, 111, 120, 121, 122, 124, 127, 128 तथा 130 इन 37 अध्यायों में 49 उवाचों की एक बार पुनरावृत्ति हुई है।

2. उवाच की दो बार पुनरावृत्ति

इस स्थिति में निरन्तरता के क्रम में एक ही उवाच विशेष की 3 बार उपस्थिति होने के कारण उस उवाच की दो बार पुनरावृत्ति हो जाती है। अध्याय क्रमांक 3, 10, 16, 58, 59, 61, 69, 74, 106, 109, 119, 127 तथा 130, इन त्रयोदश अध्यायों में से प्रत्येक में एक उवाच की दो बार पुनरावृत्ति पाई गई है।

3. उवाच की तीन बार पुनरावृत्ति

इस प्रसंग में मात्र चार अध्याय क्रमांक 113, 123, 129 तथा 131 हैं, जिनमें से प्रत्येक में निरन्तरता के क्रम में एक ही प्रकार के उवाच विशेष की चार बार उपस्थिति होने से उस उवाच की तीन बार पुनरावृत्ति पाई गई है।

4. अध्याय जिनमें उवाच-पुनरावृत्ति नहीं पाई गई

पुराण में उपलब्ध 134 अध्यायों में से 84 अध्याय ऐसे हैं जिनमें किसी भी उवाच की कोई पुनरावृत्ति नहीं हुई है। ये अध्याय हैं, क्रमांक 4, 6, 9, 11 से 15, 18, 19, 22 से 31, 33 से 7, 60, 64, 65, 68, 70, 73, 75, 80, 81, 86 से 94, 97 से 102, 104, 105, 108, 110, 112 से 117, 118, 125 तथा 126 कुल 84 अध्याय।

अर्द्धश्लोक, तीन पंक्ति श्लोक तथा उवाच पुनरावृत्ति की एकस्थलीय उपस्थिति

मार्कण्डेय पुराण में श्लोकों की न्यूनता के कारण उवाच पुनरावृत्ति, अर्द्धश्लोक तथा तीन पंक्ति श्लोकों की निम्नस्वरूपीय स्थितियाँ दृष्टव्य हैं :—

1. अध्याय क्रमांक 2, 3, 16, 21, तथा 63 में उवाच पुनरावृत्ति के साथ अर्द्धश्लोक तथा तीन पंक्ति श्लोक पाए गए हैं।
2. अध्याय क्रमांक 1, 5 तथा 96 में उवाच पुनरावृत्ति के साथ अर्द्धश्लोक उपलब्ध हैं।

3. अध्याय क्रमांक 7, 8, 10, 17, 32, 58, 62, 85, 103, 106, 111, 113, 121, 122 व 128 कुल पंचदश अध्यायों में उवाच पुनरावृत्ति तथा तीन पंक्ति उपलब्ध हैं।

मार्कण्डेय पुराण में स्वरूपगत न्यूनताएँ जिनकी पूर्ति अपेक्षित हैं :

मार्कण्डेय पुराण के गत अध्यायों में किए गए विश्लेषण से पुराण के स्वरूप में निम्न कमियाँ प्रत्यक्ष हुई हैं -

1. श्रीमद्भागवत में मार्कण्डेय पुराण की 9000 श्लोक संख्या का उल्लेख प्राप्त होता है, परन्तु आज यह संख्या मात्र 6449 उपलब्ध हैं। अतः शेष 2551 श्लोकों की पाण्डुलिपियों से गवेषणा किया जाकर पुराण को अपने मूल स्वरूप में प्रतिष्ठित किए जाना का प्रयास किया जाना नितान्त आवश्यक है।
2. मार्कण्डेयपुराण के विभिन्न अध्यायों में उपलब्ध एक पंक्ति श्लोकों की भी पाण्डुलिपियों से गवेषणा करके उन्हें पूर्ण श्लोक स्वरूप में प्रतिष्ठित किया जाना नितान्त आवश्यक है।
3. मार्कण्डेय पुराण में तीन पंक्ति श्लोकों के सन्दर्भ में भी बिन्दु संख्या 2 में वर्णित प्रकार से पूर्ति किया जाना वांछित है।
4. पुराण में उपलब्ध 'भिन्न-श्लोक-प्रकार' पर चिन्तन कर उनका भविष्य निर्धारित किया जाना चाहिए। इसमें दो विकल्प उपलब्ध हैं। पहला विकल्प तो यह कि इन्हें पुराण में यथास्थान स्थापित कर इन्हें श्लोक संख्या प्रदान कर दी जावे। यह पाण्डुलिपियों आदि से गवेषणा कर सप्रमाण किया जाना चाहिए, अन्यथा परिस्थिति में इन्हें पुराण के प्रक्षिप्त पाठ-भाग के रूप में प्रतिष्ठित किया जाना उचित प्रतीत होता है।
5. उवाच पुनरावृत्तियाँ जहाँ भी उपलब्ध हैं, उन स्थलों पर विशेष रूप से पाण्डुलिपियों से गवेषणा की जानी चाहिए। इन विलुप्तांशों की पूर्ति होने पर से उवाच पुनरावृत्तियाँ स्वतः पूर्ण हो जावेगी।

इस प्रकार मार्कण्डेय पुराण में उपलब्ध न्यूनता की पूर्ति किए जाने पर पुराण की अपने पुरातन मूल स्वरूप में प्रतिष्ठा संभव हो सकेगी।

Language in Technical Writing and its Writing Process

Dr. Punam Pandey*

Abstract : The topic of the present research paper is chiefly taken up keeping in view writers' efficiency to project the research problem/issues/concerns/ on the effective patterns. Needless to say that English is the globally accepted language to reveal your ideas/innovations/researches, etc. to global fronts. The significance of language in technical writing can be felt as a particular piece of writing is for a particular community. it is that which makes writing technical, while general writing is not special community-centric. It is for general readers who can be from any field.

Amidst this huge responsibility comes upon the shoulders of ELT teachers who are catering to students to upgrade their language efficiency, first to recognize the readers and second how to influence them to reach their objectives. This paper penetrates the stages of perfect writing which can be acquired. This process is undertaken in writing in any language. But the demand of readers falls on the English language as a medium of expression. Thus this paper will show the significance of language in Technical writing and its process.

Keywords : ELT, Technical writing, blueprint, verbal communication.

This paper primarily focuses on the significance of language which imparts writers the techniques to make their writing technical. Wherever this term technical used, it shows the writing is specific community-oriented. As the English language possesses the place of

* Assistant professor of English, Dept. of Basic and Social Sciences,
Banda University of Agriculture and Technology Banda,

official language everywhere, its demand for learning and training is exponentially increasing. English is accepted broadly as a bridge language at workplaces and among people associated with specific arenas. It is not only admitted as a subject at school, and college but also is the medium of instruction for most degrees. Even the language of science and innovation is English as it is accessible widely. It secures the position of the second language in the school/college education and for advanced education too. The contemporary scenario of English adaptation in Indian education and training institutes shows English language is unavoidable. English language education as a discipline has made its mark for a very long while both in India and abroad and alongside. Presently English language instruction has acquired the situation with another discipline and furthermore has acquired relative significance in our instructive projects. Here it will be quite relevant to quote the lines of **Pandit Jawahar Lal Nehru:**

I would have English as an associate, additional language, which can be used not because of facilities, but because I do not wish the people of non-Hindi areas to feel that certain doors of advance are closed to them. So I would have it as an alternative language as long as people of India require it.

Significance of Terminology

When technical writing is prepared, it showed first the series of terms that keep the writing apart from general writing. It is terms that set the registers of the associated fields. Types of writing require the selection of terms that validate writing. Suppose that if writing is scientific, only scientific terms that allow no liberty for myriad comprehension can be accepted. Category of Noun and verb should be carefully focused otherwise writing will fall in the division of general. Research articles and papers accept the terms based on an objective tone. Terms should be from the specific register and very clear (free from ambiguity). The table placed below makes you clear about the use of words under the miscellaneous category:

Commonly Used Signal Verbs

Making a claim	Recommendation	Disagreeing or Questioning	Showing	Expressing Agreement	Additional Signal verbs
argue	advocate	challenge	illustrate	agree	respond
assert	call for	complicate	conveys	admire	assume
believe	demand	qualify	reveals	endorse	speculate
claim	encourage	counter	demonstrates	support	debate
emphasize	exhort	contradict	proposes	affirm	estimates
suggest	implore	refute	Points out	corroborate	explains
hypothesize	plead	reject	exemplifies	verify	implies
maintains	Urge, warn	Deny, question	indicates	reaffirm	uses

The selection of terms from the above category makes any type of technical writing so lucid. Apart from it, one cannot fail to take up the presentation. Whenever presenters go forward to present their stances, they are supposed to go through the process and contents earlier as only their presentation can reward them. If it is prepared well-keeping standards of receivers will create a win-win situation otherwise it may fall in win and lose situation. So it is terminology that connects us to the special groups. The technique and terminology used in the presentation project your personality and mastery of the topic.

The appearance of technical/academic writing is increased manifold with the help of the following:

Tip1: Phrasal Verbs

It is human nature to write the way we think or speak of a certain thing. These constitute phrasal verbs such as find out, break down, put up, discover, disintegrate, assemble heat, etc.

Tip 2: Extraordinarily Remarkable versus Impressive

The aim is to use formal words. However, the meaning should not be overpowered by complicated words. Use powerful but clear words.

Tip 3: Adverb

Although not verbs, the adverb you select also decides how effective your verb is. Avoid the use of very or quickly. Use formal substitutes like substantially or rapidly.

Tip 4: Reporting Verbs

In academic writing, it is important to use the correct tone. Often we want to report a finding strongly, while other times, adopting a technical or neutral tone is better. In such cases, carefully select the reporting verbs based on your intention. Some examples are: tentative (hypothesize, imply, suggest), neutral (note, interpret, discuss, reflect, observe), and strong (establish disregard, highlight, recommend).

Tips 5: 'Don't Do not Use Contraction

Avoid the use of Contraction such as isn't, won't, or as strike in the subheading, don't. This makes your language look informal. Use expanded forms, such as is not, will not or do not.

Section list of verbs placed below are useful in academic writing (one of the technical writing), especially in research papers. It also includes easy tips one can employ while selecting purpose verbs.

Purpose Verbs

1. **To show analysis** : analyze, appraise, define, diagnose, explore, identify, investigate, observe, etc.
2. **To Summarize** : Assess, conclude, feature, highlight, etc.
3. **To indicate control (to be stable, or to maintain, at a level):** Constrain, control, govern, influence, inhibit, limit, maintain, prohibit, regulate, secure, etc.
4. **To discuss findings** : Attest, confirm, contend, demonstrate, document, indicate, reveal, etc.
5. **To state** : Comment, convey, elaborate, identify, propose, etc.
6. **To show increase** : Advance, development, enlarge, exceed, extend, facilitate, improve, increment, maximize, etc.
7. **To show decrease** : alleviate, cease, decline, depress, descent, deteriorate, minimize, subside, reduce, etc.
8. **To show change** : alter, accommodate, difference, evolve, fluctuate, transform, transition, vary, etc.
9. **To indicate information in a figure** : Depict, display, illustrate, portray, reveal, etc.

10. **To indicate information in a table :** Classify, enumerate, give, list, present, summarize, etc.
11. **To show parts :** Comprises, compose of, constitutes, encompasses, includes, incorporates, etc.
12. **To Indicate negative stand :** Challenge, contradict, disagree, dispute, reject, question, etc.
13. **To Indicate a positive stand :** Confirm, compliment, corroborate, substantiate, support, uphold, validate, verify, etc.
14. **To show approximation:** Approximate, estimate, resemble, predict, etc.

Technical Writing/ presentation is replete with the seven C's- clarity, completeness, conciseness, consideration, correctness, concrete, and courtesy and these can be ensured only through undergoing the following four stages of the writing process:

1. Planning
2. Drafting
3. Revising
4. Editing

Stage 1: Planning

Planning, which can take more than a third of the total time invested in writing content, is critically important for all types of documents, from an email messages to a book-length manual. Before writing planning is highly required which assigns the material of contents.

CONSIDERING WRITING SITUATION includes factors that will affect your verbal communication: Audience, purpose, setting, document type, and process. Considering the opportunities and challenges presented by these factors is an essential part of stage 1 of the process - planning.

Analyzing Audience If one is cognizant of his/ her audience or readers easily decides the pattern and standard of communication in whatever form required. If familiarity is not there, for each of your most important readers, try to answer the following three questions:

- Who is your reader?
- Consider such factors as education, job experience and responsibilities, skill in reading English, cultural characteristics, and personal preferences.

- What are your reader's attitudes and expectations? Consider the reader's attitudes toward the topic and your message, as well as the reader's expectations about the kind of document you will be presenting.
- Why and how will the reader use your document? Think about what readers will do with the document. This includes the physical environment in which they will use it, the techniques they will use in reading it, and the tasks they will carry out after they finish reading it.

Analyzing Your Purpose

The writer's setting invokes his/her speculation over the use of content by readers or audience. Before he/she begins to draft, consider the following setting-related issues

- High stakes vs. low stakes.
- Physical vs. digital.
- Formal vs. informal.
- Mundane vs. socially or politically charged.
- Established vs. undefined norms of ethical behavior.

Stage 2: Drafting

Writers can start drafting their records anytime in the arranging system. They could write down some critical data for a chief rundown as they are pondering their crowd and reason. Logical, they will concoct some undeniable proof they need to remember for their record during the examination stage. However, sooner or later, they want to coordinate their data into a total draft of the report. Working with hierarchical examples and blueprints is a decent spot to begin.

Sorting out AND Framing writers Archive Albeit each record has its necessities, they can utilize existing authoritative examples or adjust them to their circumstances. For example, the look into example may be a powerful method for sorting out a conversation about various well-being advancement programs. The circumstances and logical results example could function admirably for a conversation on the impacts of executing such a programme implementing such a program

USING TEMPLATES

For draft, writers might consider using an existing template or modifying one to meet their needs. Templates are preformatted designs for different types of documents, such as letters, memos, newsletters, and

reports. Templates incorporate the design specifications for the document, including typeface, type size, margins, and spacing. Once they have selected a template, they just type in the information

- They do not always reflect the best design principles
- They bore readers
- they cannot help you figure out how to organize and write a document

GUIDELINES

To draft effectively the following techniques can be tried:

Get comfortable.

Choose a good chair, set at the right height for the keyboard, and adjust the light so that it doesn't reflect off the screen.

Start with the easiest topics

of starting at the beginning of the document, and begin with the section you most want to write.

Draft quickly.

Try to make your fingers keep up with your brain. Turn the phrases from your outline into paragraphs.

You'll revise later.

Don't stop to get more information or to revise.

Set a timer, and draft for an hour or two without stopping. When you come to an item that requires more research, skip to the next item. Don't worry about sentence structure or spelling.

Try invisible writing.

Darken the screen or turn off the monitor so that you can look only at your hard-copy outline or the keyboard. That way, you won't be tempted to stop typing to revise what you have just written.

Stop in the middle of a section.

When you stop, do so in the middle of a paragraph or even in the middle of a sentence. You will find it easy to conclude the idea you were working on when you begin writing again. This technique will help you avoid writer's block, the mental paralysis that can set in when you stare at a blank screen

Stage 3: Revising

Revising is the process of looking again at your draft to see whether it works. After you revise, you will carry out two more steps -

editing and proofreading - but at this point, you want to focus on three large topics:

Audience

Has your understanding of your audience changed? Will you be addressing people you hadn't considered before? If so, how will that change what you should say and how you should say it?

Purpose.

Has your understanding of your purpose changed? If so, what changes should you make to the document?

Subject.

Has your understanding of the subject changed? Should you change the scope - that is, should you address more or fewer topics? Should you change the organization of the document? Should you present more evidence or different types of evidence?

Stage 4: Editing

Editing refers to the final touch of writing. This process checks the grammar, presentation, spelling errors, format, clarity, impression, etc. Minor problems caused by carelessness or haste are checked.

GUIDELINES:

Editing the Draft ensures the final revision issues, consider these five questions related to the verbal and visual elements of the draft:

Are all paragraphs well developed? - Does each paragraph begin with a clear topic sentence that previews or summarizes the main point? Are all claims validated with appropriate and sufficient support? For more on paragraph development

Are all sentences clear and correct? -Make sure each sentence is easy to understand, is grammatically correct, and is structured to emphasize the appropriate information. For more on writing effective sentences,

Are all the elements presented consistently? - Check to see that parallel item are presented consistently. For example, are all headings on the same level structured the same way (perhaps as noun phrases or as gerunds, ending)? And check for grammatical parallelism, particularly in lists, but also in traditional sentences. For more on parallelism,

Is the design effective? -Does the document or site look professional and attractive, and is it easy to navigate? Do readers find it easy to locate the information they want? For more on design

Are graphics used appropriately? -Are there opportunities to translate verbal information into graphics to make the communication easier to understand and more emphatic? Are the graphic types appropriate and effective? Are the graphics linked to the text? For more on graphics

Thus, the present paper proposed the Significance of language in making technical writing and its writing process. If any trainer/ teacher imparts this comprehension to trainees will definitely help them to grasp the knowledge and upgrade the efficiency of writing.

Works Cited:

1. Corner, J. et.al. Communication Studies: An Introductory Reader, Edward Arnold, London, 1993, Print.
2. Covey, Stephen. Seven Habits of Highly Effective People. New York, Simon, and Schuster. Print.
3. Dickinsen L. Self-instruction in Language Learning. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. Print.
4. Draves, W.A., Teaching online. River Falls, Wisconsin: Learning Resources Network, 2000. Print.
5. Gotschall, Mary.E Learning Strategies for executive education and corporate training. Print.
6. Markel, Mike. Technical Communication, twelfth edition, Macmillan learning, Boston New York, 2018. E- Print.

Human Values and Indian Heritage : People's Awareness Towards Pollution Problem

Juhi Joshi* & Dr. Seema Sharma**

Globalization has turned this world into a small village. We are now joined with each other through the means of communication. Television, Mobile, Computers have crossed the borders and have created a new world, where there is no barrier, no hurdles, no discriminations in making friends.

Globalization made a new world full of happiness but behind this scene a new problem emerged, the pollution problem, which gave rise to Global Warming. It is because of the ignorance of the trees around us, we are now surrounded by air pollution, water pollution, soil pollution and noise pollution. If we had not ignored the blessings of the nature in the form of trees, the problem of pollution would not have been such dreadful. As it is said by the great Romantic poet Wordsworth.

"One impulse from a vernal wood

May teach you more of a man

Of moral evil and of good

Than all the sages can I"

Why this happened in India ?

Once We the Indians were the ideals before the world.

उपवहरे गिरीणां संज्ञे च नदीनाम्

धिया किप्रो अजायत् ॥ VV 26.15¹

* Research Scholar , Management, Vikram University, Ujjain (M.P)

** Prof: English, Govt. Sanskrit College, Ujjain (M.P.)

"In the solitude of mountains and the confluences of streams, the wise sage developed his spiritual force". The word 'Dhi' in Vedic terminology is a multidimensional word which is used to express intellect, action, prayer and spiritual force. The ancient seers developed all these faculties in the serene atmosphere of the nature and felt obliged towards it.

India has an ancient glorious past which reveals that we were one with the "Nature". Nature was a part of our life. 'Vedas' are the oldest treasure on this land. Maharishi Dayanand Saraswati called 'Vedas' as the book of all the intellect on this land. 'Environment' means the atmosphere around us. It should be as pure as the 'Gangajal'. The 'air', the 'water', the 'soil', the 'fire', the 'sky' (भूमि, वायु, जल, अग्नि एवं आकाश) these five components make our body. These are the 'Panch Mahabhoota'.

"The earth", the atmosphere and the sky (पृथ्वी-अन्तरिक्ष-द्यौ) having Agni, Indra and Aditya as the presiding duties. Man is a part of this system.

यो देवेषु अग्नौ यो अप्सु यो विश्वं भवुन माविवेश ।

य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥²

श्वेताश्वतरोनिषद् 2.17

It means that is the god who is the fire, who is in water, who pervades the whole universe, who is in medicines, who is in the vegetation, we salute that god. Just like the Rigvedic seers, upnisadic seers were also able to see the world firmly rooted in the supreme reality. That is how they could perceive the relationship between god and nature. They could see that whatever exists in this world is the manifestation of one god.

ईशावास्यमिदं सर्वम् यत्किञ्च जगत्यां जगत्³

It means that whatever exists in the world emanates from god. And this relationship is the thing that does wonder in preserving the environment and protecting nature.

Therefore our ancestors used to keep in mind that we should live in 'Nature' as a part of 'Nature'.

'Aryan civilization' established itself on the banks of rivers. The 'Ganga', The 'yamuna', The Brahmaputra were the mothers to nourish Indian culture and civilization both. We never used to mix impurities in the rivers. It was considered bad to wash clothes near the river, to gargle

on the banks of the river, or to throw only garbage in the rivers. With the increase in population and the increase in "materialism" rivers lost their values as "duties". We used to worship our rivers but we used to throw impurities in the rivers. We worshipped our trees like - The Banyan, The Mango, The peepal, The Ashok, The Neem, The Amla but on the contrary we cut them for our selfish motives without realizing that they were not only needed for our religious purposes but trees were important in scientific ways. We destroyed jungles thinking that jungles are vast, we killed wild animals for our fun, thinking that wild and life is infinite, it would not make any difference if one wild animal is killed, in this way, we disturbed our food chain, our 'Nature'. We felt it when we had to face lack of water, lack of pure air, lack of pure vegetables, lack of pure soil. When man faced all such difficulties, then he realized that the path of progress was easy but not long lasting. Man started eating the "Earth" his mother.

The Vedic rishis knew the importance of natural elements. For then 'वसुधैव कुटुम्बकम्' means the Earth is our Home, For the तपीये जीमलरंदं (यज्ञ) is not only necessary for the purity but also to surrender himself for the general well being of others.

Nowadays the young generation is becoming aware of the problems created by human selfishness to attain success by shortcuts. Government is taking many measures to solve pollution problem. The plantation programmes, are held to create awareness among the public.

Reasons for environmental problems :

1 Population Explosion :

With better medical facilities and better education, population increased and created such problems as land scarcity, scarcity of water and other resources resulted in an unseen struggle for existence, resulting in exploitation of resources. The cultivation land reduced resulting in the reduction of green land from the Earth.

"As a result of population explosion the overuse of fertilizers and insecticides and pesticides disturbed the bio-system of nitrogen fixation, Advancement in the field of science and technology created the problems of water and air pollution."⁴

2 Global Warming :

Global Warming as a result of Greenhouse gases : Because of industrialization, the emission of greenhouse gases has strongly increased. Specially because of the use of petrol, diesel in huge quantities, deforestation, This has resulted in the increase of green house

gases which resulted in the global warming. As we are releasing carbon dioxide more and more, this is also the reason for global warming.

3 Urbanization :

Urbanization is also an outcome of population explosion. In India three-fourth of the population lives in rural areas but with the industrialization more and more people move towards urban areas resulting in urban slums. The rapid expansion of urban areas resulted in extra demand for water, electricity, means for communication. Thus pollution reached every aspect of society, in water, air, soil and in the form of noise pollution.

Need for Awareness :

Environmental problems such as pollution, health problems need to be eradicated by awareness.

1. Birth control programmes should be made popular among the public.
2. Education : With the proper education for every citizen, awareness will increase.
3. Limited use of petrol : Awareness for limited use of fuels will decrease the amount of CO₂ in the atmosphere.
4. Make use of Solar energy : Solar energy will save the electricity and save the atmosphere from pollution.

These steps would make our Earth the safe home to live in. We cannot go back to the time of Vedas, yet we can change a little in our daily habits to make Earth as pure as it was described in the Vedas.

Too much of materialism dragged us away from the Nature. People are generally engaged on mobiles busy in conservation; they are making new friends, all over the world through the Internet. We see that a new voice is emerging from the Net which is to aware of the decreasing numbers of the trees around the Earth. This is a good signal that the whole community around is becoming Eco friendly in its approach. People are talking about this problem on the Blogs. People are sharing their views to solve it. We are somewhat late in becoming serious yet it is good signal that Globalization through electronic media is doing something fruitful.

Let us look at the following example :

Tree Organizations

American Forests

www.americanforests.org 2

American Forests is the nation's oldest non profit citizen conservation organization, founded in 1875. Their efforts helped create the National Park and National Forest systems in the U.S. Through the Global Relief program, American Forests plants millions of trees each year and advocates the benefits of both rural and urban trees, good science, and sound policy. Learn about their plans for Global Relief 2000 or take a virtual tour of famous and historic trees and forests. An order form on this site allows individuals to "plant a tree online" and help preserve threatened forest ecosystems.

Forest Ethics**www.forestethics.org**

Forest Ethics protects endangered forests by transforming the paper and wood industries in North America and by supporting forest communities in the development of conservation based economies.

Forest Stewardship Council**www.fscoax.org**

Forest Stewardship Council is a Mexico-based international non-profit organization founded in 1993 to support environmentally appropriate, socially beneficial, and economically viable management of the world's forests.

Forest Organization**www.Forests.org**

Forests.org, Inc. works to end deforestation, preserve old growth forests, conserve and sustainably manage other forests, maintain climatic systems and commence the age of ecological restoration. This Wisconsin based web site offers a vast array of links on forest, biodiversity and conservation topics.

Gatherings : Seeking Ecopsychology**www.ecopsychology.org/journal/gatherings 7/toc.html**

The Winter issue of Gatherings. The strand running through this issue is trees. Some of us have been involved in saving forest and woodland. John Scull was asked to be an expert witness on why anyone would go to jail to save trees, and several of us contributed our thoughts.

Greenpeace International : Ancient Forests Campaign**Archive.greenpeace.org/forests**

Green peace is an independent campaigning organization which uses non-violent, creative confrontation to focus public attention on environmental issues. The Ancient Forests Campaign focuses especially on world's remaining ancient forests in the Amazon, Africa, Russia, the Pacific and North and South America.

International Network of Forests and Communities

www.forestsandcommunities.org

A Canadian-based organization which promotes an ecosystem and community based approach to forestry. Offers a multitude of links.

International Society of Arboriculture

www.isa-arbor.com

The above example shows how Globalization is turning people's attention to save the Earth.

Thus we can say that when science and society unite we can solve any big problem on the Earth.

Environmental Education is necessary for the youth so that they might use the scientific bent of mind to protect the Mother Nature.

What is our duty towards society ?

The answer is

भूमिः माता पुत्रो- हं पृथिव्याः

Reference

1. Narain's William Wordsworth Selected Poems KN.Khandelwal Lakshmi Narain Agrawal AGRA (Page No.37)
2. Hamara parayavaran Vigyan aur Paryavaran New Delhi.
3. Rachna Periodical M.P. Granth Academy Bhopal (M.P.)
4. Paryavaran Chetna M.P. Granth Academy Bhopal (M.P.)
5. Wikipedia
6. Enviroment in Vedic, J.P. Publishing House Delhi 2004, Chapter Twenty one, obligation to the Environment with special reference to Vedic and Upanishads. P.no.315
7. Ibid P.316
8. Ibid. P.317
9. Our Environment and future challenges : A perspective (Prof : Manisha Singh and Dr. S.P. Singh jk"V"h; "kks/k laxks"Bh & lek/kku & Management -19-20, Pub. 2008, P.no.17

Effect of Vajapeya Somayaga on the Environment

Dr. Divya B. R.*, Keshavamurthy**, Savitha***,
Dr.Ramesh Chandra Panda****, Dr. Nagendra H.R.*****

Abstract:

Background : Yagas are spiritual experiments and its sacred ritualistic fires are ignited with an intention. The havan samagri (odoriferous and medicinal herbs) in the yagaagni emits medicinal smoke that are capable of revitalizing and purifying the atmosphere and restoring the ecological balance.

Methods: Vajapeya Mahasomayaga was performed for a duration of 12 days. The effect of the yaga on its given environment was studied by taking pre and post samples of air and soil by the ISO certified Professional Care Lab Centre and tested for its changes in different parameters to study the effect of yaga on them.

Results : The ambient air quality samples near the Admin Building area indicate a decrease of PM (2.5 & 10), total plate counts, no detection of CO, NO₂, SO₂ and absence of Ecoli in all the samples. The samples near the Yagasthal area indicates an increase of (2.5 & 10), total plate counts, Presence of CO, NO₂.

Excluding the texture and color along with E coli and faecal Coliforms, all the 24 parameters of the soil samples tested have undergone a significant decrease post the yaga.

* Ph.D Yoga, Assitant Professor, Yoga - Spirituality Division S-VYASA
Yoga Deemed to be University

** PhD Research Scholar, Yoga-Life Science Department, S-VYASA Yoga
Deemed to be University

*** M.Tech., Environmental Engineer, Assistant Professor, APS College.

**** Professor, Dean Yoga-Spirituality Division, S-VYASA Yoga
Deemed to be University

***** Chancellor, S-VYASA Yoga Deemed to be University

Conclusion : The performance of yagas are promising as a healing prayer with the use of medicinal and ecofriendly substances.

Introduction :

The philosophy of Yagya appears to be the life of Indology. Yagas are spiritual experiment of sacrificing and sublimating the havan samagri (Combination of odoriferous substances and medicinal herbs) in the yaga agni with chanting of vedic mantras that enshowers multiple benefits on the environment (Singh 2012).

The Yaga fires are the biomass burning of plants and herbs usually intentionally ignited for revitalizing/purifying the environment to curing diseases. The yagas focus on the start and the maintenance of the sacred fire/Agni. Many studies indicate the smoke from the biomass burning is composed of nitrogen, oxygen and argon (~75%), carbon dioxide, carbon monoxide, methane and other hydrocarbons (~20%), and other particulates (~5%) (Chen et al. 2017). These particulates are composed of terpenoids, phenols, alcohols, carbonyls, alkaloids, organic acids, sterols and sugar derivatives. These together are known to act as a medicinal smoke that exhibit antibacterial, antimalarial and anti-inflammatory properties (Chaube et al. 2020).

Fire events/rituals affect the ecosystems in several ways. According to Certini, soil properties could experience short-term, long-term and permanent fire-induced changes. This could be similar with other elements (air & water). This paper experiments and reviews the process of yaga fire effect on the soil and air parameters that can dictate changes in its selected properties and which may trigger ecosystem with consequences on ecosystem resilience and stability

Methodology

Samples : Environment samples

1. Ambient Air quality collected near Yagasthal and Near Admin Building of Pragathi resorts were
2. For Soil quality- 1 kg of the soil samples collected from Yagasthal (Pre and Post)

Location and Duration of the Yaga : Vajapeya Somayaga was performed for 12 days from 14th to 25th December 2020 at Pragati Sudhama, Hyderabad, India.

The uniqueness of the location/yagasthal - Pragati Sudhama is its 4.5 million trees, thousand plus varieties of native sacred herbal heritage

medicinal aromatic and mosquito repellent plants spread over 2,500 acres with Goshala (Cows resting place), Herbal Nursery, Organic, IGBC Platinum rated and internationally acknowledged "Pragati" Biodiversity Knowledge Park (Chaganti and Cheruvu 2021).

Intervention : 12 day Vajapeya Somayaga performance at Pragati Sudhama, Hyderabad, India

Vajapeya is one of the Sapta Somayagas that are performed with the libation of Soma juice (Somavalli) as its chief ingredient. The name Vaja means strengthening liquid, food, ghee, water and "peya" means drinkable. As compared to the other somayagas like Ukthya (15 stotras + sastras) and shodasin (16 stotras + sastras), Vajapeya has 17 stotras, 17 sastras performed in the yaga.

The rituals comprises of Diksha, Upasada and Sutyā (morning, mid day and third pressings of soma). The rituals involve 17 horse carts, 17 drums to mark the celebration of victory and 17 cups of Soma offered to Yaga priests team (**Ref: Rekha Rao on Vajapeya Yaga**)

Somalata/Somavalli belonging to family Asclepiadaceae - *Sarcostemma acidum* Wight. & Arn is termed as Plant of Traditional Medicine/complementary medicine used for health care and maintenance since ages in different parts of India at various levels. This herb is highly used by the rural and tribal people in curing various disorders. Soma is considered to be an energizing, invigorating and anti-sleep drink. Soma as a drink is associated with stimulatory and psychoactive properties. The different parts of Somalata as *S. acidum* plant including its stem, root, seeds, latex, and fruits has exhibited various medicinal uses. This plant tasting unpleasantly bitter or pungent has narcotic, emetic, antiviral and rejuvenating properties. The drink "Somaras" consumed by Aryans is believed to be a "Divine and a Rejuvenating drink" offered to Gods. The Ayurvedic texts also have mentioned about the consumption of Soma bestowing benefits like improved mental faculties (memory and recollection), ability to think creatively and physical endurance, sexual attractiveness and better conjugal life blessed with abundant offspring. In effect, (Shailesh and Kohli 2010).

Data collection and Assessment : All environment samples were collected and tested by Care Labs, An NABL Accredited Laboratory chemical and Biological scope. An ISO 45001: 2018 Certified Laboratory.

Results

Table: 1 : Test results of the Ambient Air quality in 2 different locations of the Pragathi Sudhama Resort.

Ambient Air Quality				Near Admin Buiding		Near Yagashala	
Test Paramet ers	Units	Test Method	NAAQS Standar ds	Pre (13/12/20 20)	Post (19/12/2 020)	Pre (19/12/2 020)	Post (25/12/20 20)
Particul ate matter (Pm 2.5)	-	IS:5182(Part-23)2006	<60	7	6.4	5.9	9.1
Particul ate matter (Pm10)	µg/m ³	IS:5182(Part-23)2006	<100	8.4	7.9	6.8	11.2
Sulphur dioxide	µg/m ³	IS:5182(Part-2)2001	<80	ND	ND	ND	ND
Oxides of Nitrogen (NO2)	µg/m ³	IS:5182(Part-6)2006	<80	ND	ND	3	2
Carbon Monoxide (CO)	mg/m ³	IS:5182(Part-10)1999	<2.0	ND	ND	1	1
Total Plate Count	Cfu/m ³	CL/HYD/MIC/SOP/45	-	230	208	190	218
Ecoli	Per/m ³	CL/HYD/MIC/SOP/46	-	Absent	Absent	Absent	Absent

The samples near the Admin Building area indicate a decrease of PM (2.5 & 10), total plate counts, no detection of CO, NO₂, SO₂ and absence of Ecoli in all the samples. The samples near the Yagasthal area indicates an increase of (2.5 & 10), total plate counts, Presence of CO, NO₂.

Table 2 :Soil Analysis Results in the Yagasthal of Pragathi Sudhama Resort

Yaga shala Soil Analysis -			
Test Parameters	Units	Pre (18/12/20 lawn -parijatha	Post (25/12/20)
Texture	—	Sandy Clay	Sandy Clay
Electrical conductivity	µs/cm	305	43
pH	—	8.8	5.8
Sulphur	mg/kg	8.6	2.6
Potassium (K)	mg/kg	150	44
Organic Carbon	%	0.6	0.1
Magnesium (mg)	mg/kg	240	40
Nitrogen as N	mg/kg	116	36
Calcium (Ca)	mg/kg	970	220
Phosphorous (P)	mg/kg	26	10
Colour	—	Brown	Brown
Chlorides	mg/kg	76	52
Copper	mg/kg	18.2	10
Moisture	%	74.6	25.4
Total Klehidhal Nitrogen	mg/kg	15.2	9
Calcium carbonate	mg/kg	196	70
Iron	mg/kg	1.6	0.6
Manganese	mg/kg	21.5	4.2
Molybdenum	mg/kg	1.8	1.3
Zinc	mg/kg	96.2	74.5
Water Holding capacity	%	26.9	22.9
Cation Exchange Capacity	Meq/100g m	10.7	5.4
Escherichia Coli	MPN/100g	<2	<2
Faecal Coliforms	MPN/100g	<2	<2

Table 2 gives information on 24 parameters assessed pre and post of the soil samples near the yagasthal area. As the results indicate excluding the texture and color along with E coli and faecal Coliforms, all the samples have undergone a significant decrease due to the effect of the yaga

Table 3 : The analysis of the purnahuti of the Vajapeya Somayaga Ash

SOMAYAGA - ASH analysis (25/12/2020)			
Sl.No	Parameters	Units	Results
1	Calcium (Ca)	mg/Kg	< 2.0
2	Phosphorous (P)	mg/Kg	< 0.5
3	Potassium (K)	mg/Kg	< 2.0
4	Magnesium (Mg)	mg/Kg	< 2.0
5	Iron(Fe)	mg/Kg	< 0.1
6	Manganese (Mn)	mg/Kg	< 1.0
7	Zinc (Zn)	mg/Kg	< 1.0
8	Nickel (Ni)	mg/Kg	< 1.0

Table 3 gives an information of the presence of the trace metals that are present in the purnahuti ash of Vajapeya Somayaga.

Discussions

1. Air Analysis

Airborne transmission is known to be a route of infection for diseases. About 15 million (>25%) of 57 million annual deaths worldwide are estimated to be related directly to infectious diseases (WHO, 2004). The medicinal smoke have the ability to eliminate the aerial bacterial population, human pathogeneic bacteria and life threatening infections. It is proved through several studies that the combination of havan samagri and medicinal woods and its sublimation process in the agnikund releases volatile oils that influences our central nervous system through nasal routes. The Yaga smoke is considered as administering a drug that has rapid pharmacological activity and when inhaled has a direct healing effects of brain borne diseases and complexities. The yaga sacred fires combustion takes place in an open atmosphere and the effects arise out of volatiles and particulate matter present in the smoke resulting in an efficient nucleating cloud condensation.

Wood and a mixture of odoriferous and medicinal herbs (havan sámagri = material used in oblation to fire) burning in the ritualistic fire is considered to be medicinal and bactericidal. Preliminary evidences has suggested that Yaga reduces air pollution (Sharma et al. 2014) generated by different sources of emissions of NOX, SO₂, PM_{2.5}, and PM₁₀ has along with its biological air pollutants such as microorganisms contributing to global air pollutions, and non-communicable diseases (Moelling and Broecker 2020).

This study examined the effect of Vajapeya Somayaga on air. Similar to the earlier studies this study also shows a trend of decreased PM 2.5, PM 10, and NO₂ after performing Yaga, but in the yagashala premises there is a slight increase but within the permissible limits (Mamta, Kumar, and Matharu 2018) which could be due to the intense burning of the havansamagri with tons of wood and ghee releasing more fine particles. Thus the combustion effects of the Yaga play a major role in curbing the increased levels of the particulate matters. Yagas are Plant derived (medicinal-woods and herbs) smokes used in medicinal as well as ritual contexts. Such smoke exhibits rapid pharmacological when inhaled actively or passively as ambient smoke.

The volatile combustion products present in this smoke are formed processes like hydrolysis, oxidation, dehydration and pyrolysis (Simoneit 2002). Yaga in combination with chanting of mantras generates an electrical charge that influences the phyto medicines in the yaga smoke contributing for an antimicrobial property (Ruchi and Kumar 2018). Microbial analysis made before during and yaga revealed that the air in the vicinity of yagashala was pure and had very low count of microbecolonies.

Soil Analysis

Soil is affected by the high intense fire which affects its chemical, physical, and microbiological properties. As observed in the Table:2 the results of pre and post of the yaga, almost all the soil parameters have decreased. This is due to the high intense yaga fires burning away the organic matter of the soil which makes some nutrients more readily available to the soil while turning others into gases that are lost (chiefly nitrogen).

The yaga fires are an essential process as it first produces a medicinal fire and also acts upon as mineralizing agent (St. John and Rundel 1976) that releases nutrients instantaneously as contrasted to natural decomposition processes, which may require years or, in some cases, decades. In addition, the heat of the fire. It also alters the soil biome and can affect the physical properties of the soil.

Since the nutrient dynamics are more sensitive to fire, as observed in the result table, the fires tend to decrease the total nutrient pool on a site through the combination of oxidation, volatilization, ash transport, leaching, and erosion (Raison, Khanna, and Woods 1985). It is also observed in many studies though fire reduces nutrient pool size but results in increased mineralization rates, nutrient availability and soil fertility by chemically converting the nutrients into the most available forms. It also increases it by impacting on the soil microorganisms (Schoch and Binkley 1986).

The fire-soil nutrient relationship is complicated as it typically result in the reduction of fuel and organic soil nutrient pool sizes, increases the soil nutrient turnover rates, and redistributes the nutrients through the soil profile (Fisher and Binkley 2000). The threshold temperatures of N, P, K, and S are lower than the flaming temperatures of woody fuels (1,100°C and, except for P, lower than glowing combustion temperatures (650°C), these nutrients are readily volatilized from OM during combustion. But mineral N concentrations tend to increase and

become more available in the soil surface after burning(Wan, Hui, and Luo 2001).Pools of P, K, Mn, Mg, and Ca are generally not as likely to be impacted by low intensity fires, but can be lost after high intensity.

Soil chemical properties are affected at temperatures as low as 50 °C, where soil moisture characteristics start undergoing changes up to temperatures above 700 °C, where oxyhydroxides and carbonates are converted to oxides and the pH of the soil increases as a result of the accumulation of ash(Santín and Doerr 2016). The microbial activities in the soil and water around the yaga shala are remarkably less.

Soil pH is one of the major properties influencing the soil sorption complex. Since fires reduce soil organic matter content changes in pH may have no effect on the fraction of soil. Changes in soil pH caused by fire events could therefore either reduce or increase soil sorption capacity, depending on the content of organic matter in the soil, the presence of minerals with pH-dependent charges, and soil temperature(Ngole-Jeme 2017).

The smoke of the yaga also affects the germination stimulation and seedling vigour (Sparg et al., 2005)and also protects it against any microbial attack (Roche et al., 1997) ensuring higher seedling survivability that has a wide range of applicability in ecological management and habitat restoration (Verschaeve et al., 2006).

Yaga Ash is also known as Bhasma/ Vibhuti/ Dhuni. Different elements (like Zn, Fe, Ca, Mg, Na, k, Mn) are present in yaga ash that exhibits anti-inflammatory properties. Hawan ash has been used for various dermal disorder like, wound healing, eczema, scabies, as moisturising agent and skin protective antiacne, anti-wrinkle, sun protective agent. Sacred Yaga Ash have medicinal properties like antibacterial, antiviral, antifungal, antimicrobial, anti-itching etc. It's antibacterial ingredient is used for the treatment of Acne Vulgaris(Syal et al. 2020).

Conclusions:

Yaga symbolizes noble deeds and altruistic mode of life that generates and expands benevolence in all form of nature.The performance of yagas are promising as a healing prayer with the use of all medicinal and ecofriendly substances. The combustion, fumigation effect of such a process is conducive to the nature for its sustainability and survivability.

References

- Chaganti, Venkata, and Murali Cheruvu. 2021. "Research and Exploratory Study on Vajapeya Somayaga: Cleansing Atmosphere and Boosting Immunity." *International Journal of Recent Scientific Research* 12 (1): 40653-55.
- Chaube, Ravi Kant, Vivek Kumar Chaube, Purnendu Saxena, Kuldip Solanki, Rahul Vinay Chandra Tiwari, and Heena Tiwari. 2020. "Scientific Rationale of Yagya: A Review." *International Journal of Community Medicine and Public Health* 7 (7): 2831-35.
- Chen, Jianmin, Chunlin Li, Zoran Ristoskvi, Andelija Milic, Yuantong Gu, Mohammad S Islam, and Shuxiao Wang. 2017. "A Review of Biomass Burning: Emissions and Impacts on Air Quality, Health and Climate in China." *Science of The Total Environment* 579: 1000-1034.
- Fisher, Richard F., and Dan Binkley. 2000. *Ecology and Management of Forest Soils*. 3rd ed. New York: Wiley.
- John, T.V. St., and P.W. Rundel. 1976. "The Role of Fire as a Mineralizing Agent in a Sierran Coniferous Forest." *Oecologia* 25: 35-45.
- Mamta, Saxena, Brijesh Kumar, and Sarika Matharu. 2018. "Impact of Yagya on Particulate Matters." *Interdisciplinary Journal of Yagya Research* 1 (1): 1-8.
- Moelling, Karin, and Felix Broecker. 2020. "Air Microbiome and Pollution: Composition and Potential Effects on Human Health, Including SARS Coronavirus Infection." *Journal of Environmental and Public Health*, 1-14.
- Ngole-Jeme, V.M. 2017. "Changes in the Mineralogy and Geochemistry of Mine Tailings Contaminated Soil as a Result of Fire Events and the Implications on Soil Sorption Properties." In *Proceedings of the 2017 International Conference on Environmental Pollution Control*, 8-12. Vancouver, BC, Canada: International Society for Environmental Sciences Regina, SK, Canada, 2017.
- Raison, RJ, PK Khanna, and PV Woods. 1985. "Mechanisms of Element Transfer to the Atmosphere during Vegetation Fires." *Can J Forest Res* 15: 132-40.
- Ruchi, Singh, and Singh Sunil Kumar. 2018. "Gayatri Mantra Chanting Helps Generate Higher Antimicrobial Activity of Yagya's Smoke." *Interdisciplinary Journal of Yagya Research* 1 (1): 9-14.
- Santín, C, and S.H Doerr. 2016. "Fire Effects on Soils: The Human Dimension." *Philos. Trans. R. Soc. B Biol. Sci.* 371: 20150171.
- Schoch, P, and D Binkley. 1986. "Prescribed Burning Increased Nitrogen Availability in a Mature Loblolly Pine Stand." *Forest Ecology and Management* 14: 13-22.
- Shailesh, Gupta, and Seema Kohli. 2010. "Phytochemical Screening of *Sarcostigma Acidum* W. & Ar." *INTERNATIONAL JOURNAL OF PHARMACY & LIFE SCIENCES* 1 (3): 170-73.
- Sharma, Pushpendra Kumar, Sohail Ayub, C.N. Tripathi, Somesh Ajnavi, and Shashi Dubey. 2014. "AGNIHOTRA - A Non Conventional Solution to Air Pollution." *International Journal Of Innovative Research in Science & Engineering* ISSN (Onli: 347-3207).
- Simoneit, BR. 2002. "Biomass Burning -a Review of Organic Tracers for Smoke from Incomplete Combustion." *Appl Geochemistry* 17 (3): 129-62.

- Singh, Ruchi. 2012. "Yagya -Vedic Way to Prevent Air Pollution." *Interdisciplinary International Journal* 1: 29-35.
- Syal, Sonali, Vinay Pandit, Amar Deep Ankalgi, C.P.S Verma, and M.S. Ashawat. 2020. "Formulation and Evaluation of Microsponges Gel of Havan Ash for the Treatment of Acne." *Journal of Drug Delivery and Therapeutics* 10 (6): 74-85.
- Wan, SQ, Dafeng Hui, and Yiqi Luo. 2001. "Fire Effects on Nitrogen Pools and Dynamics in Terrestrial Ecosystems: A Meta-Analysis." *Ecological Applications* 11 (5): 1349-65.

Ancient Lore on Zoology with reference to Mrigapakshisastram, Gajasastram and Aswasastram

Dr. K. Varalakshmi*

Keywords: Mrigapakshisastram, Aswasastram, Gajasastram, Animal kingdom, Chordata, Mammals, Aves, Zoology.

Abstract : From time immemorial Zoology has been systemized in various lore like Gajasastram, Aswasastram and Mrigapakshisastram and in many such other treatises which have not been brought out in printing. Our ancient seers recorded their observations of animals and birds in various treatises in order to prevent extinction of birds and animals . These scientific texts in Sanskrit literature on zoology discuss the external anatomy of animals and birds.

Introduction : Mammata, the expounder of Kavyaprakasha, while explaining the kavyahetus stressed upon the study of kavyas and sastras. In this context he mentioned in the commentary, that the knowledge of various treatises which describe the characteristics of elephants, horses etc., must be possessed by the poets.² This is a great evidence to show that scientific treatises were systemized during the ancient period and studied extensively by our ancestors.

An attempt is made in this research article to showcase our scientific heritage and invaluable researches made by our ancestors based on three treatises namely Mrigapakshisastram, Aswasastram and Gajasastram on Zoology which possess rich knowledge of animals and birds and especially elephants and horses.

1. Mrigapakshisastram :

This treatise is a great source to proclaim that our ancestors had

* Deputy Director, Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad, Telangana

environmental awareness since it is mentioned that this text is authored by Hamsadeva of 13th Century AD, following the orders of the king Raja Shaudadeva. The king Raja Shaudadeva worried that animals and birds would become extinct if killed mercilessly during the hunting expeditions. Shaudadeva, being a Jain king, believed that the welfare and prosperity of the nation is depended upon the flora and fauna.³ He assigned the responsibility of authoring a scientific treatise to describe the animals and birds in due order, to avoid extinction of the species of animals and birds.⁴

1.1 classifications of animals and birds : Methodology of ancient classifications of animals and birds is displayed in the text. Each species of animals and birds are described based on mating season, conception, period of full growth prior to birth of younglings, growth after birth, distinction by color, behavior, species, nature and characteristics, longevity, period. Another important aspect found in this text is making distinction of animals and birds based on the Triguna like Satva, Rajas and Tamas.⁵

1.2 Modern classification : The modern classification, invented by Swedish botanist Carolus Linnaeus, includes the following aspects: kingdom, phylum, class, order, family genus and species.

- Animals, plants, fungi, bacteria and protists are five kingdoms in modern Zoology.
- Animal kingdom has five phylums namely cnidaria or invertebrates, chordata or vertebrates, arthropods, Molluscs and Echinoderm. Each phylum is divided into classes.
- Mammalia, Actinopterygii, chondrichthyes, Aves, Amphibia and Reptelia are six classes of the phylum Chordata or Vertebrates. Each class is divided into orders.
- There are 19 orders of Mammalia
- And 23 orders of Aves according to the modern science.

1.3 Ancient classification : Whereas ancient classification differs from modern classification. Only vertebrates or chordata phylum of animal kingdom found place in MPS.

- Among the six classes of Chordata phylum two classes namely mammalia and Aves or birds are described in the text.
- Mammalia is mentioned as first part Mrigas. Twenty one types of animals are listed out.

- and Aves is termed as second part Pakshis. Thirty six categories of birds are mentioned under the group of Aves. In each category variants of every bird are mentioned.
- Ancient classification, followed by Hamsadeva, includes the following aspects: Animal kingdom, Mammals (Terrestrials excluding man) and Aves, Order or Sreni, Species, Sub species and animal of Satvik or Rajasik or Tamasik quality.

2. *Mrigas* - Mammalia class

Lion, tiger, hyena, rhinoceros, elephant, horse, camel, ass, hog, buffalo, bullock, cow, sheep, goat, deer, yak, monkey, jackal, leopard, cat, rat, hare, wolf and dog are the animals described in MPS. Hamsadeva covered animals of seven orders among 19 orders of mammals class according to modern classification of Zoology. All these animals belong to Mammalia class which fall under Chordata Phylum of Animal kingdom.

2.1 Carnivora Order : Meat eaters toe-footed creatures with retractable claws belong to this order. Lion, Tiger, Cheetah, Panther, Leopard, Bear, Hyena, jackal, wolf, fox, cat and dog are the carnivores animals found in MPS. Simha, mrigendra, panchasya, haryaksha, kesarin, hari are six variants of lion. Sardula, Dweepin, Vyaghra are three variants of tiger. Tarakshu and mrigaadana are two variants of Tarakshu animal. Riksha, Accabhalla and Bhallukaare are three variants of bear. Srighala, Mrigadhurtaka, Vanchaka, Kroshta, Jambuka, Pheru are six variants of jackal and fox. Bidala, Marjara, Out, Akhubhuk and Medaka are five variants of cat. Vrika, Koka and Ihamriga are three variants of wolf. Shvana, Kukura, Shunaka, Mrigadamshaka, Sarameya and Gramyamriga are six variants of dog.

2.2 Artiodactyla Order : Even toed hoofed animals which ruminate and do not ruminate, which have four chamber stomachs and chew cuds belong to this order. bullock, cows, buffalo, deer, antelope, goats, sheep and yak are the animals that ruminate and Camels and pigs, non-ruminators, are mentioned in MPS. Ushtra, kramelaka, daseraka and mahanga are four variants of camels. Varaha, sukara, kola, potrin, kiti, danshtrin, bhudhara, shvavid, ghrishti and shalya (Himalayan porcupine) are mentioned as variants of pig. Mahisha, lulaya, vahadwisha, kasara and sairabha are five variants of buffalo. Ukshan, balivarda, rishabha, vrisha, anaduh, mahoksha and saurabheya are seven variants of bullock. Gau and dhenu are two variants of cow. Aja, chhaga, mesha, and vrishni

are four variants of goat. Edaka is the variant of sheep. Mriga, kuranga, vatayu, harina, vatamriga, krishnasara, nyanku, shambara, Ranku, Rohitaksha, Gokarna, Ena, Kasturimriga, Gandharva, Sharabha, Rama, Srimara and Gavaya are eighteen variants of deer. Chamuru, Kandali, China, Priyaka are four variants of yak.

2.3 Perissodactyla order : Odd toed hoofed animals belong to this order. Horses donkeys and Rhinoceroses mentioned in MPS can be placed in this order. Turanga, ashva, ghotaka, vaha, gandharva, and haya are six variants of horses. Gardabha, khara, rasabha are three variants of donkeys. Gandaka and khadga are two variants of rhinoceros.

2.4 Primates order : Monkeys and lemurs are placed in this order. Kapi, Plavanga, Shakhmriga, Valimukha, Markata, Vanara, Kisha, Vanaukasa are eight variants of monkey.

2.5 Proboscidea order : The family Elephantidae belongs to this order. Elephants of MPS come under this order. Dantin, dantavala, hastin, dwirada, gaja, bhadragaja, manda, mriga, sankirna, matangaja, padmin, ibha and stamberama are thirteen variants of elephants mentioned MPS.

2.6 Rodentia order : gnawing animals like mice and rats belong to this order. Unduru, Akhu, Mushaka and Chuchundara are four variants of rats.

2.7 Lagomorpha order : Hares and rabbits make up this order. Shasha is variant of hare.

3 Pakshis or Aves :

Aves or birds belonging to Chordata phylum under Animalia kingdom mentioned in the MPS are swan, goose, shelduck, crane, heron, partridge, teal, cuckoo, eagle, hawk, vulture, white stork, crow, owl, parakeet, koel, peacock, pigeon, roller, blue, jay, fowl, sparrow, robin, stork, wood pecker, wagtail, coucal and lark. So many variants of each bird are also displayed in the text.

3.1 Anseriformes order : Swan, goose, shelduck, teal bird, fowl. Hansa, Manasvasin, Mallikaksha, and Kadambaare four variants of swan. Chakranga, Rajahansa and Kalahansa are three variants of goose. Koka, Chakra and Rathanga are three variants of shelduck. Sharari and Ati are two variants of teal. Kukkuta, Krikavaku, Tamrachuda and Charanayudha are four variants of fowl.

3.2 Gruiformes order : Crane. Pushkara and Sarasa are two variants of crane.

3.3 Pelecaniformes order : Heron . Balaka and Saranga are two variants of heron.

3.4 Galliformes order : Partridge, peacock. Chakora and Brihachakora are two variants of partridge. Peacock has seven variants called Mayura, Barhin, Nilakantha, Bhujangabhuk, Shikhavala and Kekin.

3.5 Cuculiformes order : Cuckoo, coucal. Kokila, Vanapriya, Parabhrit, Kokila and Pika are four variants of cuckoo. Chataka and Stokaka are also two variants of cuckoo. Vyaghrata and Bharadvaja are two variants of coucal.

3.6 Accipitriformes order : Eagle, hawk, vulture. Garuda, Vainateya and Pannagari are three variants of eagle. Shyena and Shashadana are two variants of falcon. Gridhra, Dakshayya, Atayin and Chilla are three variants of Vulture.

3.7 Ciconiiformes order : White stork. Krauncha, Baka, Kahva and Kuncha are four variants of white stork. Lohaprishta and Kurantaka are two variants of stork.

3.8 Passeriformes order : Crow, sparrow, robin, wagtail, woodpecker, lark, bluejay. Kaka, Karata, Balipushta, Sakritpraja, Dhvanksha, Atmaghosha, Parabhrit, Vayasa, Chiranjivin, Maukuli, Dronakaka and Kakola are twelve variants of crow. Chataka, Kalavinka and Karkaretu are three variants of sparrow. Karetu is robin's variant. Darvaghata and Shatapatraka are two variants of woodpecker. Kalinga, Bhiringa and Dhumyata are three variants of lark. Khanjarita are Khanjana two variants of wagtail.

3.9 Psittaciformes order : parakeet. Shuka and Kira are two variants of parakeet. Sharika is also a variant of Parakeet.

3.10 Columbiformes Order : Pigeon. Paravata, Kalarava and Kapota are three variants of pigeon.

3.11 Coraciiformes Order : Roller. Chasha and kiki divi are two variants of roller.

3.12 Strigiformes order : Owl . Uluka, Vayasara, Pechaka, Kaushika, Ghuka, Divabhita and Nishatana are seven variants of owl.

4. Special features of MPS :

Hamsadeva, the author of MPS gave a very valuable information of animals and birds. Mating season, conception, period of full growth prior to birth of the animals, description of the young ones and their growth after the birth, distinction by color, behavior, species, qualities

like satva, rajas and tamas, longevity, period. (MPS.30-32)

4.1 Variants of animals and birds : Variants of animals and birds mentioned in MPS is a unique document which requires deep study. This will helps us to study the extinction of species of fauna in India. As per the common Sanskrit learner various names given to a particular animal or bird in lexicon are synonymic names. But MPS throws light on this aspect and makes it clear that different terms are used to distinguish distinct variants of fauna.

4.2 Innate character of the fauna: With a patient and perseverant study the innate character of the animals and birds is described in the MPS. Modern scientific literature lacks this information. While describing the variants of bullocks the author mentions the innate character of each type and shows the difference among the variants. Innate character of seven variants of bull i.e., Ukshan, Balivarda, Rishabha, Vrisha, Anaduh, Mahoksha and Saurabheya can be taken as an example.

5. Gajasastram :

Scholars of these sastras systemized texts and framed practical rules to harness the animals for the use of man. Elephants belongs to Elephantidae family of Proboscidea order. Due to the distinctive feature of proboscis or trunk, elephants are placed in the Proboscidea order.

5.1 Habitats of elephants : Prachyavana, a forest near Mount Kailasa, Chedikarupakavana, may be a forest near Chedi country, which was ruled by Shishupala, , Dasarna, Aangareyaka, Kaalinga, Aparanta, Sourastra, and Paanchanada, the eight forests are mentioned in the Gajasastram of sage Palakapya, as natural habitats of elephants. Kiratavishaya, Paschima, Vayavya, Uttara, Isanya are mentioned to be Animal sanctuaries maintained by the kings.

5.2 Comparative Morphology of elephants : Elephants vary geographically in their color and size of the body, length of the tusk and trunk etc. Comparative morphology of elephants is displayed in this Elephant lore. The data presented in the text is like that of modern naturalists and Zoologists.

5.3 Pure and mixed breed of elephants : Sage palakapya enumerates three pure breeds Bhadra, Manda and Mriga and Sankirna or mixed breeds of elephants in the text. Eighteen mixed breeds of elephants are mentioned in the text.6 Intricacies of classification and characterization of pure and mixed breed of elephant are very astonishing to the modern people.

5.4 War elephants and working elephants : Elephants are captivated in three ways called Vari, Vasaa and Anugathabandhas. The captivated elephants are categorized based on the principles of Elephant lore by the experts. Elephants of good qualities are trained as war elephants and remaining are used for working animals or load carriers. Large number of veterinary doctors, scholars of Elephant lore, trainers for war fare and care takers and shampooers were appointed for elephant care.

5.5 Diet : Elephants are herbivorous and grazers and forest dwelling animals. They feed on Leaves, twigs, fruit, bark, grass and roots. War elephants were trained to grasp the enemy soldier and pin him or toss him to the ground. Hence these herbivores were turned into meat eaters to involve in war fare. Diet for such war elephants is elaborately described in the Elephant lore. Ghee, curds, meat, sugar cane, various fruits, juicy rice corn, wheat corn, horse gram, Yavas, sufficient water⁷ and other intoxicated drinks like grape wine formed the diet for war elephants.⁸

5.6 Medication : The present edition on Elephant lore elaborately discusses about elephant care. The study and research of Elephant lore reveal that Veterinarians prescribed Ayurvedic medicines for various ailments of elephants. Thridoshas were treated by herbal medicines. Fever of elephants is termed as paakala. Powder or paste of Hing (Asafetida), Shunti (dry ginger), Jaggery and Souvarchala reduce pain.⁹

6. Aswasastram

The text of Aswasastram, contains a valuable compendium on the subject of horses. The observations of the sage Salihotra on horses were recorded in this text which was compiled by Nakula the fourth son of king Pandu. Surya, Chandra, Sage Shalihotra, Susruta and Garga are mentioned to be the exponents of this science of horses. It displays the minute knowledge of anatomy of horses. Horse, which has significant place in human life, lost its prominence in our machine age. Even then it is used in warfare in a limited way. Hence the study of this ancient text on Horse lore may throw some light on us. Characteristics, appearances and aspects of horses are presented in the text.

External Anatomy, characteristics, age, regional division of horse's body, avartas or circular hairy formations on the body of horses, pundras, ways of neighing, smell, shade and trot, blood stock, color, training, and riding of horses are mainly found in this text.

6.1 characteristics of horses: By the study of Horse lore and Elephant lore, one can learn that the kings of ancient period used to appoint experts

of these texts. Experts used to categorize horses based on body, character, color, trot, voice, smell, shade and avartas and pundras. Sanskrit classical literature is of great help to know that the four fold army of ancient kings was maintained as per the prescriptions of Aswasastra and Gajasastra. The great poet Magha described elephants, horses, oxen and camels in magnum opus Shishupalavadham. He described Avarthas, Dhara or various movements of horses, nine types of roads in which a horse is trained to move swiftly, Kasa or whip, valga or bridle and various breeds of horses.

6.2 Avartas and pundras : Circular hairy formations on the body of horses is termed as Avartas. These hairy formations are known as Sukti, Samkha, mukula, tongue like avarta, satapadi, shoe, front half of the shoe, moon, dots, triangles, fruits, arrow, wheel, bird, flag, palace, lotus, wheel, arch, bow, sword, conch, swastika and fish. The white marks above the upper lips straight on the nose bund of a horse is called pundra. Pundras in the shape of lotus petal , pot, plough, flag, ankusa, bilvatree, conch, umbrella, swastika were believed to be marks of victory. These avartas and pundras found an important place in Horse lore to distinguish auspicious ones from inauspicious horses.

6.4 Classification of horses' family: Horses are divided into fifty four families based on their place of birth. Characteristics of twenty six families are enumerated in the text. 10 Kambhoja, Baahluka, Vanayuja, Gaandhara, Aarattaja, Saindhava, Tittija, Kulaja, Upakulaja, Mechaka, Upamechaka, Trigatha, Goudheya, Savitreya, Yavana, Tarjita, Arjunasava, Hrasvayavana, Tushara, Kaadareya, Paarvateeya, Aavantya, Kaashmira, Kaanana and Ushtra are the families of horses stated in the text. Each family exhibits different characteristics.

Conclusion: This article is like a mirror to mention the significance and relevance of the ancient scientific texts on Zoology in modern period. Each sastra has to be studied in many dimensions of research. Indians can take pride since the scientific data given in these texts are far superior to that of modern scientific texts. Our Indian Sanskrit scholar scientists did extensive research and preserved them in these texts. But unfortunately the modern scientific literature gives credit to western scientists and proclaim that for first time modern scientists have recorded scientific data. Study and research of these ancient scientific texts alone will be an eye opener for the modern generation regarding the ancient wisdom.

Reference:

1. ulūkayātum śusulūkayātum jahi śvayātumuta kokayātum.
suparṇayātumuta gr̥dh-rayātum dṛṣadeva pra mṛṇa rakṣa indra..
(Atharvavedaḥ,8/4/22)
2. śaktirnipuṇatā lokaśāstrakāvyādyavekṣaṇāt.. śāstrāṇām chando
v y ā k a r a ṇ ā b h i d h ā n a k o ś a k a l ā c a t u r v a r g a
gajaturagakhaḍgādilakṣaṇagranthānām. (Kāvyaprakāśaḥ,3)
3. kṣatradharmapreritopi rāṣṭrakṣemābhivṛddhaye.
katham sattvānimān hantumudyukto nirghaṇo yathā..
jāvanāśo yadi bhavedeteṣām prāṇināmiha..
tanmūlahānīreva syāt kva nu dṛśyāśca te punaḥ..
ato hananameteṣāmayuktamiti me matiḥ..
ekaikarakṣaṇam dharmyaḥ śreyase cātmatuṣṭaye.. (Mṛgapakṣiśāstram, 13-26)
4. atohaṁ sarvasattvānām girikānanavāsinām.
caritaṁ jñātumicchāmi vibudhottamāḥ..(Mṛgapakṣiśāstram, 26)
5. nibaddhā mayā śreṇī sattvānām tu pṛthak pṛthak.
prathamam ratikālaśca tato garbhaviniścayaḥ.
tataḥ prasūtisamayo bālakrīḍādikam tataḥ.
varṇabhedāḥ kriyābhedo jātibhedastataḥ param..
yoṣitsvarūpaśailī ca vayah kālaśca niścitaḥ.
tataḥ satvādibhedaśca śāstresmin racitakramaḥ..
śailīyameva sarvatra nibaddhā kramapaṅktikā. (Mṛgapakṣiśāstram,30-33)
6. bhadramando bhadramṛgo mandabhadrastathāparaḥ.
mando mṛgo mṛgo mando mṛgabhadraśca miśraḥ..
bhandramandamṛgaścaiko mando vā mṛgabhadrayoḥ.
mṛgo bhadrāśca mandaśca saṅkīrṇāḥ kīrtitāḥ gajāḥ..
(Gajaśāstram mandādilakṣaṇam,44,45)
7. rājā tānghṛtasammiśrairdadhā vā pariloḍitaiḥ..
piṣṭairmāṃsarasopetairikṣukāṇḍairasudhāsamaiḥ..
śuklapūrṇendusaṅkāśaiśśailīyūṣairmanoharaiḥ..
navagodhūmakulmāṣairyāvanālaiḥ phalānvitaiḥ..
dvikālam jalapānaiśca tattatoyāvagāhanaiḥ..
mṛttikāmṛduśayyābhiḥ pāṃsukrīḍanakairapi.
pṛṇayeddviradānnitya yathā tuṣṭā bhavanti te..
(Gajaśāstram gajapoṣaṇavidhiḥ, 2-5)
8. yadā madyam pibennāgaḥ drākṣayā saha yojitam.
Tadā drākṣā pradātavyā bhakṭaṣoḍaśabhāgikī..
(Gajaśāstram, 16) bhakṣyapeyādipadārthaguṇadoṣavidhiḥ
9. hiṅgu sauvarcalaṁ śuṇṭhī guḍam śūlapraśāntaye..
(Gajaśāstram gajavyādhicikitsā, 15)

10. ṣaḍviṃśatiraśvānām ca viśeṣaṃ vakṣyate tvadhunā.. (Aśvaśāstram kulādhyāyaḥ, 57)

Bibliography:

1. Atharvaveda samhita, 2014, Ajmer, Vidic Pustakalay
2. Kavyaprakasha of Mammata, 2005. Translated by MM Dr. Ganganatha Jha, Delhi, Bharatiya Vidya Prakashan Bharatiyavidyaprakasan, Delhi
3. Sadhle Nalini and Nene Y.L., (Eds) 2008, Mriga pakshi Sastram of Hamsadeva, Telangana, Asian Agri-History Foundation,
4. Gopalan, S., ed. 1952, Asvasastram by Nakula, Tanjore, T.M.S.S. Library,
5. Subrahmanyam Sastri, K.S., ed. 1958, Gajasastram of palakapya, Tanjore, T.M.S.S. M. Library
6. Factmonster, accessed December 5, 2015 www.factmonster.com
7. Kidport Reference Library, accessed December 2, 2015 <http://www.kidport.com/RefLIB/Science/Animals/Animals.html>
8. Wikipedia, Accessed November 28, 2015 https://en.wikipedia.org/wiki/Maximum_life_span#In_other_animals
9. Wikipedia, accessed November 20, 2015, <https://en.wikipedia.org/wiki/birds>
10. The birds channel, accessed November 15, 2015, www.birds.com/species/classifications

लेखकेभ्यो निवेदनम्

पाणिनीयाशोधपत्रिकायाः प्रकाशनं प्रतिवर्षं जुलाई-अक्टोबर-जनवरी-अप्रैल-मासेषु सङ्कल्पितम्। लेखकाः अनुरुध्यन्ते कृपया स्वीयशोधपत्राणि mpsvv.paniniya@gmail.com इत्यत्र समयेन प्रेषयन्तु। शोधपत्रस्य भाषा संस्कृतं हिन्दी अंग्रेजी वा भवितुं शक्नोति।

शोधपत्रं (ए 4 साईज पृष्ठेषु) सामान्यतया पंचपृष्ठात्मकम् अपेक्षते। तच्च शुद्धतया टङ्कितं भवेत्।

पाणिनीया व्यावसायिकपत्रिका नास्ति। अतः लेखकाः, शोधार्थिनः, पाठकाः, प्राध्यापकाश्चानुरुध्यन्ते कृपया पत्रिकायाः न्यूनातिन्यूनं वार्षिकसदस्यतां स्वीकुर्वन्तु। वार्षिकसदस्यतायै 2500/- रुप्यकाणि निश्चितानि सन्ति। शुल्कम् अधोरीत्या दातुं शक्यते—

NEFT माध्यमेन

1. IFSC Code - BKID 0009103
2. Bank Name - Bank of India
3. Branch Name - Dashara Maidan, Ujjain
4. A/c. No. - 910310210000161
5. A/c. Name - Registrar Maharshi Panini Sanskrit evam Vedic Vishwavidyalaya, Ujjain

QR कूटमाध्यमेन

www.mpsvv.ac.in इत्यत्र गत्वा 'भुगतान' इत्यस्योपरि नुदन्तु प्राप्तनिर्देशानां पालनं विधाय धनसमर्पणं कर्तुं शक्यते। अथवा <https://qr.go.page.link/Lrqnv> इत्यत्र गत्वापि धनसमर्पणं कर्तुं शक्यते।

लेखस्य प्रकाशनार्थं स्वीकृति-अस्वीकृतिविषयकः अन्तिमः निर्णयः पुनरीक्षणसमितेः भविष्यति। स्वीकृतः लेखः यथापेक्षं परिष्कृतः भवितुमर्हति।

प्रकाशितशोधनिबन्धस्य विषयवस्तुगतप्रामाणिकतायै तस्य लेखकः एव उत्तरदायी भविष्यति न तु सम्पादकः प्रकाशको वा।

पत्रिकासम्बद्धस्य कस्यचिदपि विवादस्य न्यायिककेन्द्रं उज्जैनम् भविष्यति।

Maharshi Panini Sanskrit Evam Vedic Vishwavidyalaya

(Established by Government of Madhya Pradesh)

Dewas Road, Ujjain (M.P.) INDIA

E-mail-regpsvvpmp@rediffmail.com Website-www.mpsvv.ac.in

ISSN 2521-7629 Vol. XXXII, Year IX

पंचायतीराज मुद्रणालय, उज्जैन